Proceedings of Multi-Disciplinary National Seminar On

Recent Trends in Social Sciences, Languages, Literature, Commerce, Science and Sports in India

4th February 2017

Organised by

Council of Education's

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

NAAC Reaccredited 'B'

Email ID - nightcollegekolhapur@gmail.com

Website : www.nightcollegekolhapur.in

Editor
Prof. Abhijeet A. Kamble

Principal
Dr. S. B. Patil

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

77

	देशभक्त आनंदराव नाईक महाविद्यालय चिखली, ता. शिराळा, जि. सांगली	
124	वैश्वीकरण की नब्ज टटोलते हिंदी उपन्यास डॉ. वर्षा गायकवाड श्रीमती मधुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय सांगली	292
125	स्त्रीवादी चळवळीतील तीन प्रवाह प्रा..के. आर.गावडे विश्वासराव नाईक महाविद्यालय, शिराळा	294
126	वि.वि. सरदेशमुखांचा फ्रान्झ काफ्काशी संवाद प्रा. डा. विनोद दे. राठोड विश्वासराव नाईक कला, वाणिज्य आणि बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय, शिराळा	296
127	नाटकाचे चित्रपट माध्यमांतर प्रा. दत्ता पाटील डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज	298
128	योग आणि व्यायाम यातील तुलनात्मक अभ्यास. प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे शारीरिक शिक्षण संचालक, कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज,	300
129	2000 नतरची ग्रमीण कदबरी प्रा.संजय झुवाडे विश्वासराव नाईक महाविद्यालय, शिराळा	302
130	वंचितांचा इतिहास, विशेष संदर्भ अनाथांच्या कार्यातील सौ. सिंधुताई सपकाळ यांचे योगदान डॉ. सुरेश मारुती चव्हाण ओंकार महाविद्यालय, गडहिंग्लज	305
131	विवेकवादी प्रतिक्रियांचा आत्मसूर म्हणजे 'कैफियत' डॉ. सुवर्णा गुंड – चव्हाण माऊली महाविद्यालय, वडाळा, ता. उत्तर सोलापूर	307
132	भाषांतर एक सर्वसमावेषक व्यापीची प्रक्रिया डॉ. सविता व्हटकर भोगावती विद्यालय, कुरुकली	309
133	आदिवासी कातकरी समाज व कातकरी जीवन संस्कृती डॉ. नानासाहेब शामराव यादव दतळा, तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय. ग.	311
134	विज्ञान साहित्य प्रा. डॉ. शिवकुमार सोनाळकर श्री. शिव–शाहू महाविद्यालय, सरुड,जि. कोल्हापूर	313
135	प्रा. डॉ. शिवाजी महादेव होडगे सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड	315
136	प्रा. डॉ. विकास मोहन सरनाईक श्रीमती मीनलबेन महेता कॉलेज पाचगणीला, महाबळेश्वर जि. सातारा	317
137	राजेंद्र बनहट्टी यांचे कथाविश्व डॉ. बाळकृष्ण कानोळकर मराठी विभाग प्रमुख, गोवा विद्यापीठ, गोवा	319
138	आधुनिक ज्ञान प्रवाहातील मुक्त ज्ञानकोश : विकिपीडीया भिंगारदिवे गजानन बाबासाहेब संशोधक विद्यार्थी , शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	321
139	बोली भाषांचे संवर्धन प्रा. डॉ. शिवाजीराव पाटील कोवाड	322
140	प्राकृत भाषेचे आधुनिक भारतीय भाषांना योगदान प्रा. बाळासाहेब गणपाटील विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे	324
141	सामानगड किल्ला एक ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ डॉ. कोलासकर मनोहर सौरभ टी.के. कोलेकर आर्टस् अ‍ॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, नेसरी	326
142	चंदगडी बोलीचे व्याकरण प्रा. गुंडोपंत पाटील, मराठी विभाग, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर	328
143	ग्रंथालयातील सेवकांचे निरंतर शिक्षण व प्रशिक्षण पाटील युवराज आनंदराव देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक कॉलेज, चिखली सांगली	331
144	१९८० नंतरचे ग्रामीण नाटक प्रा. डॉ. संजय पाटील दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री. जि. कोल्हापूर	333

प्राकृत भाषेचे आधुनिक भारतीय भाषांना योगदान

प्रा.बाळासाहेब गणपाटील
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्राकृत भाषा–

प्राकृत हा शब्द प्रकृति या शब्दापासून बनला आहे. प्राकृत याचा अर्थ नैसर्गिक स्वाभाविक असा होतो. प्रकृति या शब्दाचा अर्थ मूळ कारण, मूळ धर्म, मूळ स्थिती, मूळ स्वभाव, मूळ स्वरुप असा होतो. प्राकृत भाषा स्वभाव सिध्द बोली भाषा असून त्यांच्यावर संस्कृतीचा संस्कार व व्याकरणाचे नियंत्रण झालेले नसते. प्रकृती म्हणजे प्रजा असा अर्थ करुन (राजा प्रकृति रञ्जतात) प्राकृत म्हणजे प्रजेची भाषा होय, संस्कृत भाषा पंडितांची, सुसंस्कृत लोकांची व व्याकरणाच्या नियंत्रणाखाली असलेली भाषा असून राजदरबारात यज्ञशाळेत ही बोलली जाते. यावरुन प्राकृत भाषा ही संस्कृत जन्य आहे असे म्हणण्यात फारसा सत्यांश दिसत नाही. या भाषा वेगळ्या असून एकाच काळी प्रचलीत असल्या पाहिजेत. असे डॉ.गुणे यांचे मत आहे. ज्यावेळी लौकिक संस्कृत भाषा प्रचारात आली. त्यावेळी जनसामान्यांची अशी एक स्वतंत्र व स्वाभाविक भाषा प्रचलित होती, संस्कृत नाटकामध्ये सैनिक, स्त्रिया, बालक, नोकर, सामान्यजन या पात्रांच्या तोंडी प्राकृत भाषा आहे. यावरुन ही गोष्ट स्पष्ट होते की, जनसामान्यांची बोली भाषा दुसरी कोणतीही नसून प्राकृत भाषा होती असे मानावे लागेल. याशिवाय एक गोष्ट ध्यानात घेण्याजोगी आहे की, कोणत्याही देशात व कोणत्याही काळात बोली भाषा सुरवातीला साहित्यिक भाषा नसते. एखाद्या बोलीभाषेची सर्वांगीण वाढ होताच तिला साहित्यिक भाषेचे स्थान मिळते. म्हणून प्राकृत भाषेची उत्पत्ती संस्कृत पासून न होता प्राकृत पासून वैदिक व लौकिक संस्कृतची उत्पत्ती झाली आहे असे म्हटले तर वावगे होणार नाही. आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञांना कल पण याच सिध्दांताकडे आहे. प्राचीन भाषाशास्त्रज्ञांचे मत पण असेच आहे. नमिसाधुने रुद्रटाच्या काव्यालंकारावार लिहलेल्या टिकेत (इ.स. ११ वे शतक) असाच विचार मांडला आहे. ङ्प्राक् कृतङ्ग म्हणजे ङ्पूर्वी केलेलेङ्ग असा त्याने अर्थ केला आहे.

प्राकृत भाषेचे शब्द व प्रत्यय वैदिक भाषेचे शब्द आणि प्रत्यय यांच्याशी अधिक समान आहेत. वैदिक साहित्यात प्राकृतला जवळ असणारे अनेक शब्द आढळतात यावरुन असा निष्कर्ष काढता येईल की, वैदिक संस्कृत आणि प्राकृत भाषा एखाद्या प्राचीन प्राकृत पासून जन्मल्या असाव्यात. वरील माहितीवरुन निश्चितपणे सांगता येईल की, संस्कृत पासून प्राकृतची उत्पत्ती झाली नाही. इ.स. पूर्व २००० ते इ.स. १००० म्हणजे सुमारे ३००० वर्षाचा संदर्भ कालखंड प्राकृत भाषाचा आहे. प्राकृत भाषांचे शिलालेखी, शौरसेनी, पाली, मागधी, पैशाची, अर्धमागधी, महाराष्ट्री आणि अपभ्रंश मुख्य प्रकार आहेत.अपभ्रंश प्राकृत भाषेपासून उत्पन्न झालेल्या भाषांत काश्मिरी पहाडी, पंजाबी, नेपाळी, सिंधी, हिंदी, बिहारी, बंगाली, उडिया, राजस्थानी, गुजराथी व मराठी या मुख्य होत.

मराठी – या सर्व भाषा प्राकृत नंतरच्या असल्यामुळे त्यांच्या भाषिक साम्य आपणास आढळते. मराठी भाषेच्या विकासात प्राकृत भाषेचे मोठे योगदान आहे. निरनिराळ्या प्राकृत भाषांमधून ज्या काही लकबा मराठीत उतरल्या आहेत. त्या क्रमाने दिलेल्या आहेत.

१) पाली मधील काही गोष्टी मराठीमध्ये आलेल्या आढळतात. पीडन–पिळणे, शकट– छकडा, गुड– गुळ, तृण– तण पालीमधील ळ कार विशेष बाब आहे ती मराठीमध्ये आली आहे उदा. चूळ, नळ, सावळा, ओंजळ २) पैशाची भाषेतील– न कार मराठीत आहे. उदा. उष्ण– ऊन, तृष्णा – तहान, कर्ण –'कान ३) मागधी प्राकृतातील ल व श कार मराठीत आले आहेत..उदा.उपसर– ओशाळणे, मिश्र– मिसळ, केसर – केशर, प्रेरणम – पेलणे ४) अर्धमागधी प्राकृतचे बरेच विशेष मराठीमध्ये आढळून येतात. उदा. दशति– डसतो, दोहलक – डोहळा, पनश – फणस, पण्णासऊ – पन्नास

Scanned with OKEN Scanner

मानवाधिकार आणि जागतिकीकरण

डॉ. ज्योती राणे

प्रा. ललित मोमाया । डॉ. विजय तुंटे

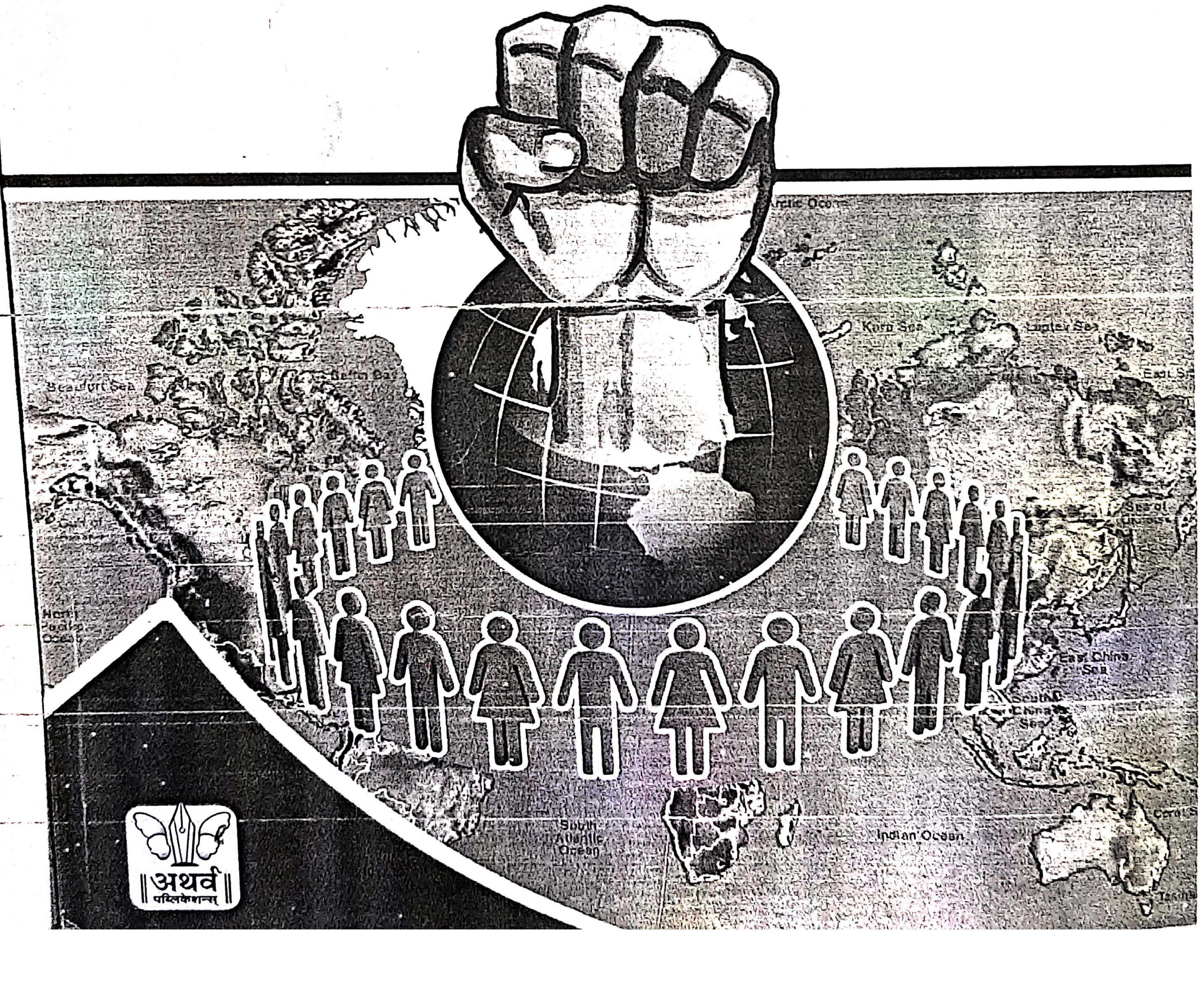

अथर्व पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

र्व पब्लिकेशन्स्

मानवाधिकार आणि जागतिकीकरण

© सुरक्षित

ISBN 978-93-86196-54-5

प्रकाशक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स्
धुळे १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड,
धुळे - ४२४००१.
संपर्क ९४०५२०६२३०
जळगाव तळमजला, ओम हॉस्पिटल,
अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,
जळगाव - ४२५००१.
संपर्क ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती
२० मार्च, २०१७

अक्षरजुळवणी
अथर्व पब्लिकेशन्स्

मुखपृष्ठ
विशाल लोहार

मूल्य
५५०/-

online पुस्तक खरेदीसाठी
www.atharvapublications.com

झालेल्या लेखांशी मुख्य संपादक, संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.
सायटीचे प्रताप कॉलेज, अमळनेर, येथील युजीसी पुरस्कृत 'The Role of Human Rights in Democratic Globalization' या राष्ट्रीय चर्चासत्रातील लेखांचे संकलन.

vardhini Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

■ डॉ.बी. आर. आंबेडकर मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय संबंधी विचार २४१
- प्रा.जाधव दिनेश भिमराव, पिंपळनेर, तालुका-साक्री, जिल्हा-धुळे.
- डॉ. तुंटे विजय साहेबराव, अमळनेर

■ जम्मु आणि काश्मिर मधील मानव हक्काचे उल्लंघन, कारणे आणि उपाय २४४
- प्रा. अवित रघुनाथ पाटील, अमळनेर

■ मानवी मुल्यांचा रक्षक 'मानवाधिकार' २४७
- प्रा. एन.एम. नन्नावरे, चाळीसगाव

■ भारतीय मानवी हक्क चळवळीचे अग्रदूत : महात्मा जोतीराव फुले........................ २५०
- प्रा. सतीश निकम, धुळे

■ भारतीय संविधान स्थित मानवाधिकार २५४
- चंद्रकांत सिद्धार्थ कढरे, औरंगाबाद

■ मानवी हक्क आणि महिला २५८
- प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे, धुळे. जि. धुळे.

■ मानवाअधिकार आणि सामाजिक न्याय २६२
- प्रा. डॉ.धन्नंजय रमाकांत चौधरी ,अमळनेर, जि. जळगाव.
- प्रा. डॉ. डी. एन. वाघ, अमळनेर

■ मानवी हक्क आणि महिला २६६
- गौतम देविदास भालेराव, जळगाव.

■ मानवी हक्क : ऐतिहासिक अवलोकन २७०
- प्रा. विजय भुजंगराव मांटे, अमळनेर, जि. जळगाव.

■ मानवाधिकार आणि बौद्ध तत्वज्ञान २७३
- प्रा. गंगाधर गोविंद ढगे, धुळे

■ युनोचा मानवी हक्क जाहीरनामा - भारतीय संविधान व संसदीय कायदे : एक अध्ययन २७५
- प्रा.नंदकुमार भारंबे, जळगाव

■ मानवी हक्क आणि नैसर्गिक हक्क यांचा तुलनात्मक अभ्यास २७९
- सहा. प्रा. कैलास चिंतामण भदाणे, बहादरपूर, ता. पारोळा

■ मानवाधिकार आणि भारतीय राज्यघटना २८२
- प्रा. राजीव आर.के., धुळे

■ मानवी हक्क आणि महिला २८५
- प्रा. सुनंदा वैद्य, अमळनेर.
- तेजस्विनी मोरे, अमळनेर.
- योगिता जोशी, अमळनेर.

Scanned with OKEN Scanner

मानवाधिकार आणि भारतीय राज्यघटना

प्रा. राजीव आर.के.
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

'मानवाधिकार' ही एक आधुनिक संकल्पना आहे. विसाव्या शतकाच्या मध्यपर्वात ती अधिक स्पष्टपणे समोर आली. किंबहुना एक 'जागतिक अपरिहार्यता' म्हणून तिचा उल्लेख केला तरी हरकत नसावी. कारण मानव्याची विटंबना आणि अस्तित्व नष्ट होण्याची घटना प्रथमच मानवी इतिहासात घडून आली ती विसाव्या शतकात. दोन जागतिक महायुद्धांनी मानवाच्या सबंध सभ्यता आणि संस्कृतिला नामशेष करण्याचा जबरदस्त प्रयत्न केला. त्या प्रयत्नांची भवितव्यता संपुष्टात आणण्यासाठी जागतिक स्तरावर जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले गेले. त्या प्रयत्नांचे फलित म्हणजे संयुक्त राष्ट्रसंघाने सन १९४८ मध्ये जाहीर केलेला मानवी हक्कांचा जाहिरनामा होय. एकूणच मानवी हक्कांना धरुन हा जाहिरनामा असल्यामुळे जागतिक पटलावर प्रथमच मानवी हक्कांबाबतच्या एकूणच मानवाच्या संबंधाने असलेल्या अपरिहार्यतेचा विषय मोठ्या प्रमाणात चर्चेला आला, ती चर्चा आजही चालूच आहे. त्यामुळे एक बाब याठिकाणी अधोरेखित करता येण्यासारखी आहे व ती म्हणजे मानवी हक्कांची समकालीन महत्तता. मानवी हक्कांना प्राप्त होणारी ती समकालीन महत्तता कशामुळे असा जर कुणी प्रश्न केला तर त्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे तिची वैश्विकता हे होय.

कुठलीही संकल्पना ही अखेरीस एक विचारव्यूह असते. मानवी हक्क वा मानवाधिकार हा एक व्यापक विचार व्यूह आहे. तो कुठलाही देश वा राज्याच्या अंतर्गत वा व्यक्तिगत अधिकारांचा भाग नाही वा त्यावर केवळ त्याच देश अथवा राज्याचा अधिकार वा नियंत्रण असत नाही, तर वैश्विक मानवतेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून सर्वच देश आज या मानवाधिकारांचा उल्लेख मूलभूत वा जन्मजात अधिकार अथवा नैसर्गिक अधिकार असाही केला जातो. याचाच अर्थ असा की मानवाला काही निसर्गदत्त अधिकार प्राप्त झालेले आहेत आणि त्या अधिकारांचे प्रदान प्रत्येक मानवाला अथवा नागरिकाला करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. कारण मानवाधिकार ही मानवी प्राकृतिकतेची एक सार्वभौम निर्मिती आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती, प्रत्येक जाती, प्रत्येक वंश व प्रत्येक समाज-वर्गातील लोकांना सन्मानजनक जीवन जगण्याचा अधिकार असला पाहिजे. याचाच अर्थ असा की, मानवाधिकार हा सर्व भेदातित विचार आहे. जगातील सर्व सभ्यता, संस्कृती आणि जीवनादर्शांचा आधार म्हणजे मानवाधिकार होय.

जागतिक मानवतावादाच्या प्रस्थापनेच्यादृष्टीने मानवाधिकार हे अत्यावश्यक आणि अपरिहार्य असल्यामुळे जगभरातून मानवाधिकारांच्या जतन व संवर्धनासाठी प्रयत्न केले गेलेले दिसून येतात त्याला भारतही अपवाद नाही. भारताच्या संदर्भात विशेषत्वाने लक्षात घेण्याची गोष्ट म्हणजे भारत हा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवाधिकार सनदेच्या अंमलबजावणीपासूनच सक्रीय आहे. त्याची मानवाधिकारांबाबतची सक्रीयता आणि कटिबद्धता त्याच्या सर्वोच्च कायद्यात अर्थात राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकारांना विशेष स्थान देण्यावरुन दिसून येते. मानवाधिकारांच्या वैश्विक जाहिरनाम्याला अपेक्षित असलेली आवश्यकताच भारतीय राज्यघटनेलाही अपेक्षित आहे. मानवाधिकारांबाबतची मूलभूत भावना दोन्ही ठिकाणी सारखीच आहे. मानवाधिकारांची संकल्पना समजून घेण्यासाठी मानवाधिकारांच्या वैश्विक जाहिरनाम्यात नमूद करण्यात आलेल्या कलम १ ते कलम ३० पर्यंतच्या तरतूदी याठिकाणी बघणे अधिक संयुक्तिक ठरेल. मानवाधिकारांचा जाहीरनामा 'सर्व माणसे जन्मतःच स्वतंत्र असून त्यांना समान प्रतिष्ठा आणि हक्क असतात..' (कलम-१) असे प्रथमतःच मान्य करतो. राष्ट्रीयत्व, वंश, वर्ण, भाषा, धर्म, लिंग अशा कोणत्याही कारणांवरुन माणसांमाणसात कसलाही भेदभाव न करता सर्वांना समान स्वरुपात मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्ये मिळाली पाहिजेत (कलम-२) असे स्पष्टपणे बजावतो. स्वतःच्या अस्तित्वाचे संरक्षण करण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येकाला मिळाले पाहिजेत (कलम-३) असे प्रतिपादन करतो. त्याचबरोबरमाणसांची गुलामगिरी आणि गुलामांचा कोणत्याही

Scanned with OKEN Scanner

राजकीय सामाजिक संशोधन पद्धती

डॉ. शुभदा रावळ-ठाकरे

अथर्व पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

राजकीय-सामाजिक संशोधन पद्धती

❖ संपादक ❖

डॉ.शुभदा रावळ - ठाकरे
एम.ए.एम.फिल. पीएच.डी.
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख विद्यावर्धिनी सभेचे कला,
वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

अथर्व पब्लिकेशन्स्

Scanned with OKEN Scanner

अथर्व पब्लिकेशन्स्

राजकीय-सामाजिक संशोधन पद्धती

प्रकाशन क्रमांक : ४८३

© सुरक्षित

ISBN :978-93-86196-74-3

प्रकाशक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स्
धुळे १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड,
धुळे - ४२४००१.
संपर्क ९४०५२०६२३०
जळगाव तळमजला, ओम हॉस्पिटल,
ॲंग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,
जळगाव - ४२५००१.
संपर्क ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती
३० जुलै, २०१७

अक्षरजुळवणी
अथर्व पब्लिकेशन्स्

मुखपृष्ठ
विशाल लोहार

मूल्य
३५०/-

online पुस्तक खरेदीसाठी
www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी – फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

ज्यांनी स्त्री असल्याची पुसटशी देखील
जाणीव न होऊ देता मला उच्च शिक्षण आणि
संशोधनासाठी नेहमी प्रोत्साहन देत
माझ्यातील संशोधक आणि विद्यार्थी जागता ठेवता
ते माझे वडील तिर्थरुप श्री. मनोहर रावळ
आणि आई सौ. पुष्पा रावळ यांना
हे पुस्तक सादर अर्पण...

– डॉ. शुभदा रावळ ठाकरे

Scanned with OKEN Scanner

॥ सा विद्या या विमुक्तये ॥

नॅक पुनर्मूल्यांकित 'बी' ग्रेड
ISO-9001-2008 (QMS)

17-18

महाराष्ट्र शासन

सत्यमेव जयते

दि बोदवड सार्व. को-ऑप. एज्यु. सोसायटी लि. बोदवड द्वारा संचालित

कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय बोदवड, जि.जलगाँव

हिंदी विभाग

एवं

महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी, मुंबई

तथा

सांस्कृतिक कार्य निदेशालय के सहयोग से आयोजित

राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी के अवसर पर प्रकाशित ग्रंथ

समकालीन हिंदी ग़ज़ल

– संपादक –

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

ग्रंथ : समकालीन हिंदी ग़ज़ल

संपादक : डॉ. मधुकर खराटे
डॉ. कामिनी तिवारी

प्रकाशक : रोली प्रकाशन
सी–449, गुजैनी, कानपुर, – 22
मो. नं. : 09415133173

संस्करण : प्रथम, 20 अगस्त 2017

मुद्रक : आविष्कार ग्राफिक्स,जलगाँव

मूल्य : 500/-
ISBN : 978 - 93 - 84478 - 49 - 0

Samkalin Hindi Gazal
Edited by - Dr. Madhukar Kharate
Dr. Kamini Tiwari
Price : Five Hundred only

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रम

1. समकालीन हिंदी ग़ज़लों का परिदृश्य — 13 - 17
   ज़हीर कुरेशी
2. ग़ज़लकार नन्दलाल पाठक — 18 - 25
   डॉ. मधुकर खराटे
3. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में साम्प्रदायिक सद्‌भावना के स्वर — 26 - 31
   डॉ. कामिनी भवानीशंकर तिवारी
4. आम आदमी के दुःख-दर्द, यातना और समस्याओं को अभिव्यक्त करती समकालीन हिंदी ग़ज़ल — 32 - 36
   डॉ. सुरेश तायडे
5. जीवन के विविध आयामों को स्पर्श करता ग़ज़लकार- जहीर कुरेशी — 37 - 40
   सुशील कुमार शैली
6. ज़हीर कुरेशी के गज़लों में अभिव्यक्त मानव जीवन के विविध आयाम — 41 - 44
   डॉ. प्रिया ए.
7. जहीर कुरेशी की गजलों में नारी वेदना की अभिव्यक्ति — 45 - 49
   अजित चुनिलाल चव्हाण
8. समकालीन हिंदी ग़ज़ल में प्रेम निरुपण — 50 - 53
   डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील
9. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में आर्थिक चिंतन — 54 - 59
   डॉ. जगदीश चव्हाण
10. हिंदी गज़ल का नया दौर — 60 - 62
   डॉ. जयश्री गावित
11. समकालीन ग़ज़लों में चित्रित मनुष्य — 63 - 65
   डॉ. संजयकुमार शर्मा
12. ये शायरी जुबां है किसी बेजुबान की — 66 - 68
   बालाजी सूर्यवंशी
13. जहीर कुरेशी की ग़ज़लों में पर्यावरण बोध — 69 - 71
   डॉ. भारती बी. वळवी
14. चन्द्रसेन विराट की ग़ज़लों में सामाजिक -राजनीतिक बोध का चित्रण — 72 - 75
   डॉ. अमोल रा. दंडवते
15. सामाजिक सरोकारिता को निबाहती राजन स्वामी की ग़ज़ल — 76 - 80
   डॉ. संजय सोपान रणखांबे
16. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की `रोशनी बनकर जिओ` ग़ज़लों में अभिव्यक्त आशावादी स्वर — 81 - 84
   डॉ. पिरू रत्नू गवळी
17. जहीर कुरेशी की ग़ज़लों में सामाजिक चिंतन — 85 - 86
   डॉ. अमृत खाडपे
18. समकालीन हिंदी गजलों में सामाजिक [illegible] — 87 - 90
   डॉ.गौतम [illegible]दास कुवर

...'s Arts, Com. & Science ... DHULE

10. हिंदी गज़ल का नया दौर

डॉ. जयश्री गावित
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

कुछ विद्वान ऊर्दू गज़ल का प्रारंभ वली दक्कनी से ही स्विकार करते हैं।

वली के घर से चली, खुमार तक पहुँची
गज़ल की धूप समंदर के पार तक पहुँची

हिंदी गज़ल हिंदी गीतिकाव्य की ही एक महत्त्वपूर्ण विधा है। अपनी शुरुवाती दौर में गज़ल विशुद्ध कलात्मक धरातल पर प्रेमी के हर्ष उल्लास, सुख-दु:ख, संयोग-वियोग अर्थात उसके समस्त अन्तर्मुखी जीवन को अभिव्यक्त प्रदान करने वाली सशक्त एवं प्रभावी माध्यम थी ।

हिंदुस्तान में गज़ल फारसी लोकसंगीत के जरिए आई तेरहंवी शताब्दी में विद्वान, नीतिज्ञ और दार्शनिक, कला और संगीत के मर्मज्ञ, बहुभाषाविद और माहिर शायर अमीर खुसरों ने गज़ल की हिंदुस्थान में नींव रखी। तुगलक वंशीय खुसरों राजदरबार से जुड़े थे । उन्होंने आमतौर पर अपनी गज़लों में जनबोली का प्रयोग किया, उन्होंने उस खड़ी बोली हिंदी का प्रयोग किया जो दिल्ली, मेरठ, पंजाब और हरियाणा के इलाकों में बोली और समझी जाती थी - जो अपभ्रंश का ही एक रुप मानी जाती है। लेकिन गज़ल के कुछ छंद उन्होंने फारसी में भी रखें ।

उनीसवीं सदी मे पहले ऊई के लिए भी हिंदी या हिंदवी का ही प्रयोग होता था ।

प्रारंभ मे इनका वर्ण्यविषय प्रेम, श्रृंगार, मदिरा आदि तक सीमित था । ऐसी गज़लों का ही अधिक बोलबाला होने के कारण मनुष्य गुमराह हो गए, कुमार्ग गामी हो गए, गज़ल प्रेम की पवित्रता, विषय-वासना एवं विलासिता की सीमा में ही फलने-फुलने लगी । इसलिए एक विशिष्ट वर्ग तक ही यह सीमित रहीं, आम जनता से यह कोसों दूर थी । ऊर्दू फारसी शब्दों की बहुलता के कारण वह विशिष्ट वर्ग की ही संपत्ती बनी हुई थी । ऐसे में गज़ल जैसी अनुपम सौंदर्य वाली, अत्यंत कोमल, संवेदनशील, करुणामयी विधा की गरिमा सहजने, सँजोने के हेतु इसमें पर्याप्त परिवर्तन निहायत जरुरी था, जो अनायास ही सहज हुआ, इसमें शिर्षस्थ माने जाते हैं - सुफी कवि अर्थात सूफी संतों कवि ने गज़ल में वर्णित लौकिक प्रेम को अलौकिकता की धरातल पर लाकर गज़ल का स्वरुप ही परिवर्तित कर दिया । जाहिर है, आम जनता की अपले लगने वाली गज़ल का प्रारंभ सूफी संतोंद्वारा हुआ । उन्होंने गज़ल को भारतीय रागों एवं तालों में ढाला, किन्तु यह रंग अधिक गहरा न बन पाया, स्थायी न सिद्ध हो पाया लेकिन निश्चिंत ही उनकी इस पहलने हिंदी गज़ल को एक नई दिशा दिग्दर्शित की ।

इसप्रकार अमीर खुसरो एवं सन्त कबीर ने अपनी गज़लों में जनभाषा का प्रयोग किया, परिणामस्वरुप जनसाधारण को ही सहज-ग्राह्य हुई । इसप्रकार हिंदी में गज़ल का जन्म न तो दरबार में हुआ, न कोठे पर, न कविताई की आजमाइश में, न ही मौज शौक में अलावे उसका जन्म जनता के बीचोंबीच हुआ, महलों दरबारों से वह सीधे सरजमीन पर आ भीड़ी हिंदी गज़लकारों ने उसे नई भाव-भूमि एवं नवीन तेवर प्रदान किए, हिंदी गज़ल अब जनवादी होने की दिशा में अग्रेसर हुई । और फिर कहा जाने लगा कि, गज़ल का मायका भले इरान हो लेकिन भारत उसका ससुराल साबित हुआ, भारत में ही उसे विविध भाव भंगिमाएँ प्राप्त हुई, यहीं उसका सौंदर्य परवान पर चढा, यहीं पर गज़ल एक से अनेकों की हुई, स्वयं गालिब की फारसें गजलें उनकी ऊर्दू गज़लों की तुलना में काफी फीकी फीकी और दायम दर्जे की लगती है उनकी सारी क्लासिकी के बावजूद उनमें जिंदगी और एहसास की वह जबरदस्त टीस नही, तडप नहीं जो उनकी ऊर्दू गज़लों में है । इसप्रकार मंथर गति से क्यों न हो, धीरे-धीरे गज़ल अपना स्वरुप निर्धारित कर रही थी । जनवादी होते हुए वह सामाजिकता के रंग में रंगने तो लगी लेकिन साथ ही प्रेमवासना से भी कतराने लगी, अश्लिलता से दामन बचाती हुई गज़ल आम आदमी की जुँबा बनने लगी, उसकी आप-बीती, उसका दु:ख-दर्द, कुल मिलाकर समस्त मनुष्य जीवन का यथार्थ ही उसमें झलकने लगा।

अमीर खुसरो, कबीर, के बाद कई गज़लकारों ने इस क्षेत्र में अपनी लेखनी चलाई, कई प्रतिष्ठित गज़लकारों की गजलों ने धूम मचाई।

Scanned with OKEN Scanner

2017 – (5)

।। सा विद्या या विमुक्तये ।।

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, बोदवड

स्था. १९८६

अभ्यासः एवं गुरूनामं गुरूः

नॅक पुनर्मूल्यांकित 'बी' ग्रेड
ISO-9001-2008 (QMS)

महाराष्ट्र शासन

सत्यमेव जयते

दि बोदवड सार्व. को-ऑप. एज्यु. सोसायटी लि. बोदवड द्वारा संचालित

कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय बोदवड, जि.जलगाँव

हिंदी विभाग

एवं

महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी, मुंबई

तथा

सांस्कृतिक कार्य निदेशालय के सहयोग से आयोजित

राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी के अवसर पर प्रकाशित ग्रंथ

समकालीन हिंदी ग़ज़ल

– संपादक –

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

2017

ग्रंथ : समकालीन हिंदी ग़ज़ल

संपादक : डॉ. मधुकर खराटे
डॉ. कामिनी तिवारी

प्रकाशक : रोली प्रकाशन
सी–449, गुजैनी, कानपुर, – 22
मो. नं. : 09415133173

संस्करण : प्रथम, 20 अगस्त 2017

मुद्रक : आविष्कार ग्राफिक्स,जलगाँव

मूल्य : 500/-
ISBN : 978 - 93 - 84478 - 49 - 0

Samkalin Hindi Gazal
Edited by - Dr. Madhukar Kharate
Dr. Kamini Tiwari
Price : Five Hundred only

...bha's Arts, Com. & Science ...

Scanned with OKEN Scanner

37. हिंदी ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिक चेतना 166 - 167
डॉ.योगेश जी. पाटील
38. डॉ. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिकता 168 - 171
प्रा. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा
39. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में यथार्थवादी चिंतन 172 - 175
रविंद्र रामदास खरे
40. अदम गोंडवी की ग़ज़लों में विद्रोह का स्वर 176 - 179
डॉ. महेंद्रकुमार रामचंद्र वाढे
41. समकालीन हिंदी ग़ज़लकारों के ग़ज़लों में व्यक्त नारी विमर्श 180 - 182
डॉ. मुकेशराजे गायकवाड 'मुकेश'
42. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के ग़ज़ल साहित्य में सामाजिक बोध 183 - 187
डॉ. मंजु तरड़ेजा (सिंधाणी)
43. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में अभिव्यक्त अन्यान्य बोध 188 - 191
(जीवन-दर्शन के विशेष संदर्भ में)
ईश्वर. पी. ठाकूर
44. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिकता 192 - 195
नीलिमा दामोदर इंगळे
45. ग़ज़लकार जहीर कुरेशी : व्यक्ति एवं अभिव्यक्ति 196 - 199
विजय एकनाथ सोनजे
46. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में सामाजिक संवेदना 200 - 203
डॉ. संजय विक्रम ढोडरे
47. चंद्रसेन विराट की ग़ज़लों में आशावाद तथा परिवर्तन के स्वर 204 - 209
राजेन्द्र मुरलीधर ब्राहमणे
48. समकालीन हिन्दी ग़ज़लों में संवेदना 210 - 212
डॉ. गिरीष एस. कोळी
49. डॉ. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में राजनीतिक बोध 213 - 216
डॉ. आर. के. जाधव
50. जहीर कुरेशी की ग़ज़लों में राजनीतिक बोध 217 - 221
डॉ. श्रीमती वनिता त्र्यंबक पवार (निकम)
51. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में सामाजिक चिंतन 222 - 225
डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील
52. दुष्यंत कुमार और सुरेश भट की ग़ज़लों का तुलनात्मक मूल्यांकन 226 - 228
डॉ. हुकूमचंद शंकर जाधव
53. समकालीन हिन्दी ग़ज़लों में मानवीय संवेदना 229 - 232
डिम्पल सुरेश पाटील
54. समकालीन हिंदी ग़ज़लकार डॉ. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में राष्ट्रीय एकात्मकता और सामंजस्य 233 - 236
डॉ. अभयकुमार आर. खैरनार

Sabha's Arts, Com. & Scien... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

37. हिंदी ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिक चेतना

डॉ.योगेश जी. पाटील
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले

समकालीन हिंदी ग़ज़ल आम आदमी के जीवन संघर्षो से , विसंगतियों, विषमताओं तथा विद्रुपता की खुली पहचान है। समकालीन हिंदी ग़ज़ल ने बदलते हुए जीवन मूल्यों को मानवीय स्तरों पर प्रतिष्ठित किया है। अर्थात समकालीन ग़ज़ल का सामाजिक बोध अपने समय की माँग के अनुरुप उभरा है और उसने अपने दायित्व के प्रति जागरुक बनाया है। समकालीन हिंदी ग़ज़ल सामाजिक चेतना के साथ साथ शोषण, गरिबी तथा सामाजिक आर्थिक असंतुलन पर प्रहार करती है। इन कवियों की सबसे महत्वपूर्ण बात यह है इनकी प्रतिबध्दता किसी व्यक्ति या वाद के प्रति न रहकर समाज और मनुष्य के प्रति रही है। समकालीन ग़ज़ल एक आम मनुष्य की सारी संवेदनाओं को बटोरने का प्रयास कर रही है। सत्तर और अस्सी के दशक के बीच दुष्यंतकुमार ने अपनी ग़ज़लों के माध्यम से हिंदी ग़ज़ल को नई दिशा प्रदान का महत्वपूर्ण कार्य किया है। ग़ज़ल लेखन की प्रवृत्तिया परम्परागत विधाओं की उपज है । आम बोलचाल की भाषा में ग़ज़ल लिखनेवाले ग़ज़लकारों में जहीर कुरेशी, चंद्रसेन विराट, ग़ज़ल, कुअँर बेचैन, ज्ञान प्रकाश विवेक, माधव कौशिक़ जैसे अनेक ग़ज़लकार है । समकालीन हिंदी ग़ज़लकारों ने अपनी सादगी और इमानदारी से सृजन धर्म का निर्वाह करते हुए पठनीयता के संकट की दलदल से हिंदी कविता को निकालने का प्रयास किया है । हिंदी ग़ज़ल पाठकों के बीच अपनी जगह बनाने में सफल हुई है ।

समकालीन ग़ज़लकारों की ग़ज़लें दुष्यंतकुमार की ग़ज़ल परम्परा का निर्वाह करते हुए गुणात्मक उन्नयन की दशाओं को सूचित करती है । पाठकों से संवाद का रिश्ता कायम रखती है । गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों की विषयवस्तु सामाजिक है ।" उनकी ग़ज़लें अपने समय की सांस्कृतिक प्रतिक्रियाओं, मनुष्य के संघर्ष, निरंतर जटील होती जीवन स्थिति और समाज में हो रही विद्रुपताओं की ध्वनियों की पहचान है । अँधेरे की गहराई का उन्हें बोध है। अँधेरे का तात्पर्य यहाँ सामाजिक विषमता से भी लिया जा सकता है। आक्रोशभरी प्रतिक्रिया से बचते हुए उन्होंने काफी संयमीत होकर अपनी बात कही है। प्रकाश का उत्कर्ष अगर हृदय में है तो निराशा का अंत होना है। प्रकाश का उत्कर्ष बौध्दिक संपन्नता का परिचायक है। ग़ज़लकार का विश्वास यहाँ पर प्रकाश से जुडा है ।" [1] उनकी ग़ज़ले किसी स्थुल असंतोष या कामचलाऊ प्रतिराध की ग़ज़लें नहीं है। उनकी ग़ज़लों में एक स्वप्नदर्शी और प्रत्यक्षदर्शी की संवेदना का विलक्षण मिश्रण है । डा. अग्रवाल की ग़ज़लों में सामाजिक परिवेश के साथ साथ बिखरे जीवनमूल्य , साम्प्रदायिक विद्रुपता , आतंक एवं अलगाव आदि को अभिव्यक्त किया है। वे ग़ज़लों को नकारात्मकता से सकारात्मकता की ओर ले जातें हैं तथा उनकी ग़ज़लों में आशावाद प्रकट होता है -

" कुछ घात करनेवाले भी है , दोस्तो के बीच
इन सरफिरों के वास्ते , दुनिया न छोडिए।
तसल्ली तो होती है कि दुनिया देख ली मैने
मगर यह दुख भी है कितनों से रिश्ता टूट जाएगा। [2]

समकालीन हिंदी ग़ज़लों में आम आदमी की पीड़ा तथा समाज की बिगड़ती हुई स्थिति का यथार्थ , मार्मिक तथा संवेदनशील चित्रण हुआ है। "हिंदी ग़ज़लकारों ने अपने समय के यथार्थ से आँख नहीं चुरायी , बल्कि खुली आखों से यथार्थ को देखा तथा जीवन में उसे भोगा भी है। वे उसकी कडुवाहट से पूर्णता परिचित है। समाज का यथार्थ चित्रण करना ही उनकी रचना धर्मिता का प्रधान उद्देश रहा है।.. हिंदी ग़ज़लकारों ने युगीन परिवेश को दृष्टि में रखकर सामाजिक समस्याओं का विविध रुपों में चित्रण किया है। " [3] हिंदी ग़ज़ल इस सदी में दबी कुचली रौंदी विकृत भावनाओं का बांध तोड़कर अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता के एक ओर नए क्षितिज की तलाश में है। युगीन सामाजिक परिवेश ने चंद्रसेन विराट जैसे संवेदनशील ग़ज़लकार को घायल किया और इससे उनका काव्य सामाजिक बोध से अनुप्राणित रहा है। मानव एवं मानवता में विराट जी की अडिग आस्था है, परंतु वर्तमान के मूल्यों के अवमूल्यन से उनका मन क्षुब्ध हुआ है। यह क्षुब्धता युगीन सामाजिक परिवेश की देन है । विराट जी ने

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

मूल्यहीनता की स्थिति को झेला है और उसकी संवेदना ने उन्हें इसके विरुध्द आवाज उठाने के लिए व्यापक रुप में प्रेरित किया है वे लिखते है-

" मेरे देश दुखी मत हो ये हालत बदलेगी
मेघ छटेंगे तो मौसम की रंगत बदलेगी
गहन कुहासा चीर किरन आयेगी सूरज की
बदल रही है हवा, बाग की सूरत बदलेगी
हृदय जुड़ेंगे तो बंदुकें जल- समाधि लेंगी,
शांति प्रेम विश्वासों में ये दहशत बदलेगी।[4]"

समकालीन हिंदी ग़ज़लों के संबंध में विचार व्यक्त करते हुए डॉ. प्रतिभा सक्सेना ने लिख है - " आम आदमी की दयनीय स्थितियों और त्रासदियों के लिए उत्तरदायी ताकतों के उद्देश्यों को बेनकाब करना, जनता में आत्मविश्वास तथा एक व्यापक आंदोलन की एक सक्रिय भूमि तैयार करने में सहयोग देना , आज के साहित्यकार के लिए बुनयादी सरोकार बन गये है । हिंदी के साहित्यकार बखुबी अपने इस दायित्व का निर्वाह भी कर रहे है । हिंदी के ग़ज़लकारों ने आज के सामाजिक यथार्थ को गहराई के साथ पहचाना है। "[5] ग़ज़लो की लोकप्रियता का सबसे प्रमुख कारण यह है कि इसमें सामाजिक विसंगतियों को व्यापक धरातल पर जीवंत किया है। सत्ता या धन पाकर लोग अंधे और बहरे हो जाते है । उन्हे दूसरों की पीड़ा दिखाई नहीं देती और न उसका आक्रोश सुनाई देता है। मानव मूल्यों की रक्षा के लिए विराट उद्घोष करते है

" बहरों का दरबार, जोर से बोल यहाँ
मिमिया मत, हुकाँर जोर से बोल यहाँ
इनके कान निवेदन नहीं सुना करते
सुनते है ललकार, जोर ये बोल यहाँ "[6]

जहीर कुरेशी समकालीन हिंदी कविता के विशेषता हिंदी ग़ज़ल के प्रमुख कवि है। एक जमाना था जब मानवता की पूजा होती थी , किंतु वर्तमान समय में मानवता बीते हुए युग की चीज बनकर रह गयी । मनुष्य मनुष्य के बीच स्नेह समाप्त होता जा रहा है। स्वार्थ आत्मकेंद्रीतता शहरों की पहचान बन गयी है। इस महानगरीय जीवन की पीड़ा को जहीर कुरेशी ने इस प्रकार व्यक्त किया है-

"अपना है अपनों से अनजान है शहर
सच पूछिए तो चेहरों की पहचान है शहर
रिश्ते के आईने जहाँ टूटे है बार बार,
स्वार्थो की एक बेरहम चट्टान है शहर।"[7]

निष्कर्षता कहा जा सकता है कि समकालीन हिंदी ग़ज़लों में समाज की विभिन्न समस्याओं का यथार्थ चित्रण बड़ी व्यापकता और गहनता से हुआ है।

संदर्भ

1. हिंदी ग़ज़ल : सौंदर्य और यथार्थ डा गिरिराजशरण अग्रवाल के संदर्भ में , अनिरुध्द सिन्हा पृष्ठ 47
2. रोशनी बनकर जिओ, डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृष्ठ 15
3. साठोत्तरी हिंदी ग़ज़ल, डॉ. मधु खराटे , पृष्ठ 77
4. न्याय कर मेरे समय, चंद्रसेन विराट, पृष्ठ,50
5. आधुनिक हिंदी ग़ज़ल और आधुनिकता बोध , प्रतिभा सक्सेना, पृष्ठ 158
6. इस सदी का आदमी, चंद्रसेन विराट, पृष्ठ 06
7. चांदनी का दुख, जहीर कुरेशी, पृष्ठ 68

Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

प्रा. डॉ. शुभदा गिरीश रावळ-ठाकरे
एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.
राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन

- सन १९८६ पासून विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे येथे पदवी आणि पदव्युत्तर वर्गांचे अध्यापन.
- पीएच.डी. च्या संशोधन मार्गदर्शक.
- एम.फिल. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, समन्वयक आणि संशोधन मार्गदर्शक.
- उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळांच्या सदस्य. खानदेश राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन परिषदेच्या विद्यमान उपाध्यक्ष.
- महाराष्ट्र राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन परिषदेच्या कार्यकारिणीच्या माजी सदस्य.
- राज्यशास्त्र तसेच आंतरविद्याशाखीय अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय तसेच राज्यपातळीवरील परिषदा, चर्चासत्रे येथे शोधनिबंध वाचन.
- संसाधन व्यक्ती, सत्राध्यक्ष म्हणून कार्य.
- विविध संशोधन पत्रिका, मासिके यातून ६३ शोधनिबंध प्रकाशित.

प्रकाशित पुस्तके-

१) तौलनिक राज्यशास्त्र - श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
२) मतदान निर्णय - अथर्व प्रकाशन, जळगाव
३) स्त्री-सबलीकरण आणि वृत्तपत्रे - अथर्व प्रकाशन, जळगाव
४) Voting Behaviour - अथर्व प्रकाशन, जळगाव
५) हे जीवन सुंदर आहे - स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे

आगामी

१) राजकीय-सामाजिक संशोधन पद्धती - अथर्व प्रकाशन, जळगाव

स्नेहवर्धन
प्रकाशन

हे जीवन सुंदर आहे   डॉ. शुभदा ठाकरे   स्नेहवर्धन प्रकाशन

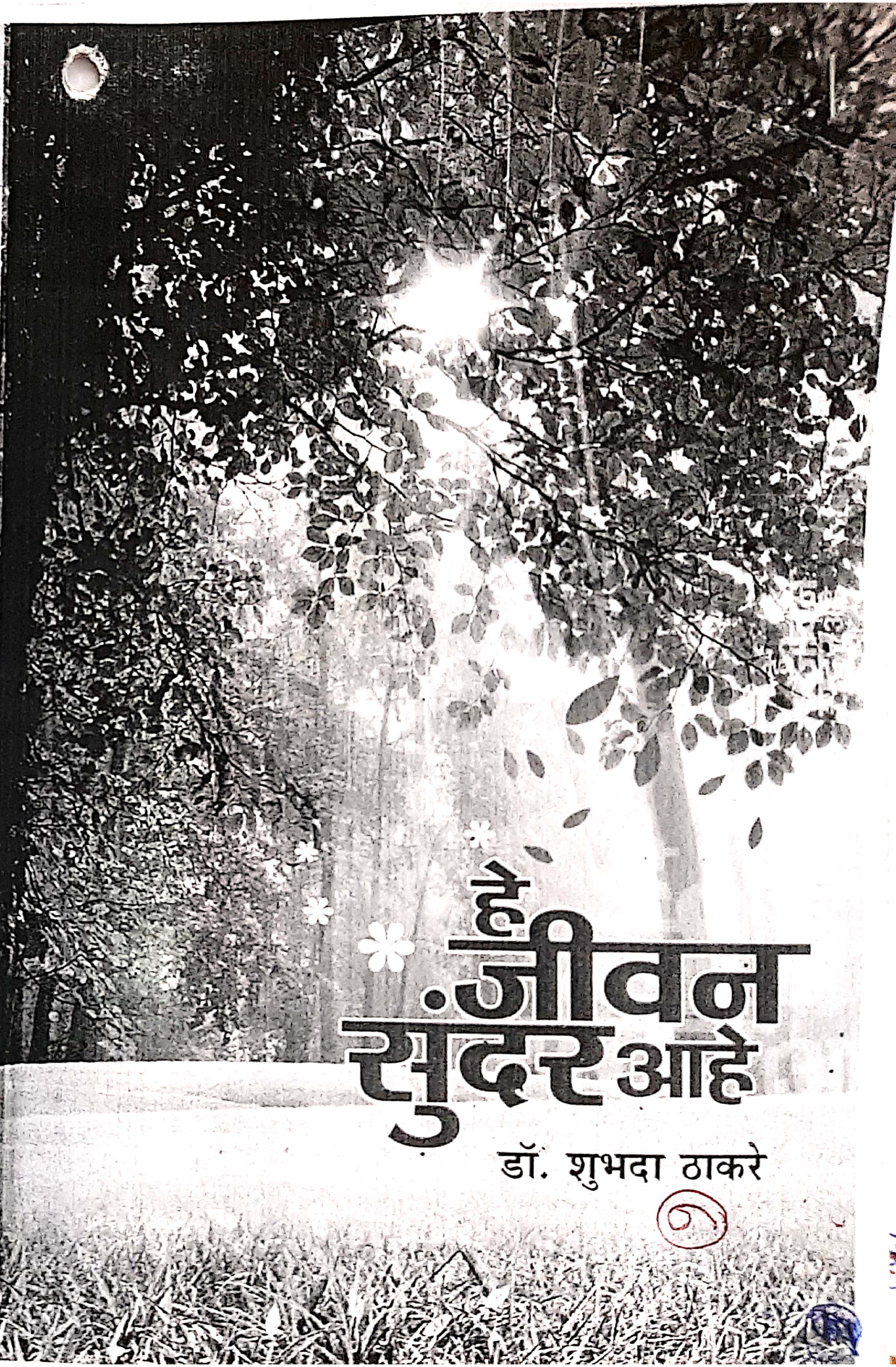

Scanned with OKEN Scanner

हे जीवन सुंदर आहे

डॉ. शुभदा रावळ ठाकरे
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

स्नेहवर्धन प्रकाशन
पुणे

Scanned with OKEN Scanner

स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. ११६५

हे जीवन सुंदर आहे
(ललित लेखसंग्रह)

प्रकाशक आणि मुद्रक :
डॉ. एल. व्ही. तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे – ४११ ०३०.
स्थिरभाष : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
ई – मेल : snehaltawre@gmail.com

© सर्व हक्क सुरक्षित

प्रथमावृत्ती : ८ ऑगस्ट २०१७

मुखपृष्ठ : संतोष घोंगडे

अक्षरजुळणी : एस.एस. ग्राफिक्स, पुणे

मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटर्स, पुणे

ISBN 978 - 93 - 85709 - 80 - 7

पृष्ठसंख्या : १४४

मूल्य : ₹१५०/ –
$ 3

ज्यांच्यामुळे माझे जीवन सुंदर झालेले आहे
ते माझे पती डॉ. गिरीश ठाकरे
यांना सस्नेह अर्पण...
डॉ. शुभदा रावळ ठाकरे

Scanned with OKEN Scanner

20 August 201

।। सा विद्या या विमुक्तये ।।

नॅक पुनर्मूल्यांकित 'बी' ग्रेड
ISO-9001-2008 (QMS)

महाराष्ट्र शासन

सत्यमेव जयते

दि बोदवड सार्व. को–ऑप. एज्यु. सोसायटी लि. बोदवड द्वारा संचालित
कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय बोदवड, जि.जलगाँव

हिंदी विभाग

एवं

महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी,मुंबई

तथा

सांस्कृतिक कार्य निदेशालय के सहयोग से आयोजित
राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी के अवसर पर प्रकाशित ग्रंथ

समकालीन हिंदी ग़ज़ल

– संपादक –

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

7

Scanned with OKEN Scanner

समकालीन हिंदी ग़ज़ल

– संपादक –

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

20 -अगस्त -2017

ISBN : 978-93-8478-49-0

रोली प्रकाशन
'सी' 449 गुजैनी, कानपुर -208 022

E-mail : rollprakashan.kanpur@gmail.com
Website : www.rollprakashankanpur.com

Arts, Com. &

Scanned with OKEN Scanner

ग्रंथ : समकालीन हिंदी ग़ज़ल

संपादक : डॉ. मधुकर खराटे
डॉ. कामिनी तिवारी

प्रकाशक : रोली प्रकाशन
सी–449, गुजैनी, कानपुर, – 22
मो. नं. : 09415133173

संस्करण : प्रथम, 20 अगस्त 2017

मुद्रक : आविष्कार ग्राफिक्स,जलगाँव

मूल्य : 500/-
ISBN : 978 - 93 - 84478 - 49 - 0

Samkalin Hindi Gazal
Edited by - Dr. Madhukar Kharate
Dr. Kamini Tiwari
Price : Five Hundred only

...abha's Arts, Com. & S...
DH...

Scanned with OKEN Scanner

37. हिंदी ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिक चेतना 166 - 167

डॉ.योगेश जी. पाटील

38. डॉ. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिकता 168 - 171

प्रा. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा

39. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में यथार्थवादी चिंतन 172 - 175

रविंद्र रामदास खरे

40. अदम गोंडवी की ग़ज़लों में विद्रोह का स्वर 176 - 179

डॉ. महेंद्रकुमार रामचंद्र वाढे

41. समकालीन हिंदी ग़ज़लकारों के ग़ज़लों में व्यक्त नारी विमर्श 180 - 182

डॉ. मुकेशराजे गायकवाड 'मुकेश'

42. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के ग़ज़ल साहित्य में सामाजिक बोध 183 - 187

डॉ. मंजु तरड़ेजा (सिंधाणी)

43. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में अभिव्यक्त अन्यान्य बोध 188 - 191
(जीवन-दर्शन के विशेष संदर्भ में)

ईश्वर. पी. ठाकूर

44. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिकता 192 - 195

नीलिमा दामोदर इंगळे

45. ग़ज़लकार जहीर कुरेशी : व्यक्ति एवं अभिव्यक्ति 196 - 199

विजय एकनाथ सोनजे

46. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में सामाजिक संवेदना 200 - 203

डॉ. संजय विक्रम ढोडरे

47. चंद्रसेन विराट की ग़ज़लों में आशावाद तथा परिवर्तन के स्वर 204 - 209

राजेन्द्र मुरलीधर ब्राहमणे

48. समकालीन हिन्दी ग़ज़लों में संवेदना 210 - 212

डॉ. गिरीष एस. कोळी

49. डॉ. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में राजनीतिक बोध 213 - 216

डॉ. आर. के. जाधव

50. जहीर कुरेशी की ग़ज़लों में राजनीतिक बोध 217 - 221

डॉ. श्रीमती वनिता त्र्यंबक पवार (निकम)

51. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में सामाजिक चिंतन 222 - 225

डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील

52. दुष्यंत कुमार और सुरेश भट की ग़ज़लों का तुलनात्मक मूल्यांकन 226 - 228

डॉ. हुकूमचंद शंकर जाधव

53. समकालीन हिन्दी ग़ज़लों में मानवीय संवेदना 229 - 232

डिम्पल सुरेश पाटील

54. समकालीन हिंदी ग़ज़लकार डॉ. कुँअर बेचैन की ग़ज़लों में राष्ट्रीय एकात्मकता और सामंजस्य 233 - 236

डॉ. [illegible]कुमार आर. [illegible]नार

Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

42. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के ग़ज़ल साहित्य में सामाजिक बोध

डॉ. मंजु तरड़ेजा (सिंधाणी)
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया

हिंदी ग़ज़लकारों में डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का नाम शीर्ष ग़ज़लकारों में है। उनकी मूल संवेदना आदर्शोमुख एवं यथार्थवाद से युक्त युग-चेतना है। उसमें अपने युगीन यथार्थ को प्रकट करने की अद्भुत शक्ति है। उन्होंने अपनी ग़ज़लों के केंद्र में समाज की रेखा तथा सामाजिक परिवेश के विभिन्न बिंदुओं पर अपने विचार खुलकर व्यक्त किए है। वे अपने युग की चिताओं का निवारण मानवता से मानते है। यही कारण है कि उनकी ग़ज़लों में आदमी के आपसी रिश्तों की खोज ,आधारभूत मानवीय भावनाओं, पारंपारिक मूल्यों को बचाए रखने की बेचैनी अधिक दिखाई देती है। वह संपूर्ण संसार के पीढित, थके हारे, दुःखी मनुष्य को आशा का अवलंबन देते है। वे आम आदमी की पीड़ा को पहले आत्मसात करते है फिर अपने 'मैं' का दुःख बनाकर शेर के रुप में प्रस्तुत करते है। "वह संसार का सारा दुःख दर्द; हर पीडा, हर अच्छा बुरा अनुभव इसी एक माध्यम से व्यक्त करते है। प्रत्येक घाव को अपना घाव बनाकर उसे शब्दों का रुप देना डॉ. अग्रवाल जी की विशेषता है।"[1]

सन 1960 के बाद हिंदी ग़ज़ल क्षेत्र में दुष्यंत कुमार त्यागी का पदार्पण हुआ, जिन्होंने हिंदी ग़ज़ल में रुमानियत के स्थान पर आम आदमी के सुख-दुःख एवं मानवीय संवेदनाओं का अविर्भाव किया । बिलखते भूखे बच्चो एवं गरीबों की पीड़ा, दूषित राजनीति के कारण बढ़ता सामाजिक प्रदुषण, मिलों में काम करने वाले मासूम बच्चे, शहरों में बढ़ती भीड़ के वावजूद अकेलापन, आतंकवाद एवं अलगाव, क्षीण होती मानवीय संवेदनाएँ, दायरों मे सिमटते मानवीय संबंध शहरों से गाँव तक, महलों से झोपड़ों तक हिंदी ग़ज़ल का कथ्य क्षेत्र विस्तृत होता गया। जीवन और समाजपर प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष प्रभाव डालने वाले सभी तत्वों को हिंदी ग़ज़लों में पर्याप्त स्थान दिया गया । सामाजिक, राजनीतिक, वैयक्तिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक एवं नैतिक विसंगतियों जैसे अन्याय बोध भी हिंदी ग़ज़लों में परिलक्षित होते है। इस संबंध में समालोचक डॉ. रोहिताश्व अस्थाना कहते है, "हिंदी ग़ज़लों में कही प्रेम के मर्मदपर्शी शब्दचित्र मिलेंगे तो कही मन को गुदगुदाने व कचोटेने वाले हास्य व्यंग्यपरक शेर, कहीं राजनीतिक उथल पुथल के स्वर होंगे तो कही सत्ता एवं पूँजीपतियां द्वारा शोषित सर्वहारा वर्ग की मर्मांतक पीड़ा की तीव्रानुभूति, कही जीवन दर्शन को स्पष्ट करने वाले चिंतन प्रधान तथ्य मिलते है तो कही कवि के मानस मे अद्भूत समाष्टि की ओर इंगित करने वाले व्यक्तिवादी दृष्टिकोण।"[2]

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में समकालीन जीवन के अनुभवों की विविधता और व्यापकता दृष्टिगत होती है। वे पाठक को जो बताना या दिखाना चाहते है, वह बता भी देते हैं और दिखा भी देते है। उनकी समकालीनता की अभिव्यक्ति ज्यों की त्यों प्रस्तुत नहीं है। अग्रवाल जी की ग़ज़लो की लोकप्रियता का कारण बताते हुए प्रख्यात ग़ज़लकार निश्तर खानकाही लिखते हैं, "गिरिराजशरण अग्रवाल ने ग़ज़ल को अपना व्यक्तिगत अनुभव बनाने के साथ साथ उसमें प्रस्तुत अनुभवों में अधिक से अधिक पाठकों को सम्मिलित रखने का पूरा प्रयास किया है।"[3]

आधुनिक युग में सामाजिक एवं नैतिक मूल्यों के प्रति हमारी आस्थाएँ टूटती बिखरती जा रही है। तेजी से टूट रहे मानवीय संबंधो एवं सामाजिक रिश्तों की प्रक्रिया देखकर लगता है कि मित्रता एवं पारिवारिक संबंधों की कोई कल्पना ही अब शेष नही रह जाएगी, अग्रवाल जी यह कहने पर विवश हुए हैं -

"बर्फ की ठंडक सभी रिश्तों को जड़ करती हुई
चाय की प्याली में अब सूरज का तपना मान लो"[4]

वास्तव में यह अत्यंत दुर्भाग्यपूर्ण है कि अब सभी रिश्ते, चाहे वे मैत्री के हो, पारिवारिक हो या फिर सामाजिक हो इस सीमा तक व्यावसायिक हो गए हैं कि चाय के गर्म प्याले से निकलती हुई भाप के अंत तक उनका कोई अस्तित्व ही शेष नहीं रह जाता । यही वर्तमान की सामाजिक विडंबना है।

Arts, Com. & Science DHULE

Scanned with OKEN Scanner

मानवीय संबंधों और जीवन मूल्यों में आए हास को उन्होंने अनेक स्थानों पर चित्रित किया है। आज कोई किसी भी भावनाओं को समझने के लिए तैयार नही है। आने वाले दुःख से हर कोई घबरा रहा है। एक दूसरे के साथ मिलकर दुःख बाट लेने की प्रवृत्ति समाप्त होती जा रही है। सभी को अपने अपने स्वार्थो की पड़ी है, कोई दूसरे का दर्द या पीड़ा समझने के लिए तैयार नहीं है। इन्ही सब बातों को ध्यान में रखकर अग्रवाल जी कहते हैं -

"किसको मन की बात सुनाएँ ऐसी बंजर बस्ती में,
जंगल छिपे हुए बैठे है, सबके अंदर बस्ती में।
किसको कितनी चोट लगी है, उनको इससे मतलब क्या,
नोच रहे है माँस शिकारी कुत्ते खुलकर बस्ती में"[5]

उपर्युक्त ग़ज़ल के सभी शेर मानवीय मूल्यों के विघटन का किसी न किसी रुप में चित्रण करते है। आज मनुष्य मनुष्य के बीच की भौगोलिक दुरियाँ तो काफ़ी कम हुई है, परंतु भावनात्मक फ़ासले बहुत बढ़ गए है। स्वार्थपरता के कारण आदमी नैतिक जीवनमूल्यों से विमुख हो रहा है।

आज के इस भौतिकवादी युग में व्यक्ति अपना जीवन ऐशोआराम के साथ बिताना चाहता है। व्यक्ति की इस आधुनिक संवेदना ने महानगरीय जीवन और सभ्यता को पोषकतत्त्व प्रदान किए है। गाँवों से लोग शहरों की ओर दौड़ रहे है। महानगरीय बोध मानव समाज में तेजी से दौड़ रहा है। आज हो रहे मानव मूल्यों के पतन में महानगरीय सभ्यता का पूरा पूरा हाथ है। छल, प्रपंच, स्वार्थ, विश्वासघात तथा मानसिक तनाव के कीटाणू महानगरीय वातावरण में जन्मते और पलते है। महानगरीय वातावरण से संबंधित डॉ. अग्रवाल के दो शेर द्रष्टव्य हैं।

"अब क्षितिज में सूर्य का कोई निशा मिलता नहीं,
चिमनियों पे रेंगता बादल घनेरा हो गया ।
चीख-चिल्लाहट, दिमागी हलचलें, धोखाधड़ी,
आदमी इस शहर में कितना अकेला हो गया"[6]

महानगरों के व्यस्त त्रस्त जीवन में मित्रता, विश्वास और अपनापन तो जैसे अज़ायबघर में रखने की वस्तू बन गए हों।

"भेड़िए अब शहर में आने लगे हैं,
आदमी को प्यार सिखलाने लगे हैं।
मित्रता का ओढ़कर भारी लबादा,
मित्रता को नोंचकर खने लगे हैं।"[7]

शहरीकरण हमारे युग की सबसे बड़ी समस्या बनती जा रही है। शहर निरंतर फैलते जा रहे है। ग्रामीण युवा रोजगार की तलाश में शहरों की तरफ आ रहे है, जिससे नई नई समस्याएँ बढ़ रही है। अजनबीपन बढ़ता जा रहा है, आदमी निरंतर आदमी से दूर जा रहा है। शहर का व्यक्ति अपने आपको सर्वश्रेष्ठ समझता है। अपने दोषो को नज़रअंदाज करते हुए दूसरों की बुराइयाँ ढूँढंने में ही लगा रहता है। आज की महानगरीय सभ्यता में आदमी का अस्तित्व कितना बौना हो गया है डॉ. अग्रवाल ने इसे बहुत सुंदर ढंग से व्यक्त किया है।

"अब मेरे अस्तित्व को ललकारती है चिमनियाँ,
मेरे बदले मेरा साया रह गया चारों तरफ़।
मैं खड़ा हूँ एक बाईस मंजिली बिल्डिंग तले,
सोचता हूँ आज क्यो अस्तित्व बौना हो गया"[8]

शहर की चकाचौंध से आकर्षित होकर गाँव का आदमी अपने मन में अनेक आशएँ लेकर शहर की ओर भाग रहा है। इस पलायन से उसे कुछ भी तो हासिल नहीं हो [illegible] शहरों का एकाकीपन स्वार्थपरता धोखाधडी और दिखावटीपन

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

आदि देखकर उसकी आशाएँ निराशा में बदलने लगती है। यंत्रवत व्यस्त नगरीय जीवन के प्रभव के कारण मानव हृदय की कोमल अनुभूतियाँ और अभिलाषाएँ क्षीण होती जा रही है।

जिस देश में 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवता' की मानसिकता प्रचलित थी वही नारी को हेय दृष्टि से देखा जाने लगा। नारी के भोलेपन का लाभ उठाकर उसे छला जाता रहा अपना सर्वस्व समर्पण करके जिस व्यक्ति के साथ उसने जीवन के सुनहले सपने बुने। वही शख्स उसकी जिंदगी में अँधेरे भरकर चला गया । शोषित, पीड़ित नारी के अंतर्मन की दशा का चित्रण करते हुए अग्रवाल जी लिखते है -

"तरस रहा था ये मन जिसकी दस्तकों के लिए,
वो हाथ द्वार का दीपक, बुझा-बुझा के गया ।
रात सारी कितने टुकड़ो में बँटी कैसे कहूँ,
फूटकर आँसू गिराया था, टूटकर तारा गिरा।"[9]

प्रसिद्ध ग़ज़ल गायक ज़हीर कुरैशी ने भी नारी की व्यथा को इस प्रकार व्यक्त किया हैं,

"क्या कहे अख़बार वालों से व्यथा औरत,
यौन - शोषण की युगों लंबी कथा अैरत"[10]

नारी शोषण एवं अत्याचार को अपनी ग़ज़लों में पर्याप्त स्थान देकर डॉ. अग्रवाल ने पाठक वर्ग को सोचने पर विवश किया है तथा नारी के साथ भेदभाव की मानसिकता बदलने के लिए प्रेरित किया है।

21 वी सदी में समाज का स्वरुप अति विकृत होता जा रहा है। सामाजिक मान्यताएँ तीव्रता से परिवर्तित हो रही है। चारों ओर भ्रष्टाचार और आंतकवाद छाया है। समाज का वातावरण इतना बदल गया है कि प्रत्येक व्यक्ति के चेहरे पर मुखौटा सा लगा हुआ दिखाई देता है। आज समाज में ऐसे सफेदपोश माफिया और भ्रष्ट लोगों की कमी नहीं है, जो समाज सुधार के लंबे चौड़े भाषण तो देते है, परंतु स्वयं काले कारनामों से बाज़ नही आते। ऐसे दोहरे चरित्र वाले लोगों के वारे में डॉ. अग्रवाल जी पूरी बेबाकी के साथ टिप्पणी करते हैं ऱ

"अपने आपके भीतर तुमने झोंक के कम ही देखा है,
फ़ाक चुके हो कितनी कालिख अपनी जात टटोलो तुम"[11]

आज संपूर्ण विश्व किसी न किसी प्रकार के आंतकवाद की चपेट में है। आये दिन की आतंकी गतिविधियों से चारों ओर भय का वातावरण बना हुआ है। अब लोग बम से नहीं मानव बम से अधिक भयभीत है। इसलिए रेल्वे स्टेशन हो या बस अड्डा, बाज़ार हो या अन्य कोई सार्वजिनिक स्थल, हर जगह आदमी दूसरे आदमी को भय एवं शंका की दृष्टि से देखता है।

"अव तो हर रात डराता है धमाका मुझकों,
ड़र कि इंसान की दुनिया से है इतना मुझको"[12]

दुर्भाग्यपूर्ण स्थिती यह है कि आदमी और आदमी के बीच जो मानवीयता के संबंध है और जिस तरह मनुष्य एक दूसरे से नैतिक और सामाजिक रिश्तों के साथ बँधा रहा है वे टूट रहे हैं या ढीले पड़ रहें है। डॉ. गिरीराजशरण अग्रवाल ने इस स्थिती को गहराई से न केवल महसूस किया है, बल्कि उसे ग़ज़ल के सुंदर शेरों में ढाला भी है। अलगाव की ओर संकेत कर रहा उनका शेर देखिए -

"किस कदर अलगाँव का खंजर कटीला हो गया,
जातियाँ बँटने लगी, घर-घर क़बीला हो या ।"[13]

आतंकवाद और अलगाववाद की तमाम विषम परिस्थितियों के बावजूद डॉ. अग्रवालजी सकारात्मक एवं आशावादी दृष्टिकोण रखते है। अनेक विषमताओं के बीच ही समृद्धि एवं समरसता का वातावरण तैयार करना होगा,

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

"अपने मन के दायरे में सारी दुनिया कीजिए,
घर अगर छोटा भी हो दिल न छोटा की जिए ।
जिंदगी में दोस्तों, अलगाव की बातें गलत,
या मेरे बन जाइए, या मुझको अपना किजिए।"[14]

वास्तव में आज आम आदमी की जिंदगी अत्याधिक कष्टप्रद हो गई है। इसमें सुख एवं शंति अव स्वप्न के समान हो गए है। आज व्यक्ति को कठिनाइयाँ, पीड़ा, संत्रास, कुंठा और चुभन ने घेर कर रखा है। कभी शराब और शवाब में डूबी रहने वाली ग़ज़ल आज आम आदमी की भावनाओं और पीड़ा को समझने लगी है। डॉ. अग्रवाल ने आम आदमी की पीड़ा और उसके भीतर पलने वाले कोलाहल को अपनी ग़ज़लों में बहुत बारीकी से उकेरा है वे लिखते हैं -

"जिंदगी में दोस्तों, बस दर्द ही काफ़ी नही,
दर्द के आधार का एहसास होना चाहिए।"[15]

आज आदमी आदमी से दूर जा रहा है। अजनबीपन, बढ़ता जा रहा है। पीड़ित और शोषित व्यक्ति किसी के विरुद्ध अपनी जुबान खोलने की हिम्मत नहीं कर पाता, लेकिन शुन्य में टकटकी लगाए उसकी आँखे सबकुछ बयान कर देती है। डॉ. अग्रवाल जी ने पीढ़ित आदमी की विवशताओं को बहुत सुंदर अंदाज में समाज के सामने उजागर किया है -

"प्यास होठों पर लिए जीता रहा
मैं समुंदर था, मगर वीरान था"[16]

यह शेर व्यक्ति की उस पिपासा को दिखाता है जो सागर जैसा विशाल होते हुए भी आधुनिक युग मे अपनी प्यास नही बुझा पा रहा ।

वास्तव में डॉ. गिरीराज जी को केवल दर्द की ही नही वरन् दर्द के आधार की भी गहन अनुभूति है। यही कारण है कि उन्होंने साधारण मनुष्य की पीड़ा को समझा और अपनी ग़ज़लों के माध्यम से अभिव्यक्ति दी। उनकी इस अनुभूति के बारे में ग़ज़ल के उस्ताद जनाब निश्तर खानकाही जी कहते है - "उनकी यात्रा, आदमी के बाहर नही, उसकी अंतरात्मा के अंदर कोने में छिपे उन काले धब्बो की तरफ़ है, जो बाहर के कृत्रिम प्रकाश के प्रहार से बचकर भीतर जा छिपे है और जिनका पता उस व्यक्ति को भी नही है जिसके भीतरी कोण इन काले धब्बों छिपाए हुए हैं। इस तलाश में जो कुछ और जैसा कुछ, गिरीराज के सामने आता है, वह उसे, शेर रुप में ढालते है और इस प्रकार आज का आदमी और परिस्थितीयों में बँधा उसका जीवन अपने विभिन्न अनबुझे पहलूओं के साथ हमारे सामने आता है।"[17]

नई सभ्यता दिन प्रतिदिन पाश्चात्यानुकरण के प्रभाव के कारण नैतिक एवं सामाजिक मूल्यों से हीन होती जा रही है तथा आत्मीयता समाप्त सी हो गई है। स्वार्थपरता की प्रवृत्ति निरंतर बढ़ रही है। आधुनिकता के फलस्वरुप ही संबंधों और व्यवहार में बनावटीपन और दिखावों का प्रवेश हुआ है। आधुनिक बोध और नई सभ्यता की देन यह है कि आज हर एक व्यक्ति अपने को अकेला महसूस कर रहा है। उसके चारों ओर भीड़ का एक महासमुद्र है, किंतु वह उसमें में भी एकाकी है, असहाय है। आधुनिकता जन्य व्यक्ति को एकाकीपन के विषय में लिखते है,

"इतना बोझिल पहले कब था, जितना अब एकांत मेरा
यो तो इससे पहले भी मैं तनहा कितनी बार हुआ"[18]

आज हमारी युवा पीढ़ी फ़ैशन के नाम पर पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण कर रही है। टी. वी. चैनलों की विषबेल ने नवयुवको एवं नवयुवतियों को पथ-भ्रष्ट कर दिया है। अपने पारिवारिक संस्कार खान-पान, रीति-रिवाज और पहनावा को छोड़कर यह युवा वर्ग तेजी से पतन की ओर अग्रसर है। नगरों में तो फैशन परस्ती का नंगा नाच हो ही रहा है. अब गाँव भी इसकी चपेट में आ चुके है।

"देश विदेश की रंगत तुम पर आखिर क्यों चढ़ जाती है,
लोग के घर में लगते क्यों हो, बदले दुष्ट सैलानी तुम"[19]

...ardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHU...

Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्षतः डॉ. गिरीराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में सामाजिक बोध, बहुआयामी रुप में प्रकट हुआ है। जिन्होंने ग़ज़ल परंपरा निर्वाह करते हुए एक नई राह खोज़ने की कोशिश की हैं। उन्होंने वर्तमान से जुड़े प्रत्येक विषय को अपनी ग़ज़लों में अभिव्यक्ति दी है। उनकी ग़ज़लो में समय की सटीक व्याख्या की अंतदृष्टि है, नई राह की शिनाख्त है, जीवन और जगत की सरल और सहज अभिव्यक्ति है। घृणा और द्वेष के अलगाव, सर्वत्र क्यो जल रहे है ? पूरा समाज हैरान-परेशान क्यों है ? इन सभी प्रश्नों की प्रस्तुति अग्रवाल जी बेहतर ढंग से अपनी ग़ज़लो के माध्यम से नहीं, बल्कि समस्त मूल्यों की सापेक्षता को समेटे हुए हार्दिक अनुराग के साथ करते है। मनुष्य की खोयी सामाजिकता को पुनर्स्थापित करने के लिए उनकी ग़ज़ले बेचैन नजर आती है। तमाम विषम परिस्थितियों के बावजूद डॉ. अग्रवाल मानते है कि जिंदगी हर पल हर हाल में जीने योग्य है।

"जिंदगी को किसलिए घाटे का सौदा मान लूँ,
सिर्फ खोना ही नहीं, जीवन में कुछ पाना भी है।"[20]

संदर्भग्रंथ

1. *शोध दिशा पत्रिका* - पृ. 141. अंक 15
2. *हिंदी ग़ज़ल : उद्‌भव और विकास* - डॉ. रोहिताश्व अस्थाना, पृ. 145
3. *सन्नाटे में गुंज* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल भूमिका पृ. 15
4. *सन्नाटे में गुंज* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 59
5. *सन्नाटे में गुंज* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 71
6. *सन्नाटे में गुंज* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 23
7. *सन्नाटे में गुंज* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 37
8. *सन्नाटे में गुंज* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 63
9. *सन्नाटे में गुंज* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 42, 49
10. *चाँदनी का दुःख* - जहीर कुरैशी. पृ. 68
11. *सन्नाटे में गुंज* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 74
12. *भीतर शोर बहुत है* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 27
13. *मौसम बदल गया कितना* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 33
14. *रोशनी बनकर जिओ* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल. पृ. 124
15. *मौसम बदल गया कितना*. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 72
16. *भीतर शोर बहुत है* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 32
17. *साठोत्तरी हिंदी ग़ज़ल* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का योगदान, डॉ. अनिल शर्मा, पृ. 115
18. *मौसम बदल गया कितना* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 47
19. *मौसम बदल गया कितना* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 73
20. *मौसम बदल गया कितना* - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 66

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-93-8478-49-0

रोली प्रकाशन
'सी' 449 गुजैनी, कानपुर -208 022

E-mail : roliprakashan.kanpur@gmail,com
Website : www.roliprakashankanpur.com

...thini Sabha's Arts, Com, & Sc...
Dh...

Scanned with OKEN Scanner

UGC च्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव व
इतर विद्यापीठांच्या प्रथम वर्ष संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विषयाच्या नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित
तसेच
M.P.S.C., नेट-सेट व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठी उपयुक्त असे अद्ययावत पुस्तक.

महत्त्वाच्या संकल्पना / वस्तुनिष्ठ स्वरूपातील मुद्यांसहीत

भारतीय युध्दकला

Indian Art of War

लेखक

डॉ.के.बी.पाटील
श्रीमंती एच.आर.पटेल कला महिला महाविद्यालय,
शिरपूर

डॉ.डी.जी.विसपुते
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धुळे

प्रा.डी.के.पाटील
कै.अप्पासो आर.डी.देवरे कला महाविद्यालय,
म्हसदी

प्रा.जी.जे.गावित
कै.अप्पासो. पितांबर शंकर वाडिले कला महाविद्यालय,
थाळनेर

अथर्व पब्लिकेशन्स्

Scanned with OKEN Scanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतीय युद्धकला
Indian Art of War

© सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-86196-70-5

प्रकाशक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड,
धुळे - ४२४००१.
संपर्क ९४०५२०६२३०
जळगाव लक्ष्मकला, ओम हॉस्पिटल,
ॲग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, दाके कॉलनी,
जळगाव - ४२५००१.
संपर्क ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७१७
ई-मेल atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती
२०१७

अक्षरजुळणी
अथर्व पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ
विशाल सोहर

मूल्य
₹ १९५/-

[illegible]
www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या [illegible] प्रकाशकाच्या / लेखिकेच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले [illegible]

Vidyavardhini Sabha's Arts, Comm. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय युध्दकला

डॉ. के.बी. पाटील
प्रा. डी.के. पाटील
डॉ. डी.जी. विसपुते
प्रा. जी.जे. गावित

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव च्या जून २०१७ पासून बदललेल्या
संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र **विषयाच्या नवीन अभ्यासक्रमावर** आधारित
महत्त्वाच्या संकल्पना / वस्तुनिष्ठ स्वरूपातील मुद्यांसहीत

F.Y.B.A. Sem - I

संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र

भारतीय युध्दकला

Indian Art of War

लेखक

डॉ.के.बी.पाटील
श्रीमती एच.आर.पटेल कला महिला
महाविद्यालय, शिरपूर

डॉ.डी.जी.विसपुते
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, धुळे

प्रा.डी.के.पाटील
कै.अप्पासो आर.डी.देवरे कला
महाविद्यालय, म्हसदी

प्रा.जी.जे.गावित
कै.अप्पासो. पितांबर शंकर वाडिले
कला महाविद्यालय, थाळनेर

कुमुद पब्लिकेशन्स

कुमुद पब्लिकेशन्स्

भारतीय युध्दकला

© सुरक्षित
ISBN 13 :978-93-85027-73-4

प्रकाशक
सौ.संगिता युवराज माळी

कुमुद पब्लिकेशन्स्
२६७२, अभिनव शाळेसमोर, ढाके कॉलनी,
प्रताप नगर जळगाव
जळगाव - ४२५००१.
संपर्क ९४०५२०६२३०, ९९२३३७४८२२
ई-मेल kumudpublications@gmail.com

प्रथमावृत्ती
८ सप्टेंबर, २०१७

अक्षरजुळणी
कुमुद पब्लिकेशन्स्

मुखपृष्ठ
विशाल लोहार

मूल्य
₹ ४५/-

online पुस्तक खरेदीसाठी
www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या / लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव च्या जून २०१७ पासून बदललेल्या
संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विषयाच्या नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित.

महत्त्वाच्या संकल्पना / वस्तुनिष्ठ स्वरूपातील मुद्यांसहीत

F.Y.B.A. Sem - I

संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र

भारतीय युध्दकला

Indian Art of War

लेखक

डॉ.के.बी.पाटील
श्रीमती एच.आर.पटेल कला महिला
महाविद्यालय, शिरपूर

डॉ.डी.जी.विसपुते
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, धुळे

प्रा.डी.के.पाटील
कै.अप्पासो आर.डी.देवरे कला
महाविद्यालय, म्हसदी

प्रा.जी.जे.गावित
कै.अप्पासो. पितांबर शंकर वाडिले
कला महाविद्यालय, थाळनेर

कुमुद पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

कुमुद पब्लिकेशन्स्

भारतीय युध्दकला

© सुरक्षित

ISBN 13 :978-93-85027-73-4

प्रकाशक

सौ.संगिता युवराज माळी

कुमुद पब्लिकेशन्स्

२६७२, अभिनव शाळेसमोर, ढाके कॉलनी,

प्रताप नगर जळगाव

जळगाव - ४२५००१.

संपर्क ९४०५२०६२३०, ९९२३३७४८२२

ई-मेल kumudpublications@gmail.com

प्रथमावृत्ती

८ सप्टेंबर, २०१७

अक्षरजुळणी

कुमुद पब्लिकेशन्स्

मुखपृष्ठ

विशाल लोहार

मूल्य

₹ ४५/-

online पुस्तक खरेदीसाठी

www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी – फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या / लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

अनुक्रमणिका

प्रकरण १

समरनीती, महासमरनीती आणि डावपेच ....

(Strategy, Grand Strategy and Tactics Meaning, Definitions

प्रस्तावना, अर्थ, लष्करी डावपेच, व्याख्या, व्याप्ती,

अ) महासमरनीती, ब) समरनीती, कुटयुद्ध, भारताची १९७१ च

युद्धातील समरनीती, क) डावपेच

एका दृष्टिक्षेपात : महत्त्वाच्या संकल्पना – वस्तुनिष्ठ प्रश्नांसाठी

स्वाध्याय

प्रकरण २

भारत–ग्रीक युद्धकला : झेलमची लढाई ....

(Indo-Greek Art of War - Battle of Zehlam 326 B.C.)

अ) प्रस्तावना, ब) अलेक्झांडर (३५६–३२३), क) पौरस,

ड) तुलनात्मक सैन्यशक्ती – ॲलेक्झांडरचे सैन्य, फॅलेक्स, घोड

पौरसाचे सैन्य, इ)युद्धयोजना फ) प्रत्यक्ष कार्यवाही ज) परीणाम

ह) युद्धापासूनचे लष्करी धडे

एका दृष्टिक्षेपात : महत्त्वाच्या संकल्पना – वस्तुनिष्ठ प्रश्नांसाठी

स्वाध्याय

प्रकरण ३

भारत–तुर्क युद्धकला : तराईनच्या लढाया ....

(Indo-Turk Art of War - Battles of Tarrian)

अ) प्रस्तावना, महंमद घोरी, पृथ्वीराज चौहान, ब)तुलनात्मक

सैन्यसंख्या, तराईनची दुसरी लढाई (११९२), लष्करी संख्याबळ,

क) युद्धयोजना, ड) परिणाम, इ) लढाईपासूनचे लष्करी धडे,

फ) राजपूतांच्या पराभवाची कारणे

दुष्यंत कुमार
के साहित्य का पुनर्मूल्यांकन

संपादक
डॉ. जिजाबराव पाटिल

2017

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College, DHULE

Scanned with OKEN Scanner

दुष्यंत कुमार के साहित्य का पुनर्मूल्यांकन

संपादक : प्रा. जिजाबराव पाटिल

प्रकाशक : **रोली प्रकाशन,**
सी. 449, गुजैनी,
कानपूर, 208022.
दूरभाष : (0512) 2285003
प्रमणध्वनि: 09415133173

मुद्रक : **प्रशांत पब्लिकेशन्स,**
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालय के पास,
जलगाँव 425001.
दूरभाष : (0257) 2235520, 2232800
ईमेल : prashantpublication.jal@gmail.com

संस्करण : प्रथम 2017 ISBN : 978-93-84478-39-1

© संपादक

शब्दसज्जा: प्रशांत पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ 500/-

Dhushyant Kumar Ke Sahitya Ka Punrmulyankan
Edited by : Dr. Jijabrao Patil

Price : Five Hundred Only

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

हिंदी ग़ज़ल के प्रसिद्ध आलोचक
गुरूवर्य
डॉ. मधु खराटे जी
एवं
मातृतुल्य
डॉ. सुधा खराटे जी
को सादर

Scanned with OKEN Scanner

- आस्था, कर्म और संघर्षों से जूझनेवाले कवि : दुष्यंत कुमार.....222
  डॉ. योगेश जी. पाटिल
- दुष्यंत कुमार की ग़ज़ल में साठोत्तरी परिवेश 226
  प्रा. राहुल सुरेश भदाणे
- दुष्यंत कुमार के काव्य-संग्रह 'आवाजों के घेरे' में चिंतन के विविध आयाम...230
  प्रा. के. डी. बागुल
- महादेव बने महानायक...235
  डॉ. सुनिति एस.आचार्य
- दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लें सामाजिक संवेदना से सम्पृक्त 238
  डॉ. जगदीश चव्हाण
- 'एक कंठ विषपायी' के स्त्री-पात्र 246
  प्रा. कृष्णा प्रल्हाद पाटिल
- समकालीन कविता 'जलते हुए वन का वसंत' : एक अध्ययन 250
  प्रा. अंजीर नथ्थू भील
- 'एक कंठ विषपायी' आधुनिक चेतना का आलोक..............257
  प्रा. क्रांति सोनवणे
- दुष्यन्त कुमार : 'छोटे-छोटे सवाल' के विशेष संदर्भ में..... 260
  डॉ. पिरु आर. गवळी
- दुष्यन्त कुमार के काव्य में व्यक्त आधुनिक बोध और जीवन दृष्टि ...266
  डॉ. मुकेश गायकवाड
- दुष्यंत कुमार के साहित्य में सामाजिकता.........................272
  प्रा. राजेश मेरसिंग खर्डे
- पतझड़ मे भी बसंत की गूँज : दुष्यंत कुमार.....................278
  डॉ. ज्योति एन. मंत्री
- दुष्यंत की ग़ज़ल में प्रेम और सौन्दर्य 282
  डॉ. रवींद्रकुमार शिरसाट
- दुष्यंत कुमार की ग़ज़लों में अभिव्यक्त सामाजिक संवेदना.......289
  डॉ. तीर्थराज राय

- 'एक कंठ विषपायी' में जनतंत्र एवं जनता विषयक विचार..........
  डॉ. अशोक एम. पवार
- दुष्यंत कुमार की ग़ज़लों में चित्रित राजनीतिक समस्याएँ, ('साये में धूप' के विशेष संदर्भ में) 301
  प्रा. रविंद्र पुंजाराम ठाकरे
- दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में व्यक्त राजनीतिक चेतना...........305
  डॉ. प्रमोद एम. चौधरी
- 'एक कंठ विषपायी' : आधुनिकता से ओतप्रोत काव्य-नाटक ..311
  डॉ. मनोज एन. पाटिल
- 'साये में धूप' में सामाजिक चेतना 316
  डिम्पल सुरेश पाटिल
- साहित्यकार दुष्यंत कुमार और उनके काव्यसंग्रह का परिचय.....32[illegible]
  प्रा. श्रीमती वडगे वृषाली रंगनाथ
- 'एक कंठ विषपायी' में आधुनिक भाव-बोध 326
  प्रा. दत्तात्रय दशरथ पटेल
- दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में- आम आदमी की पीड़ा............332
  डॉ. वसीम मक्रानी
- कवि दुष्यंत कुमार (विशेष परिप्रेक्ष्य में 'जलते हुए वन का वसंत' कविता संग्रह के विशेष परिप्रेक्ष्य में) 338
  प्रा. गजानन वानखेडे
- दुष्यंत कुमार और उनका काव्य-संग्रह 'सूर्य का स्वागत' 344
  प्रा. मच्छिंद्र गुलाब ठाकरे
- 'एक कंठ विषपायी' में आधुनिक युगबोध 348
  श्री. तायडे राजाराम बाबुराव
- दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में आम आदमी का चित्रण 353
  डॉ. अमोल दंडवते
- दुष्यन्त कुमार के उपन्यास 'आंगन में एक वृक्ष' के विशेष संदर्भ में ..359
  प्रा. रवीन्द्र रामदास खरे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

आस्था, कर्म और संघर्षो से जूझनेवाले कवि : दुष्यंत कुमार

डॉ. योगेश जी. पाटिल

दुष्यंतकुमार हिंदी ग़ज़ल के प्रमुख हस्ताक्षर है। उनका 'साये में धूप' ग़ज़ल संग्रह आजादी के बाद की निराशा, घुटन और पीड़ा की अनुगूँज को अभिव्यक्त करता हुआ आम आदमी का पक्षधर बनकर चलनेवाला साहित्य है। उनके 1975 में प्रकाशित ग़ज़ल संग्रह ने देश की जनता में अन्याय और अत्याचार के खिलाफ आक्रोश की भावना जागृत की। दुष्यंतकुमार का हिंदी साहित्य में महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है। कविता के अलावा उन्होने एकांकी नाटक, उपन्यास आदि विधाओं में भी महत्त्वपूर्ण योगदान दिया है। इसमें कोई संदेह नहीं की उनकी हिंदी साहित्य में पहचान उनकी ग़ज़ले ही रही है। 'मन के कोण' दुष्यंतकुमार का एकांकी नाटक है। 'एक कण्ठ विषपायी' उनका काव्य नाटक है। पौराणिक कथा के माध्यम से उन्होंने आधुनिक युग की विभिन्न समस्याओं का यथार्थ अंकन किया है। नाट्य् साहित्य के साथ-साथ उन्होंने उपन्यास साहित्य में मौलिक योगदान दिया है। 'छोटे छोटे सवाल', 'आँगन में एक वृक्ष' और 'दुहरी जिंदगी' आदि उनके उपन्यास है।

दुष्यंतकुमार की सही पहचान एक कवि के रूप में हुई है। उनकी प्राथमिक कविताओं में प्रेम, भाव की अभिव्यक्ति हुई है। साथ ही साथ निराशा, आशा, घुटन, पीड़ा की अभिव्यक्ती हुई है। 'सूर्य का स्वागत', 'आवाजो के घेरे' तथा 'जलते हुए वन का वसन्त' उनके तीन कवितासंग्रह है। 'साये मे धूप' दुष्यंतकुमार का प्रसिद्ध ग़ज़ल संग्रह है जिसमे 52 ग़ज़ले है। इस संग्रह ने दुष्यंतकुमार को लोकप्रियता के शिखर पर पहुँचा दिया। डॉ. धर्मवीर भारती ने सारिका पत्रिका में उनके ग़ज़लो के संदर्भ में लिखा है, "आखिर क्या था उन ग़ज़लों में जो इस तरह इतनी गहराई में झकझोर गया। उनकी मंजी हुई जुबान, कसे हुए छंद, बंकिम भंगिमा, नया तेवर, कसी हुई अभिव्यक्ति ? यह सब तो था ही पर सबसे बड़ी बात यह थी कि, वे एक ऐसे आदमी की प्रामाणिक पीड़ा भरी आवाज थी, जो अपने इस मुल्क को, अपनी इस दुनिया को बेहद प्यार करता रहा है। जो इसके बेहतर सपनों और उजले भविष्य के प्रति अखंड आस्थावान रहा है। भविष्य के सपनों को जी जान से जिया है, जिसने देखा है बेबसी और लाचारी से एक-एक कर उन सपनों को बिखरते हुए और उसका दर्द पूरी शिद्दत से महसूस करते हुए।"[1] उन्होंने दुष्यंतकुमार को ग़ज़ल लिखने की प्रेरणा रामशेर बहादुर सिंह से प्राप्त हुई। उन्होंने स्वयं इस बात को स्वीकार किया है, "ग़ज़ल का चस्का मुझे खुद शमशेर बहादुर सिंह की ग़ज़लें सुनकर लगा था।"[2] उनकी ग़ज़ले यथार्थ की भावभूमि पर लिखी गयी है। उनके आस-पास बिखरे दुःख, दर्द, पीड़ा, घुटन, कुण्ठा, राजनीतिक षडयंत्र तथा शोषण को दुष्यंतकुमार ने ग़ज़लो के माध्यम से अभिव्यक्त किया है। उन्होंने दिल को बहलाने के लिए ग़ज़ले नहीं लिखी, बल्कि अपनी व्यक्तिगत तथा समष्टिगत पीड़ा को आभ आदमी तक पहुँचाने के लिए ग़ज़ल को अभिव्यक्ति का माध्यम बनाया। उन्होंने भोगी हुई तकलीफ को जिससे सीना फटने लगता है, ज्यादा से ज्यादा सच्चाई और समग्रता के साथ ज्यादा से ज्यादा लोगों तक पहुचाँने के लिए ग़ज़ले लिखी। उनके साये में धूप ग़ज़ल संग्रह ने पूरे देश में आपातकाल के दौर में हचलच मचा दी। उनकी ग़ज़लो में अभिव्यक्त दर्द स्वानुभूत है। उन्होंने ग़ज़लों को रुमानियत की आदिम गुफाओं से निकालकर आम आदमी के जीवन से जोड़ दिया। आधुनिक युगबोध दुष्यंत की ग़ज़लों का मुख्य प्रतिपाद्य विषय है। आधुनिक युग में व्यक्ति की स्वतंत्रता को अधिक महत्त्व है। दुष्यंतकुमार के ग़ज़लों मे व्यक्ति चेतना की सशक्त अभिव्यक्ति हुई है। वे आशा और आस्था के गायक है अतः उन्हे पराजय स्वीकार नहीं है। आस्था के बल पर वे जीने का सबब देते है। उन्हे नियति को दोष देना स्वीकार नही है। आस्था के बल पर जीने का हौसला वे देते है -

"दुःख नहीं कोई कि अब उपलब्धियों के नाम पर
और कुछ हो या न हो, आकाश-सी छाती तो है।"[3]

दुष्यंतकुमार आधुनिक युग के आस्था एवं आशावादी कवि है। उनका व्यक्तित्व जुझारु है। उनकी ग़ज़लों में अव्यवस्था को व्यवस्था में बदलने की पुकार है। उनका मानना है की असंभव कुछ भी नही है, परंतु उसके लिए दृढ निश्चय और लगन की आवश्यकता है। वे कहते है -

"कैसे आकाश में सूराख नहीं हो सकता
एक पत्थर तो तबीयत से उछालो यारों।"[4]

उनका मानना है कि परिस्थितियों में परिवर्तन निश्चित रूप से होता है। प्रतिकूल परिस्थितियों मे हमे हताश या निराश नहीं होना चाहिए। वर्तमान युग की आलोचना का उनका मुख्य उद्देश्य कोई बहोत बड़ा हंगामा मात्र खड़ा करना नहीं है, उनकी तिव्र ईच्छा है की परिस्थितियों मे परिवर्तन होना चाहिए। जिसमें समाज को नई दिशा प्राप्त हो -

Scanned with OKEN Scanner

"सिर्फ हंगामा खड़ा करना मेरा मकसद नहीं,
मेरी कोशिश है कि ये सूरत बदलनी चाहिए ।"[5]

"दुष्यंत की यह मान्यता सर्वत्र परिलक्षित होती है कि व्यक्ति को असफलता में भी सफलता के प्रति विश्वास हो । वे तो ज्वलंत आस्थावान कवि है, जिसका प्रमाण उनकी ग़ज़ले है ।"[6] परिस्थितियों से हारकर मैदान से भागना बुजदिली है किन्तु दुष्यंतकुमार बुजदिल नहीं है । अपनी ग़ज़लो के द्वारा वे जन सामान्य को प्रेरणा प्रदान करते है ! उनमें परिवर्तन की, संघर्ष की जीवन मे आगे बढ़ने की चाह जगाते है । उनका यह मानना है कि संघर्ष के बिना परिवर्तन नहीं होता । अव्यवस्था को अगर हम व्यवस्था में तबदील करना चाहते है तो क्रांति करनी होगी ।

"पग गई है आदतें, बातों से सर होगी नहीं
कोई हंगामा करो, ऐसे गुजर होगी नही ।"[7]

दुष्यंतकुमार एक आशावादी एवं प्रतिबद्ध कवि है उनकी प्रतिबद्धता मानव के प्रति है । उन्होंने उपनी ग़ज़लों के माध्यम से आम आदमी की तकलीफ, पीड़ा, संघर्ष को अभिव्यक्त किया है । वे लिखते है -

"मुझमे रहते है करोड़ो लोग चुप कैसे रहूं
हर ग़ज़ल अब सल्तनत के नाम एक बयान है ।"[8]

दुष्यंत ने सामान्य व्यक्ति के दुःख, दर्द को महसूस किया । आस्था, कर्म और संघर्ष से जूसने वाले दुष्यंतकुमार ने हर शोषित व्यक्ति के दर्द को अपनी ग़ज़लो के माध्यम से अभिव्यक्त किया । उन्होंने सामान्य व्यक्ति की विवशता की मार्मिक अभिव्यक्ति की है ।

"न हो कमीज़ तो पावों से पेट ढक लेंगे
ये लोग कितने मुनासिब है इस सफर के लिए ।"[9]

आम आदमी के जीवन संघर्ष को अभिव्यक्त करने का प्रयास उन्होंने किया है । दुष्यंतकुमार अपने जीवन में कर्म को महत्त्व देते है । वे अंधविश्वास में जीना नही चाहते । क्योंकि अंधविश्वास बाह्याम्बर को जन्म देता है । जहाँ अंध विश्वास हो वहाँ वे रूकना नहीं चाहते -

"ये लोग होमो-हवन में यकीन रखते है,
चलो यहाँ से चलें, हाथ जल न जाए कहीं ।"[10]

उनका मानना है कि मनुष्य को अपने कर्म पर विश्वास होना चाहिए । अंधविश्वास मनुष्य में दुर्बलता को निर्माण करता है, मनुष्य को भाग्यवादी बनाता है ।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि दुष्यंतकुमार आस्था, कर्मवादी और संघर्षो से जुझनेवाली कवि है । उनकी ग़ज़ले आम आदमी को जीवन के विभिन्न समस्याओं के जूझने की उर्जा प्रदान करती है । उनकी ग़ज़ले जीवन के दुःख, पीड़ा, वेदना से पलायन की नही तो संघर्ष करने की प्रेरणा देती है । उनके साये में धूप ग़ज़ल संग्रह ने हिंदी ग़ज़ल को एक नई दिशा प्रदान की है।

संदर्भ :-

1. सारिका, मई 1976, दुष्यंत स्मृति अंक, सं. कमलेश्वर, पृष्ठ 34.
2. कल्पना, जून 1975 सं. बदरीनारायण पित्ती, पृष्ठ 30-31.
3. 'साये मे धूप', दुष्यंतकुमार, पृष्ठ 16.
4. 'वही', पृष्ठ 49.
5. 'वही', पृष्ठ 30.
6. हिंदी ग़ज़ल के प्रमुख हस्ताक्षर, डॉ. मधु खराटे, पृष्ठ 64-65.
7. 'सायें में धूप' दुष्यंतकुमार, पृष्ठ 51.
8. 'वही', पृष्ठ 57.
9. 'वही', पृष्ठ 13.
10. 'वही', पृष्ठ 25.

▽▽▽

...m. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

साठोत्तरी हिंदी और मराठी साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन

(काव्य एवं नाटक विधा के विशेष संदर्भ में)

संपादिका

डॉ. अनिता नेरे (भामरे)

ISBN : 978-93-5070-140-9

© : डॉ. अनिता नेरे (भामरे)
इस पुस्तक का सर्वाधिकार सम्पादक के पास है तथा इसके किसी भी भाग की फोटोकॉपी या प्रकाशन आदि करने से पहले सम्पादक की अनुमति अनिवार्य है।

प्रकाशक : **शान्ति प्रकाशन** 2017
डी-19/220, नन्दनवन अपार्टमेंट, नवा वाडज,
अहमदाबाद-380013 (गुजरात)

अन्य संपर्क सूत्र : 888, पूठ-खुर्द, दिल्ली-110039.

●

254, सेक्टर - 4, त्रीकोना पार्क पास,
रोहतक-124001. (हरियाणा)

मुद्रक : **एपेक्स प्रिंटर्स**
शक्करपुर, दिल्ली-92.

...vardhini Sabha's Arts, Com. & Sc...
DHUL...

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

1.	दिनकर और कुसुमाग्रज के काव्य में प्रगतिशील चेतना —डॉ. हणमंतराव पाटील	15
2.	गिरिराजशरण अग्रवाल तथा मराठी के प्रदीप निफाडकर की गजलों में व्यक्त सकारात्मकता - एक विवेचन —डॉ. विठ्ठलसिंह ढाकरे	21
3.	जहीर कुरेशी और सुरेश भट की गजलों में सामाजिक बोध : तुलनात्मक मूल्यांकन —डॉ. माधवी शिवाजीराव जाधव	28
4.	डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल और सुरेश भट्ट की गज़लों में सामाजिक समस्याओं के समाधान : तुलनात्मक अध्ययन —प्रा. डॉ. शिवाजी नामदेवराव देवरे	38
5.	साठोत्तरी हिन्दी-मराठी बालकविता का वैशिष्टय —प्रो. डॉ. सुरेश माहेश्वरी	45
6.	भारतीय ज्ञानपीठ से पुरस्कृत दिनकर तथा कुसुमाग्रज के साठोत्तरी काव्य में राष्ट्रीय भावना --डॉ. सौ. मेहेर एस. आर.	55
7.	नागार्जुन और नारायण सुर्वे की कविता का तुलनात्मक अध्ययन —डॉ. ललिता राठोड	60
8.	साठोत्तरी हिंदी-मराठी कविताओं में नया भावबोध —प्रा. डॉ. सौ. शैलजा रमेश पाटील	63
9.	कवि कुसुमाग्रज और दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय चेतना : तुलनात्मक अध्ययन —प्रा. डॉ. पाटील अरुण उत्तम	72
10.	नयी कविता के परिप्रेक्ष्य में अज्ञेय एवं बालकृष्ण सीताराम मर्ढेकर का काव्य —प्रा. डॉ. एम. ए. येल्लूरे	76
11.	नागार्जुन और नारायण सुर्वे के काव्य में चित्रित प्रगतिशील चेतना —प्रा. डॉ. योगेश गोकुल पाटील	81

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. ... DHU

Scanned with OKEN Scanner

11

नागार्जुन और नारायण सुर्वे के काव्य में चित्रित प्रगतिशील चेतना

प्रा. डॉ. योगेश गोकुल पाटील

प्रगतिशील विचारधारा और प्रगतिशील चेतना वस्तुत: आधुनिक काल की देन हैं। इसका महत्व न केवल सामाजिक विकास में अपितु राष्ट्रीय विकास में भी महत्वपूर्ण है। नागार्जुन समाजभिमुख चेतना के ऐसे कवि है, जिनकी प्रगतिशील चेतना एक ओर आम जनता की दयनीय दशा को वाणी देती है तो दूसरी ओर स्थापित व्यवस्था के परिवर्तन की आवश्यकता पर बल देती है। ठीक यही प्रवृत्ति मराठी के सिद्धहस्त कवि नारायण सुर्वे के काव्य में दिखाई देती है। स्वतंत्रता के पश्चात हिंदी तथा मराठी के इन दो मूर्धन्य कवियों के काव्य का केन्द्रीय कथ्य प्रगतिशील चेतना हैं।

तुलनात्मक साहित्य वह विद्या शाखा है जिसमें दो या अधिक भिन्न भाषायी, राष्ट्रीय या सांस्कृतिक समूहों के साहित्य का अध्ययन किया जाता हैं। तुलना इस अध्ययन का मुख्य अंग है। हिंदी और मराठी दोनों आर्यभाषाएँ होने के कारण इन दोनों भाषाओं में अनेक प्रकार की समानताएँ परिलक्षित होती है। हिंदी के प्रगतिशील चेतना के कवि नागार्जुन और मराठी प्रगतिवादी काव्यधारा के कवि नारायण सुर्वे इनके काव्य में जो प्रगतिशील चेतना की सशक्त अभिव्यक्ति हुई है उस पर चिंतन करेंगे।

नागार्जुन मानवीय चेतना के कवि है। जनकवि होने के कारण उनकी कविताओं में जनाक्रोश का स्पंदन स्पष्टता देखा जा सकता है। ''हिंदी में प्रगतिशील काव्य का अविर्भाव सन् 1935-36 में हुआ। उस समय देश अंग्रेजों का गुलाम था। भारतीय जनता अनेक स्तरों पर आज़ादी के लिए लड़ रही थी। कवि और लेखकों ने भी

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

का खून खौल उठता है। श्रमिकों पर हो रहे अन्याय को वह सह नहीं सकते। कवि जनकवि है इसलिए अन्याय के खिलाफ अपनी आवाज़ उठाते हुए 'खिचड़ी विप्लव देखा हमने' में कहते हैं -

''जनकवि हूँ, क्यों चाटूँगा मैं थूक तुम्हारी
श्रमिकों पर क्यों चलने दूँ बंदूक तुम्हारी''

नागार्जुन श्रमिकों को अपने हकों के प्रति जागृत करता हुआ उन्हें विद्रोह के लिए उकसाता है। कवि का मानना है कि शांति से कुछ भी हासिल नहीं होता, उसके लिए क्रांति आवश्यक है। कवि का आक्रोश 'अन्न-पचीसी' कविता में चित्रित हुआ है।

''भूखों मरते हों बच्चे तो यों ही मर रह जाओं
आँते सूख रही हों आँसू मत वृथा बहाओ
हाथ पैर वाले हो, नाहक कायर नहीं कहाओ
कीड़ों और मकोड़ों जैसे यों ही मत प्राण गँवाओ
भूखों मरते हो बच्चे तो यों ही मत रह जाओ।''[4]

नागार्जुन की कविता वर्तमान स्थितियों का परीक्षण करती है। कवि का विश्वास है कि क्रांति से ही अव्यवस्था को व्यवस्था में बदला जा सकता है। कवि अपनी युगीन समस्याओं से जुड़ा है। इस समस्या से मुकाबला करने के लिए कवि नवयुवकों को सतर्क रहने का संदेश देते हुए कहते हैं -

''लो मशाल, अब घर-घर को आलोकित कर दो
सेतु बनो प्रज्ञा-प्रयत्न के मध्य
सांती को सर्व मंगला हो जाने दो।''[5]

नागार्जुन के काव्य में चित्रित विद्रोह समसामायिक परिस्थितियों की देन है। उनकी कविताएँ सामयिक विषयों पर प्रगतिवादी दृष्टिकोण से सोचने पर मजबूर करती है। उन्होंने विद्रोह के माध्यम से क्रांति का आवाहन किया है। नागार्जुन मूलतः मानवी संवेदनाओं को ध्यान में रखते है। परंतु जन यथार्थ के धरातल पर मानवता समाप्त होती है तब नागार्जुन की कविता विद्रोही, आक्रोशमय बन जाती है।

मराठी कविता में मर्ढेकर के बाद प्रगतिवादी विचारधारा के साथ कविता लिखनेवाले नारायण सुर्वे महत्त्वपूर्ण कवि के रूप में हमारे सामने आते हैं। सन् 1960 के बाद शोषित, पीड़ित जनता का पक्ष लेकर उनमें विद्रोह की भावना जागृत करने का काम नारायण सुर्वे ने किया है। उनका पहला कविता संग्रह 'ऐसा गा मी

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

अपनी कृतियों के माध्यम से उसमें सक्रिय योगदान दिया। वैसे देखा जाय तो संपूर्ण प्रगतिशील साहित्य लेखन में नागार्जुन की स्थिति ज्यादा प्रायोगिक और क्रांतिकारी थी। नागार्जुन जन मानस के काफी करीब के कवि और रचयिता है। उनकी कविता साम्यवाद और क्रांति की ही नहीं वरन् पुनर्निमाण एवं सामाजिक व्यवस्था का प्रत्यक्षिकरण भी चाहती है।'[1] सामाजिक यथार्थ के चितेरे और प्रगतिवादी विचारधारा के कवि नागार्जुन के काव्य का प्रमुख स्वर विद्रोह और क्रांति से संबंधित है। कवि कभी-कभी क्रांति और विद्रोह को व्यंग्यात्मक शैली में वाणी देकर अन्याय अत्याचार को चित्रित करता है। डॉ. संतोषकुमार तिवारी उनके संदर्भ में लिखते हैं, ''नागार्जुन ने धोखाधड़ी, भ्रष्टाचार, छलकपट, स्वार्थ, पाखंड, लोभ, इर्षा आदि भावों के जरिए अपना विद्रोह स्पष्ट किया है।''[2] नागार्जुन अपने परिवेश में सर्वत्र व्याप्त भयानकता को चित्रित करते हुए कहते हैं -

'देश हमारा भूखा नंगा घायल है बेकारी से
मिले न रोटी-रोजी भर के दर-दर भरे भिखारी से
बदला सत्य, अहिंसा बदली, लाठी गोली डंडे हैं
कानूनों की सड़ी लाश पर प्रजातंत्र के झंडे है
निश्चय राज बदलना होना शासक नेता शाही का'

नागार्जुन की कविता में संवेदना की व्यापक भूमि का परिचय मिलता है। आधुनिक समाज व्यवस्था के प्रति अपने आक्रोश को व्यंग्य के माध्यम से व्यक्त करते हैं। कवि अवसरवादी नेताओं पर टिप्पणी करता हुआ अपनी विद्रोही भावना इस तरह व्यक्त करता है -

'बेच-बेच कर गांधीजी का नाम
बटोरो वोट
बैंक बैलंस बढ़ाओ
राजघाट पर बापू की वेदी के आगे अश्रु बहाओ।'[3]

वर्तमान समाज की विषमता, छल, आडंबर से नागार्जुन अत्यधिक चिंतित है। कवि प्रगतिवादी विचारधारा के वाहक होने के कारण चाहते हैं कि प्रत्येक व्यक्ति को अपने श्रम का पूरा मूल्य मिलना चाहिए। इसलिए जागृति की जरूरत है। यह जागृति क्रांति से ही संभव है। इसलिए कवि विद्रोही स्वर में क्रांति के लिए उकसाते है। कवि सर्वहाराओं के साथ-साथ बुद्धिवादियों को भी आवाहन करता है कि उनकी विद्रोही क्रांति में तुम्हें भी साथ देना होगा। नागार्जुन हमेशा जनसामान्य के साथ रहे। समाज में चारों ओर भूख, प्यास से लोग जर्जर हैं। उसे देखकर कवि

...vardhini Sabha's Arts, Com. & S... DHU...

Scanned with OKEN Scanner

ब्रम्ह' सन 1962 में प्रकाशित हुआ। उपेक्षित, श्रमजीवी दुनिया का वास्तविक दर्शन हमें उनकी कविता में दिखाई देता है। सुर्वे अपनी कविता में लिखते है -

''रोजी रोटीचा सवाल रोजचाच आहे
कधी फाटकाबाहेर कधी फाटका आंत आहे
कामगार आहे मी तळपती तलवार आहे
सारस्वतानों! थोडासा गुन्हा करणार आहे.''[6]

आधुनिक मराठी कविता में रचना की दृष्टि से इतनी सरल कविता नारायण सुर्वे के अलावा शायद किसी कवि की नहीं है। सुर्वे जी ने मजदूर का जीवन देखा है, भोगा है और उनके लिए संघर्ष किया है। उन्होंने स्वयं मजदूरों के हड़तालों का नेतृत्व भी किया है। इसलिए उनकी कविता में मजदूरों का जो चित्रण आया है वह यथार्थ की कसौटी पर खरा उतरता है। सुर्वे प्रगतिवादी कवि है। हर प्रगतिवादी कवि चाहता है कि सबको समान न्याय मिले। प्रगतिवादी कवियों ने हमेशा मजदूर, किसान, सर्वहारा समाज का पक्ष लिया है। वह किसान या मजदूर को सर्जक के रूप में देखता है, सर्जक होने के नाते उसे भी उसके अधिकार मिलने चाहिए, ऐसा उन्हें लगता है। परंतु सत्य यह है कि आज भी यह नहीं होता, इसलिए सुर्वे कहते है -

''निर्मून धन आम्ही सारं। मालक असून झालो चोर
धनिकांचा वाढे जोर। ऐट दावून।
पैका नाहीं इंधनाला। काय शिजवावं बोला।
का शिवावं पोटाला। टाके घालून।''[7]

कड़ी मेहनत के बाद भी दो वक्त के भोजन के लिए आवश्यक सामग्री मजदूर प्राप्त नहीं कर सकते। डॉ. वसंत डोळस लिखते है, ''सुर्वे की कविता पर मार्क्सवाद का खुलकर प्रभाव दिखाई देता है। मनुष्य ही उनके काव्य निर्मिति का केन्द्र रहा है। उपेक्षित, पीड़ित दलित व्यक्ति ने समाज से टक्कर लेनी चाहिए। उसे समान अधिकार मिलने चाहिए, उन्हें भी मनुष्य के रूप में देखना चाहिए और आर्थिक समानता आनी चाहिए आदि विचार उनकी कविता में चित्रित है।''[8] कवि को अपने परिश्रम पर विश्वास है। श्रम ही सबसे महत्वपूर्ण है। ईश्वर की सत्ता, स्वर्ग जैसी किसी बात पर कवि का विश्वास नहीं है। स्वातंत्र्योत्तर कालखंड में भारतीय समाज का वास्तविक चित्रण कवि अत्यंत स्पष्टता से रेखांकित करता है। सुर्वे की कविता में आनेवाला यह संघर्ष व्यक्तिगत न होकर प्रवृत्ति के विरोध में चित्रित हुआ है। सामान्य व्यक्ति का प्रतिनिधित्व करनेवाला कवि अपना संघर्ष, इस तरह स्पष्ट करता है -

Scanned with OKEN Scanner

''मी पाहातो आहे
माझ्या अस्तित्वाला फुटणारे पंख
पोलादी नसानसातुन वाजताहेत शंख
मी एक सत्य पृथ्वी एक सत्य।''[9]

सुर्वे जी की कविता पर सोचते समय यह बात बार-बार स्पष्ट होती है कि सुर्वे मानवी व्यथा को, वेदना को चित्रित करनेवाले कवि है। मजदूरों की पीड़ा, यातना, जीवन संघर्ष उनके काव्य में चित्रित हुआ है।

नागार्जुन और नारायण सुर्वे दोनों विद्रोही कवि है। दोनों भारतीय जनता से सीधे जुड़े है। अन्याय, अत्याचार आदि का खुलकर विरोध करते हुए क्रांति का मार्ग अपनाना दोनो को पसंद है। दोनों कवियों की कविता में विद्रोही चेतना का स्वर दिखाई देता है। दोनों कवियों ने पीड़ित, शोषित, श्रमिक, मजदूरों पर कविताएँ लिखी, जो सीधे दिल को छू लेती है।

— **प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील**
सहा. प्राध्यापक,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले
Email : dryogeshpatil@gmail.com

✥

संदर्भ संकेत

1. अजय तिवारी, नागार्जुन की कविता, पृष्ठ 185
2. डॉ. संतोषकुमार तिवारी, नई कविता के पमुख हस्ताक्षर, पृष्ठ 73, 74
3. नागार्जुन, युगधार, पृष्ठ 92
4. नागार्जुन, पुरानी जुतियों का कोरस, पृष्ठ 57
5. नागार्जुन, प्यासी पथराई आँखें, पृष्ठ-30
6. नारायण सुर्वे, ऐसा गा मी ब्रह्म, पृष्ठ-13
7. नारायण सुर्वे, ऐसा गा मी ब्रह्म, पृष्ठ-75
8. डॉ. वसंत डोळस, दलित साहित्य प्रेरणा आदि स्वरूप, पृष्ठ-42
9. नारायण सुर्वे, जाहीरनामा, पृष्ठ-11

Scanned with OKEN Scanner

DGV

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव च्या जून २०१७ पासून बदललेल्या
'संरक्षणशास्त्र' विषयाच्या नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित

महत्त्वाच्या संकल्पना/वस्तुनिष्ठ स्वरूपातील मुद्यांसहीत

F.Y.B.A. • Sem - II • संरक्षणशास्त्र

भारतीय युद्धकला

Indian Art of War

डॉ. के. बी. पाटील
श्रीमती एच. आर. पटेल
कला महिला महाविद्यालय, शिरपूर

डॉ. डी. जी. विसपुते
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

प्रा. डी. के. पाटील
कै. अप्पासो आर. डी. देवरे
कला महाविद्यालय, म्हसदी

प्रा. जी. जे. गावित
कै. अप्पासो. पितांबर शंकर वाडिले
कला महाविद्यालय, थाळनेर

Specimen Copy
For Recommendations

Kumud

कुमुद पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

कुमुद पब्लिकेशन्स

भारतीय युद्धकला

© सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-85027-78-9

प्रकाशक : सौ. संगिता युवराज माळी
कुमुद पब्लिकेशन्स
२६७२, अभिनव शाळेसमोर, ढाके कॉलनी,
प्रताप नगर, जळगाव ४२५ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०, ९९२३३७४८२२
ई-मेल : kumudpublications@gmail.com
प्रथमावृत्ती : जानेवारी २०१८
अक्षरजुळवणी : कुमुद पब्लिकेशन्स
मुखपृष्ठ : कुमुद पब्लिकेशन्स
मूल्य : ₹ ४०/-

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशक/लेखक यांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून आहेत.

ऑनलाईन पुस्तक खरेदीसाठी
www.atharvapublications.com

अनुक्रमणिका

१. मराठ्यांची युद्धकला – पानिपतची तिसरी लढाई (इ.स.१७६१
(Maratha Art of War : Third Battle of Panipat 1761 A.
अ) प्रस्तावना ब) तुलनात्मक सैन्यशक्ती – मराठा सैन्यशक्ती, अ
सैन्यशक्ती क) युद्धयोजना ड) प्रत्यक्ष युद्धकार्यवाही इ) मराठ्यांच्या परा
कारणे फ) परिणाम ज) लढाईपासून मिळालेले लष्करी धडे

२. भारत–ब्रिटिश युद्धकला – असईची लढाई (इ.स.१८०३) ...
(Indo - British Art of War : Battle of Asai 1803 A.D.)
अ) प्रस्तावना ब) तुलनात्मक सैन्यशक्ती – मराठा सैन्यशक्ती,
सैन्यशक्ती, मराठ्यांची योजना, इंग्रजांची योजना क) प्रत्यक्ष युद्धका
ड) परिणाम इ) लढाईपासून मिळालेले लष्करी धडे

३. भारत–पाक युद्धकला : काश्मीर समस्या १९४७ चे युद्ध .....
(Indo - Pak Art of War : Kashmir Conflict 1947 - 48 A
अ) प्रस्तावना ब) प्रत्यक्ष युद्धकार्यवाही क) ऑपरेशन चिनार ड) लडाख
युद्धकार्यवाही इ) युद्धबंदी फ) लढाईपासून मिळालेले लष्करी धडे

४. भारत–चीन युद्धकला : १९६२ चे युद्ध ....
(Indo-China Art of War : 1962 War)
अ) प्रस्तावना, चीनचा तिबेटमध्ये प्रवेश, चीनकडून छुप्या आक्र
प्रारंभ, चीनच्या आक्रमक हालचाली ब) तुलनात्मक सैन्यशक्ती –
क्षेत्र, लडाख क्षेत्र क) प्रत्यक्ष युद्धकार्यवाही, नामकाचूवरील चिनी
ड) नेफामधील मोहिम इ) लडाख मोहिम फ) भारताच्या परा
कारणे

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

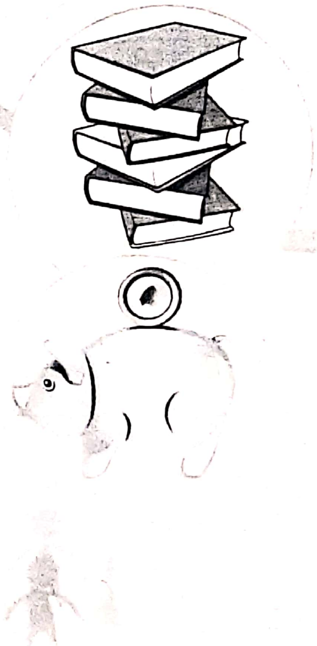

Editor in chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Prashant

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior Coll
DHULE

CONTENTS

List of tables 7
List of figures 8

1. Public Health In India: A Critical Analysis 9
   Dr Shikha Jain

2. Mental Health And Social Health - An Analytical Study 15
   Dr. Noel Dan

3. Health In India 20
   Dr. Raju Lotan Bhadane

4. Public Health Administration- A Historical Review 29
   Dr. Jaishri Gavit

5. History of Indian Health Administration Up to Independence 36
   Mr.Umesh Ashok Gogadiya & Mr.Harshal Hiraman Patil

6. Burning Problem Of Health Personnel In Tribal Area........44
   Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud

7. Role Of NGOs In Public Health 58
   Dr. Dileep Jankiram Ghongade

8. History Of Public Administration In India 64
   Mr. Pankaj Laxman Sonawane

9. Public Health Administration In Indian During British Rule..................72
   Dr. Shubhada Rawal

10. Healthcare in India : Structure and Function......................78
    Dr. Sunanda V. Thakare

11. Community Based Monitoring And Planning For Public Health System In India 90
    Dr. Raghunath Mahajan

Scanned with OKEN Scanner

12. Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude 95
And Practices Amongst The ANC Mothers Attending
The ICTC At Tanda Medical College
Mr. Sanjay Bhonge

13. The Role Of Public Health In Daily Life 106
Prof. Dr. Sambhaji A. Sonawane

14. Relation Of Mental Health And Social Health 109
Prof. Vaishali J. Korde

15. Philosophical Approach To Social & Mental Health 116
Prof. H. D. Sawant

16. The Awareness Of Public Health And Administration........121
Prof. Dr. Amol Uttamrao Patil

17. Holistic Health Is A Today's Need....................................124
Dr. Sudam Gemu Rathod

18. A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health
Among Indoor And Outdoor Sports Person.....................128
Prof. Mahendra Satyavijay Wagh

19. Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents...........132
Vijay Mahadeorao Bhujade

20. Social Health And Mental Health In 'A Handful Of Rice'.....136
Dr. Hemant Sudhakar Dalal

21. A Study Of National Rural Employment Gaurantee Act 139
Pandurang R. Pawar

22. The Indian Administration : Federal Principle and..........150
Indian Constitution
Dr. Santosh S. Khatri & Prof. Sujata Shirode

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

A Study of Emotional Intelligence and Mental Health Among Indoor and Outdoor Sports Person

Prof. Mahendra Satyavijay Wagh
Department of Psychology,
VWS College, Dhule.

Introduction:

Sports play an important role in the development of an individual and human civilization. The word 'sport' comes from old French disports meaning 'leisure', with the oldest definition in English from around 1300 being 'anything humans find amusing or entertaining.' The French word for sport is based on the Persian word board, meaning 'winning' or 'win'. The modern Greek term for sport is athlitismos, directly cognate with the English terms 'athlete' and 'athleticism' according to Roget's the sport is an 'activity engaged in for relaxation and amusement.' Thus, sport is all forms of competitive physical activity which through causer or organized participation, aim to use, maintain or improve physical fitness and provide entertainment to participants. Hundred of sports exist, from those requiring only two participants, through to those with hundred of simultaneous paretic pants, either in teams or competing as individuals.

A sport person (gendered as sports man or sports woman) or athlete is a person trained to compete in a sport involving physical strength, speed or endurance. Most professional sports people have particularly well–developed physiques obtained by extensive physical training and strict exercise accompanied by a strict dietary regimen.

Emotional Intelligence:

Emotional Intelligence as the subset of social intelligence that involves the ability to monitor one's own and other feelings and emotions, to discriminate among them and to use this information to guide one's thinking and actions "Emotional Intelligence refers to the capacity for recognizing our own feelings and these of others, for motivating ourselves, and for managing emotions well in

Scanned with OKEN Scanner

ourselves and our relationship (Goleman,1998)

Mental Health:

Mental health is peace of mind when we speak of happiness, satisfaction, pleasant feeling, and satisfactory adjustment to work and environments, economic stability and good health we are usually talking about mental health is a broader concept including physical, social and mental health. Mental health has been reported as an important factor influencing individual as various behaviors, activities happiness and performance.

Mental health may be defined as the adjustment of individuals to themselves and the word at large with a maximum of effectiveness, satisfactions, cheerfulness and socially considerate behavior, and the ability of facing and accepting the realities of life.

Objectives of The Study:

1) To investigate the level of Emotional Intelligence in indoor and outdoor game sportsperson
2) To study the mental health of indoor and outdoor game sportsperson.

Hypothesis:

1) There is no difference among indoor and outdoor sports persons in terms of Emotional Intelligence
2) On mental health outdoor sportsperson will be significantly better as comparative to indoor sportsperson.

Methodology:

Sample of the Study:

The effective sample of the will be consisting of 30 indoor game sportsperson and 30 outdoor game sportsperson will be selected randomly sampling technique from various areas of Dhule District. Their age will range will be from 18-25.

Variables Under Study:

In the present investigation the category of sports person (outdoor and indoor game will be treated as independent variables whereas Emotional Intelligence and Mental Health will be the dependent variables.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Result and Interpretation:

Result Table-1 - Mean and SD score of Indoor and Outdoor sports Person in **Emotional Intelligence**

Type of Player	N	M	SD	SED	't' Value	Significance
Indoor	30	17	2.26	0.34	4.5	Significant
Outdoor	30	18.53	1.38			

Result Table-2- Mean And SD score of Indoor and Outdoor sports Person in **Mental Health**

Type of Player	N	M	SD	SED	't' Value	Significance
Indoor	30	17.13	2.44	0.72	2.05	Significant
Outdoor	30	18.06	1.45			

Discussion and Conclusion:

Discussion-

The main purpose of this research was to find out the difference in indoor and outdoor sports persons in terms of emotional intelligence and mental health the total sample consisted 60 persons as a variation belonging 30 indoor and 30 outdoor sports persons were taken.

In these study table I shows the Level of Emotional Intelligence. the indoor sports persons (N=30, M=17, SD=2.26) and Outdoor sports (N=30, M=18.53, SD=1.8) and Calculated 't' value is 4.5 which is Significant. So the first Hypothesis is accepted.

Table 2 shows the level of mental health. the indoor (N=30, M=17.13, SD=2.44) and outdoor sports persons (N=30, M=18.6, SD=1.45) and Calculated 't' value is 2.05 which is Significant. So the .second Hypothesis is also accepted.

Conclusion:

After complete the result interpretatioh analysis and data analysis the research shows that,

There is no difference among indoor and outdoor sports persons in terms of Emotional Intelligence. On mental health outdoor sportsperson will be significantly better as comparative to indoor sportsperson.

Scanned with OKEN Scanner

1) The researcher selects the sample only from Dhule district.

2) The size of the sample is very small so the results cannot be generalized

Suggestion-

Further research can be conducted a large sample.

References:

1) Andreja Avsel. Importance of the alternative five and trait Emotional Intelligence for agentic and communal domains of satisfaction.
2) Balasubramaniam. Smt. Savitri. S. Patil, Dr. Rajkumar P. Malipatil. A study of anxiety behavior among the sportswoman and non sportswomen Asian Journal of physical education and computer science in sports Vol. 4 No. 1, pp.35-37.
3) Carolyn MacCann, Nicala Pearce, Richard D. Roberts, Emotional Intelligence as assessed by situational judgment and emotion recognition test buiding the nomological Net.
4) Dr. Pramod Kumar (1992) Manual for Mental Health check list. Sardar patel university.
5) Geoffrey Godbey (2009). Outdoor recreation, health and wellness understanding and enhancing the relationship. www.rff.org.
6) Goleman .D (1995). Emotion Intelligence. New York; Bantam books.
7) Goleman .D (1995). Emotion Intelligence. Why it can matter more than IQ. New York Bantam.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Sen... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi (1969) is gained training of GIS & RS (2006) from IIRS, Dehradun and Ph.D. (2002) from the NMU, Jalgaon (M.S.) on Geography of Tribal Health. He had been associate with IIAS, Shimla (2009-2011). He worked at NMU, Jalgaon as Director & Professor of lifelong learning in 2016. Currently, he is a Principal & Professor of Geography of Health, department of Geography V. W. S. College, Dhule (M.S) India. So far he has completed eight research projects and written by twenty five Reference, Text books and Chapters, fifty three refereed & peer reviewed papers, sixty four non-refereed papers & twenty proceeding papers in several of International and National reputed journals. Twenty articles published in magazines and newspapers. He supervised ten Ph.D., five M. Phil. students and visited two countries like South Korea & Malaysia. He has twenty three years of teaching & research experience. He is life member of NAGI, NGII MBP, Punjab Geographer, Deccan Geographer. He has been a member of Senate and Management Council of N.M.U. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Shubhada Rawal (1961) had completed M. Phil (1986) and Ph. D. (1998). She is working as a Head and Associate Professor in V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 32yrs. She wrote 27 research papers and published in research journals and 60 in books and proceedings, six books were published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates and working as M. Phil. Co-ordinator. Her field of interest is research methodology, modern political issues, and public administration. She had worked as a member of board of studies last ten years in NMU, Jalgaon. Recently she is a Vice President of Khandesh Political Science & Executive Member of Maharashtra Political Science and Public Administration.

Dr. Sunanda Thakare

Dr. Sunanda Thakare (1956) had completed M. Phil (1999) and Ph. D. in (2002). She has been working as Associate Professor at V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 20yrs. She wrote 35 research papers and published in research journals and 15 in books and proceedings, 3 books are published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates. Her field of interest is modern indian political thought, comparative politics, She had work as member of Board of studies, NMU, Jalgaon, Vice President of Maharashtra Political Science and Public Administration, & Member of Khandesh Political Science.

Dr. Sujata Gaikwad

Dr. Sujata Gaikwad (1959) is Assistant Professor of Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.). She did Ph.D (2001) in Political Science from B.A.M.U., Aurangabad. She wrote thirty five research paper and published in refereed, fifteen papers in Journal of International & National reputed. She Supervised 2 Students for M. Phil. Her field of interest in political analysis & socio-political movements. She got awards like Virangana Savitribai Phule, Shikshan Maharshi Panjabrao & Best Assistant Professor.

Dr. Santosh Khatri

Dr. Santosh Khatri (1976) had completed Ph. D. in 2001 in Political Science from NMU Jalgaon. He is working as a Assistant Professor in Department of Political Science in V. W. S. College, Dhule (M.S) India. He worked at N.C.P.S.L, Vadodara (Gujarat) as a Translator in 2005-06. He wrote 13 research papers published in refereed, 10 proceeding papers in journals of International and National reputed. He supervised one student for Ph.D. His field of interest is political analysis, indian foreign policy & international relation. He has been Member of B.O.S. for Sindhi, State Borad, Pune

Prashant

Sociology/Health ₹ 195

ISBN 978-93-84228-07-1

www.prashantpublications.com
prashantbookhouse@gmail.com

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior C...
DHULE

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य आणि स्त्री
स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य और नारी
Post-Independence Indian English Literature and Women

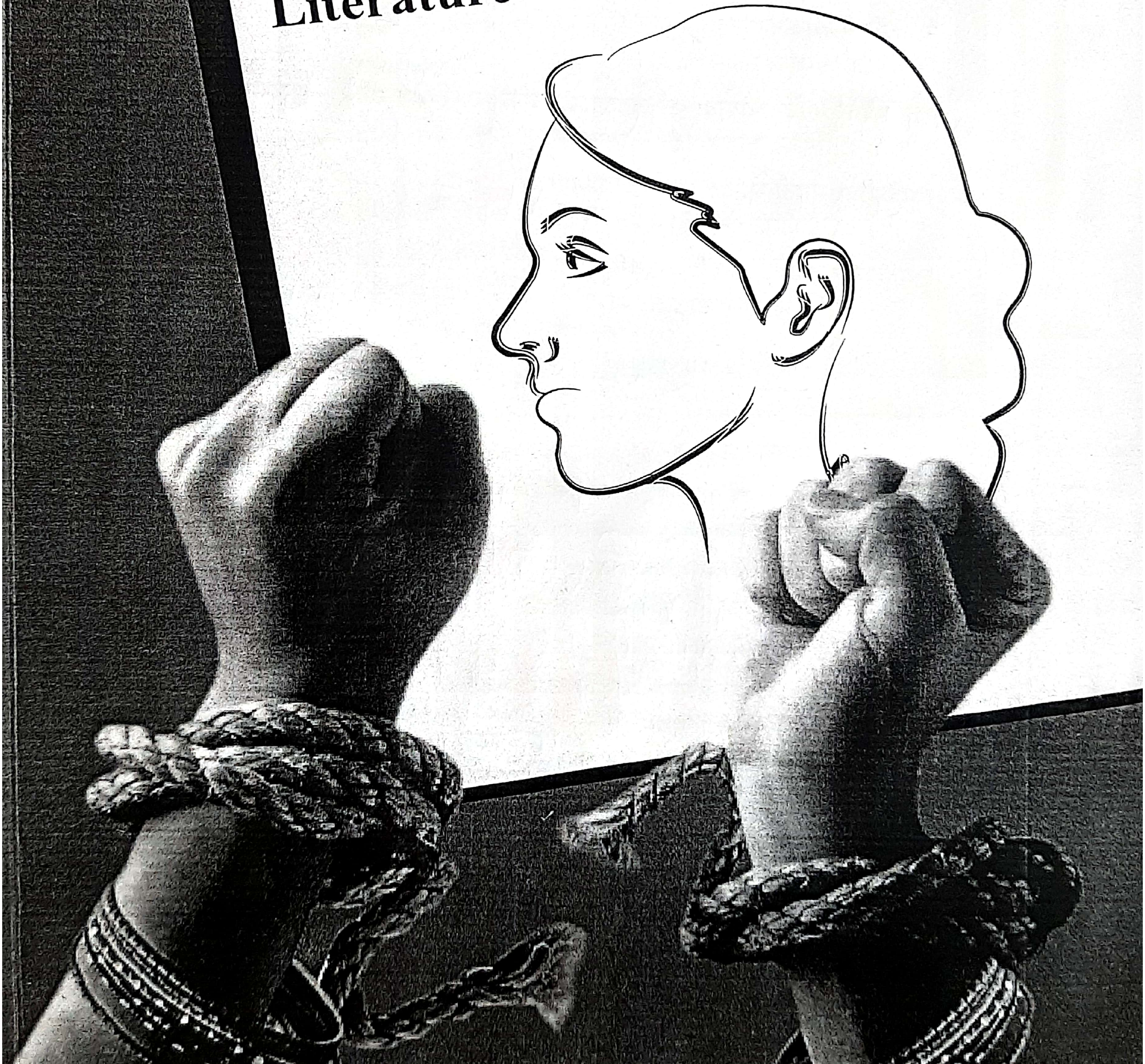

Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya
Shanti Nagar, Bhusawal

Scanned with OKEN Scanner

- सानिया यांच्या कथांमधील स्त्रीवादी जाणीव ८
  - प्रा. सौ. ललीता सिद्धार्थ हिंगोणेकर, नंदुरबार
- 'चकवा' कादंबरीतील स्त्री जाणिवा ८
  - प्रा. दीपक संतोष पवार, जळगाव
- स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीवादी मराठी कविता ८
  - प्रा. सारिका पाचराऊत (साळकर), पातूर
- १९७५ नंतरचे स्त्रीवादी कथा साहित्य ९
  - प्रा. विनोद चंद्रकांत पाटील, मुरबाड
- स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीवादी मराठी कादंबरी.. ९
  - प्रा. विकास सपकाळे, जामनेर
- स्वातंत्र्योत्तर मराठी स्त्रीवादी कवितेतील स्त्री प्रतिबिंब (विशेष संदर्भ – प्रतीमा इंगोले) ९
  - प्रा. सचिन दत्तात्रय पंडीत, भुसावळ
- स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा १०
  - प्रा. प्रेमसिंग मानसिंग गिरासे, शहादा
- स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीवादी मराठी कादंबरी.. १०
  - पाटील मंगला बन्सीलाल, शहादा

– हिन्दी –

- हिंदी ग़ज़लों में नारी विमर्श १०
  - डॉ. मधुकर खराटे, बोदवड
- दलित युवती के संघर्ष और विद्रोह को अभिव्यक्ति देनेवाला नाटक : 'सुनो शेफाली'.............. ११
  - डॉ. सुरेश तायडे, जलगाँव
- स्वातंत्र्योत्तर कहानियों में चित्रित नारी.. ११
  - प्रा. डॉ. सुनील बी. कुलकर्णी, जलगॉव
  - डॉ. प्रीति एस. सोनी, जलगॉव
- वर्तमान समय के जीवन मूल्यों का विवेचन : माई ११
  - डॉ. रेखा गाजरे, भुसावल
  - तायडे राजाराम बाबुराव, भुसावल
- ममता कालिया के उपन्यासों में नवीन मूल्यों को ग्रहण करती नारी : एक अनुशीलन................ १
  - डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील, पाचोरा
- रोहिणी अग्रवाल की कहानियों में नारी विमर्श १
  - डॉ. अभयकुमार आर. खैरनार, देवपुर
- कमलेश्वर के उपन्यासों में चित्रित नारी १
  - प्रा. डॉ. संजयकुमार नं. शर्मा, तलोदा
- स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी साहित्य में चित्रित नारी संघर्ष.. १
  - प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील, धुलिया

ISBN : 978-97-87129-3

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

अथर्व पब्लिकेशन्स

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य आणि स्त्री

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी साहित्य और नारी

Post-Independence Indian English Literature And Women

प्रकाशन क्रमांक: ५४४

© सुरक्षित

ISBN 13 : 978-97-87129-35-1

प्रकाशक

युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे: १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे - ४२४००१. **संपर्क:** ९४०५२०६२३०

जळगाव: तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी, जळगाव - ४२५००१.

संपर्क: ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल: atharvapublications@gmail.com

वेबसाईट: www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती: १७ फेब्रुवारी २०१८ **अक्षरजुळवणी/मुखपृष्ठ:** अथर्व पब्लिकेशन्स **मूल्य:** ₹ ६५०/-

Online पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

Shri Saraswati Vidya Prasarak Mandal's Smt. Padambai Kapurchandji Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal

Organising - Two Day National Seminar (17th & 18th Feb. 2018)

Sponsored by - North Maharashtra University Jalgaon

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, withour prior written permission of the publisher.

Disclaimer: The authors are solely responsible for the content of the papers compiled in this volume. The publishers or organizers do not take any responsibility for the same in any manner. Printed from the Camera ready copy provided by the editors.

...rdhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी साहित्य में चित्रित नारी संघर्ष

– प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील
सहयोगी प्राध्यापक एवं विभाग अध्यक्ष
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया (महाराष्ट्र)

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी बोध और संवेदना के स्तर पर पिछली कहानी से अलग दिखाई देती है। देश की आजादी के साथ-साथ नारी मुक्ति का संघर्ष बीसवीं शताब्दी के आरम्भ से जुड गया था। स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी में नारी संघर्ष का प्रश्न केन्द्र में दिखाई देता है। नई कहानी आंदोलन के प्रमुख रचनाकारों ने नारी अस्मिता को अपनी कहानियों द्वारा चित्रित किया। उषा प्रियवंदा की 'वापसी' कहानी की चर्चा नारी अस्मिता को एक नई पहचान दे रही थी। इनके साथ, मन्नु भण्डारी, शिवानी, कृष्णा अग्निहोत्री, मृदुला गर्ग आदि महिला लेखिकाओं ने सृजन के स्तर पर नारी संघर्ष का एक मोर्चा खोल दिया। परंतु यह बात विशेष महत्वपूर्ण है की पुरूष लेखकों द्वारा नारी चेतना को, नारी संघर्ष को स्वातंत्र्योत्तर कहानी में प्रमुखता दी हैं। स्वतंत्रता के पश्चात जिन हिन्दी साहित्यकारों ने प्रेमचंद की यथार्थवादी परम्परा को नए आयाम प्रदान किए, नारी जीवन के विभिन्न प्रश्नों को, संघर्ष को प्रस्तुत किया उनमें अमरकांत का नाम विशेष उल्लेखनीय है।

संघर्ष एवं लेखन को अपना धर्म मानने वाले अमरकांत भविष्य के प्रति आस्थावान है। वे भारतीय संस्कृति के अनुगामी है। सत्य के आकांक्षी तथा गांधीवादी विचारों से प्रभावित होने के कारण अन्याय, शोषण के विरूद्ध हमेशा बेचैन रहते हैं। अमरकांत की कहानियों में मध्यवर्ग विशेष कर निम्न मध्यवर्ग की महिलाओं के जीवनानुभवों और संघर्ष का यथार्थ चित्रण हुआ है। नारी पात्रों के प्रति अमरकांत की विशेष सहानुभूति प्रकट हुई है। उनकी कहानियों के नारी पात्र विवश तथा लाचार न होकर चतुर, अधिक योग्य और कर्मठ है। अमरकांत ने केवल शोषित पुरूष पात्रों का ही चित्रण नहीं किया बल्कि उनके लगभग सभी नारी पात्र शोषित होते हुए भी धूर्त, चालाक काइयाँ नहीं हैं। अमरकांत की कहानियों के नारी पात्र पुरूषों से अधिक व्यवहारिक, साहसी, योग्य व कर्मठ है। उनकी अनेक कहानियों में वीर और साहसी नारी पात्र दिखाई देते है।

'दोपहर का भोजन' अमरकांत की एक अत्यंत चर्चित कहानी है। कहानी का केन्द्रीय पात्र सिद्धेश्वरी है। उसका परिवार घोर आर्थिक अभाव और बेरोजगारी की समस्या से ग्रस्त है। सिद्धेश्वरी परिवार अभाव की स्थिति में भी परिवार की हिम्मत बँधाती रहती है। उन्हे मानसिक रूप से टूटने नहीं देती। वह स्वयं बचा-खुचा थोडा बहुत खाती है। परिवार को आर्थिक अभाव में हौसला प्रदान करती है। घर में कुछ नहीं है पर सब कुछ इस ढंग से प्रस्तुत करती है, जैसे घर धन-धान्य से भरा है। उसकी सहनशीलता, धैर्यता का चित्रण अमरकांत ने किया है। सिद्धेश्वरी के माध्यम से अमरकांत ने नारी कि परिवार को बाँधकर रखने की प्रामाणिक कोशिश को चित्रित किया है। 'प्रिय मेहमान' कही नीलम शिक्षित, स्वाभिमानी, व्यावहारिक और साहसी लडकी है। नीरज की पत्नी नीरज के अनुपस्थिति में जब वह नीरज के घर जाती है तब वह नीरज के व्यवहार से उसके मन के दूषित मनोभावों को तुरंत पहचान जाती है। नीरज सोचता है कि वह उसकी बातों से बहक जाएगी। वह नीलम को किस्मत का धनी बताकर उससे हाथ दिखाने को कहता है। बातचीत के मोड पर नीलम की सहनशीलता समाप्त हो जाती है। वह साहसपूर्वक नीरज से कहती है – 'मैं भी जानती हूँ कुछ-कुछ वह व्यंग्यपूर्वक हँसी, 'तुम?' नीरज की आँखें फैल गयी। हाँ, आपके जानने और मेरे जानने में फर्क है। आप हाथ देखकर बताते हैं, मैं बिना हाथ देखे ही बता सकती हूँ। वह कटुता से बोली-वह आहत कुध्द सिंहनी की तरह उसको देखती हुई अत्याधिक अभिमानपूर्वक बोली, "मैं अभी, इसी समय आपका हाथ देखे बिना आपके बारे में सैकडों बाते बता सकती हूँ। अच्छा अब मैं चलूँगी।"[१]

नीलम एक बुद्धिमान और चारित्र्यसंपन्न लडकी है। वह अपने चरित्र से दर्शा देती है कि आर्थिक कठिनाईयों के बावजूद वह किसी प्रकार की हीन भावना से ग्रस्त नहीं है।

...bha's Arts, Com. & S...

साहसपूर्वक वह नीरज का नकाब उतार फेंकती हैं।

'मछुआ' कहानी की विधवा सीतादेवी अपनी पुत्री नीरजा के साथ अकेली रहती है। उसके चरित्र का परिचय अमरकांत ने इस प्रकार किया है – ''शहर के किसी बालिका विद्यालय में पढाने वाली वह साधारण-सी महिला जितनी कर्मठ थी, उतनी ही निश्चल भी। नौकरी के अलावा वह शाम सवेरे टयुशन, बाजार-हाट, रसोई-पानी सब कुछ करती थी। दस वर्ष पूर्व पति की मृत्यु के बाद से अब तक घोर परिश्रम करके उन्होंने लडकी को इंटरमीडिएट में पहुँचाया था।''[२]

सीतादेवी अपने पडोस में अकेले रहने वाले युवक अनितेश के बीमार पड जाने पर अपनी बेटी के साथ उसकी सेवा परीवार के सदस्य की भाँति करके उसका हृदय परिवर्तन कर देती है। सीतादेवी एक योग्य, कर्मठ तथा चारित्रिक दृष्टि से श्रेष्ठ नारी पात्र है। इसी कहानी की नीरजा एक सभ्य और सुशील लडकी है। वह अपनी माँ की हर बात मानती है। सीतादेवी और नीरजा के सद्व्यवहार से ही अनिलेश का हृदय परिवर्तित हो जाता है। प्रारंभ में नीरजा को जाल में फँसाने के लिए ही उसके परिवार से घनिष्ठता कायम की थी, लेकिन उसके व्यवहार के कारण वह इसका साहस नहीं कर पाता और अपने स्वभाव के विरूद्ध अपने प्रेम में बँधी नीरजा को उसकी जिम्मेदारियों से अवगत कराता है। उसका हृदय परिवर्तन सीतादेवी और नीरजा के सरल, निश्चल और अपनत्व भरे विश्वास के कारण ही हो पाता है।

'लडका लडकी' कहानी की तारा एक स्वाभिमानी लडकी है। चंदर का स्नेह पाकर तारा उत्साह, स्फूर्ति, स्नेह और सद्भाव की मूर्ति बन जाती है। तारा के माता-पिता उसकी शादी चंदर से करने के लिए राजी हो जाते है। चंदर सपनों की दुनिया में खोए रहने वाला युवक है, वह तारा से झूठे प्यार का नाटक करता है। तारा जब शादी की बात कहती है तो वह तारा पर झूठे आरोप लगाता है। वैसे तारा एक सुशील और बुद्धिमान लडकी है। वह समझ जाती है कि चंदर जिम्मेदारियों से बचने और स्वार्थ को छिपाने का बहाना कर रहा है। वह अत्यंत कठोरतापूर्वक चंदर को खरी खोटी सुनाती है। वह कहती है – ''साफ बात तो यह है कि आपको नारी देह की जरूरत है और जरूरत है अपने अहंकार की तृप्ति की। आपको दो ही बातों से मलतब है, एक मेरी देह से और दूसरा मुझे उपदेश देने से। मैं मेहनत करूँ, मैं कुर्बानी देने को तैयार हो जाऊँ आप क्या करेंगे? आप क्या मेहनत करते हैं? और आज जब जमीन पर उतरने का मौका आया है, त्याग करने का समय आया है, तो आप जान बचाना चाहते हैं, इसीलिए आप नाराज हैं, अपने लिए मौजपूर्ण गैर जिम्मेदारी और दूसरों के लिए परिश्रम, कर्तव्य और जिम्मेदारी यही आपका जीवन दर्शन है। पर मैं आपसे यह पूछती हूँ कि, आपने मेरा जीवन क्यों बरबाद किया? खैर, आप यह गाँठ-बाँध लीजिए कि मैं किसी की दया पर निर्भर नहीं रहना चाहती।''[३]

प्रस्तुत कहानी में तारा का स्वाभिमान प्रकट हुआ है। वह प्यार की भीख नहीं माँगती। चंदर द्वारा लगाए गए झूठे आरोप वह सहन नहीं कर सकती और साहसपूर्वक उसने चंदर के चेहरे का नकाब उतार दिया और चंदर से उसी समय संबंध तोड दिए। तारा को आदर्श, संघर्ष और त्याग का कोरा उपदेश देने वाले चंदर जैसे युवक तारा जैसी निम्न मध्यवर्गीय लडकियों को प्यार के जाल में फँसाकर उनका शारीरिक शोषण करते है। हमारे समाज में अगर विद्वान और मानवतावादी समझे जानेवालों की नारी के प्रति यह दृष्टि है तो अन्य लोगों के बारे में क्या कहा जा सकता हैं।

'हौसला' कहानी की उमा का विवाह गरीबी के कारण एक अधेड. व्यक्ति से हुआ। उमा कठोर परिश्रम कर के अपनी दोनों लडकियों को पालन-पोषण करती है। इतना ही नहीं उन्हें अच्छी शिक्षा देकर उनका विवाह उनकी इच्छा नुसार करवा देती है। दो बेटियों की माँ होने के बावजूद उसे एकाकी जीवन जीना पडता है। विधवा और गरीब मजदूर माँ निर्वासित और निरर्थक बना देने वाली सारी स्थितियों को नकारकर जीने का हौसला बनाए रखती है। उमा को जीवन में किसी का भी सहयोग नहीं मिला। उसका सारा संघर्ष एकाकी रहा। उमा को न तो माँ-बाप का सहयोग न पति का और अंत में न ही बेटियों का सहयोग मिला, फिर भी वह दृढतापूर्वक, साहसपूर्ण जीवन व्यतीत करती है।

अमरकांत की कहानियों के अधिकांश नारी पात्र अत्यंत साहसी, व्यावहारिक, कर्मठ और बुद्धिमान दिखाई देते है। 'मूस' कहानी की मुनरी हो या 'लडकी और आदर्श' की कमला या 'शुभ-चिंता' की सीता हो या 'असमर्थ हिलता हाथ' की मीना हो या 'रिश्ता' कहानी की निरूपमा हो या 'तूफान' कहानी की सुमन, ये सभी नारी पात्र विषम परिस्थिति से संघर्ष करते है। ''अमरकांत के नारी पात्र पुरुष पात्रों की भाँति धूर्तता, चालाकी या आलसी नहीं हैं

DHULE

ISBN : 978-97-87129-35-1
Scanned with OKEN Scanner

बल्कि कठोर परिश्रमी, ईमानदार, कर्मठ और अधिक योग्य है।"[४] इससे अमरकान्त की नारी विषयक प्रगतिशील दृष्टि को बोध होता है। अमरकान्त ने अपनी कहानियों में नारी समस्या के विविध रूपों का अत्यंत सूक्ष्म एवं विस्तृत चित्रण किया है। भारतीय नारी की स्थिति, उसके प्रति समाज का दृष्टिकोण, उसका यौन-शोषण, उसकी मानसिकता आदि विभिन्न पक्षों पर अपनी कहानियों मे प्रकाश डाला हैं।

संदर्भ

१. 'प्रिय मेहमान', अमरकांत की सम्पूर्ण क़हानियाँ, खण्ड-२, पृ. ६३
२. 'मछुआ', अमरकांत की सम्पूर्ण कहानियाँ, खण्ड-२, पृ. २८६
३. 'लडका लडकी', अमरकांत की सम्पूर्ण कहानियाँ, खण्ड-२, पृ. ७१
४. 'अमरकांत का कथा साहित्य : कथ्य एवं शिल्प', डॉ. योगेश पाटील, पृ. ७६

...darshini Socha's Arts, Com. & Sc... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

बल्कि कठोर परिश्रमी, ईमानदार, कर्मठ और अधिक योग्य है।"[४] इससे अमरकान्त की नारी विषयक प्रगतिशील दृष्टि का बोध होता है। अमरकान्त ने अपनी कहानियों में नारी समस्या के विविध रूपों का अत्यंत सूक्ष्म एवं विस्तृत चित्रण किया है। भारतीय नारी की स्थिति, उसके प्रति समाज का दृष्टिकोण, उसका यौन-शोषण, उसकी मानसिकता आदि विभिन्न पक्षों पर अपनी कहानियों मे प्रकाश डाला हैं।

संदर्भ

१. 'प्रिय मेहमान', अमरकांत की सम्पूर्ण क ... ियों में ... ग २, पृ. ६३
२. 'मछुआ', अमरकांत की सम्पूर्ण कहानि ... २८६
३. 'लडका लडकी', अमरकांत की सम्पूर्ण क ... २, पृ. ७१
४. 'अमरकांत का कथा साहित्य : कथ्य एवं शिल्प', डॉ. योगेश पाटील, पृ. ७६

...ha's Arts, Com. &...

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi (1969) is gained training of GIS & RS (2005) from IIRS, Dehradun and Ph.D. (2002) from the NMU, Jalgaon (M.S.) on Geography of Tribal Health. He had been associate with IIAS, Shimla (2009-2011). He worked at NMU, Jalgaon as Director & Professor of lifelong learning in 2016. Currently, he is a Principal & Professor of Geography of Health. department of Geography V. W. S. College, Dhule (M.S) India. So far he has completed eight research projects and written by twenty five Reference, Text books and Chapters, fifty three refereed & peer reviewed papers, sixty four non-refereed papers & twenty proceeding papers in several of International and National reputed journals. Twenty articles published in magazines and newspapers. He supervised ten Ph.D., five M. Phil. students and visited two countries like South Korea & Malaysia. He has twenty three years of teaching & research experience. He is life member of NAGI, NGII MBP, Punjab Geographer. Deccan Geographer. He has been a member of Senate and Management Council of N.M.U. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Shubhada Rawal (1961) had completed M. Phil (1986) and Ph. D. (1998). She is working as a Head and Associate Professor in V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 32yrs. She wrote 27 research papers and published in research journals and 60 in books and proceedings, six books were published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates and working as M. Phil. Co-ordinator. Her field of interest is research methodology, modern political issues, and public administration. She had worked as a member of board of studies last ten years in NMU, Jalgaon. Recently she is a Vice President of Khandesh Political Science & Executive Member of Maharashtra Political Science and Public Administration.

Dr. Sunanda Thakare

Dr. Sunanda Thakare (1956) had completed M. Phil (1999) and Ph. D. in (2002). She has been working as Associate Professor at V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 20yrs. She wrote 35 research papers and published in research journals and 15 in books and proceedings, 3 books are published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates. Her field of interest is modern indian political thought, comparative politics, She had work as member of Board of studies, NMU, Jalgaon, Vice President of Maharashtra Political Science and Public Administration, & Member of Khandesh Political Science.

Dr. Sujata Gaikwad

Dr. Sujata Gaikwad (1959) is Assistant Professor of Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.). She did Ph.D (2001) in Political Science from B.A.M.U., Aurangabad. She wrote thirty five research paper and published in refereed, fifteen papers in Journal of International & National reputed. She Supervised 2 Students for M. Phil. Her field of interest in political analysis & socio-political movements. She got awards like Virangana Savitribai Phule, Shikshan Maharshi Panjabrao & Best Assistant Professor.

Dr. Santosh Khatri

Dr. Santosh Khatri (1976) had completed Ph. D. in 2001 in Political Science from NMU Jalgaon. He is working as a Assistant Professor in Department of Political Science in V. W. S. College, Dhule (M.S) India. He worked at N.C.P.S.L, Vadodara (Gujarat) as a Translator in 2005-06. He wrote 13 research papers published in refereed, 10 proceeding papers in journals of International and National reputed. He supervised one student for Ph.D. His field of interest is political analysis. indian foreign policy & international relation. He has been Member of B.O.S. for Sindhi, State Borad, Pune

Sociology/Health ₹ 1..

ISBN 978-93-84228-97-1

Prashant

www.prashantpublications.com

prashantbookhouse@gmail.com

Rajyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science DHULE

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION • Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

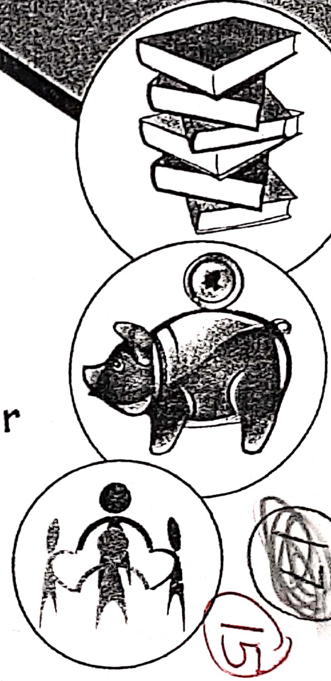

Editor in-chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Prashant

PREFACE

Public Health and Public Administration are two aspects of the same coin. Stability of Administration depends on Public Health and the Public Administration responsible for the maintaining good public health. It is truly said, 'Healthy society is the sign of Healthy Nation' In this editing book, we studied and discussed about co-relation of public health and public administration.

In India, since independence, Public Health has been remained core issue, during policy formulation for all national governments. One of the constitutional duties of the all Governments is to create and maintained the public health at better level. For the fulfillment of the purpose, all the governments established separate portfolio and Administration with Public Health department. Since then it also initiative particular administrative machinery which stood responsible for the implementation of various schemes related to the public health. In this context, it is necessary to study the subject of public health and public administration in current scenario. In this reference book, under the main theme public health and public administration, we discuss and studying the topics on History of Public Administration of India, Health in India, Relation between Mental Health and Social Health, Role of NGOs in public Health, Health problems of Tribal area, Yoga and Mental Health in various chapters.

We hope this edited book important and helpful for students, Researchers & NGOs of Public Health and Public Administration areas. It is our hope and desire that this collection would meet the needs of them to enjoy the richness and variety of different papers on Public Health and Administration which is a never failing source of pleasure and refreshment.

Prin. Dr. Suryawanshi D.S.
Editor-in-Chief

CONTENTS

List of tables 7
List of figures 8

1. Public Health In India: A Critical Analysis 9
Dr Shikha Jain
2. Mental Health And Social Health - An Analytical Study 15
Dr. Noel Dan
3. Health In India 20
Dr. Raju Lotan Bhadane
4. Public Health Administration- A Historical Review 29
Dr. Jaishri Gavit
5. History of Indian Health Administration Up to Independence 36
Mr.Umesh Ashok Gogadiya & Mr.Harshal Hiraman Patil
6. Burning Problem Of Health Personnel In Tribal Area 44
Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud
7. Role Of NGOs In Public Health 58
Dr. Dileep Jankiram Ghongade
8. History Of Public Administration In India 64
Mr. Pankaj Laxman Sonawane
9. Public Health Administration In Indian During British Rule 72
Dr. Shubhada Rawal
10. Healthcare in India : Structure and Function 78
Dr. Sunanda V. Thakare
11. Community Based Monitoring And Planning For Public Health System In India 90
Dr. Raghunath Mahajan

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

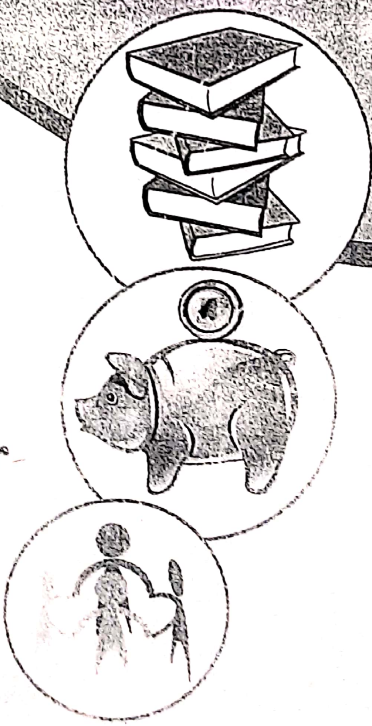

Editor in-chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Prashant

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

H

Scanned with OKEN Scanner

12. Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude 95
And Practices Amongst The ANC Mothers Attending
The ICTC At Tanda Medical College
Mr. Sanjay Bhonge

13. The Role Of Public Health In Daily Life 106
Prof. Dr. Sambhaji A. Sonawane

14. Relation Of Mental Health And Social Health 109
Prof. Vaishali J. Korde

15. Philosophical Approach To Social & Mental Health 116
Prof. H. D. Sawant

16. The Awareness Of Public Health And Administration........121
Prof. Dr. Amol Uttamrao Patil

17. Holistic Health Is A Today's Need...................................124
Dr. Sudam Gemu Rathod

18. A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health
Among Indoor And Outdoor Sports Person........................128
Prof. Mahendra Satyavijay Wagh

19. Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents...........132
Vijay Mahadeorao Bhujade

20. Social Health And Mental Health In 'A Handful Of Rice'.....136
Dr. Hemant Sudhakar Dalal

21. A Study Of National Rural Employment Gaurantee Act 139
Pandurang R. Pawar

22. The Indian Administration : Federal Principle and 150
Indian Constitution
Dr. Santosh S. Khatri & Prof. Sujata Shirode

M.S. Wagh

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents

Vijay Mahadeorao Bhujade
Head Department of Psychology,
VWS College, Dhule.

Introduction:

Health is "a complex state of physical, mental and social well-being and not mentally the absence of disease or infirmity" (WHO, 1948). Health Researchers focus on health promotion and maintenance, which includes such issues as how to get individual to develop good health habits, how to promote regular exercise. The present study was undertaken to observe the role of Yoga exercise on mental health and Behavioral activities of Adolescents. It is clear that besides physical health, mental health and proper social behavior of a person has also been given importance. The characteristics of mentally emotionally healthy person is given below-

1) Joy and happiness in life.
2) Work effectively and purposefully.
3) Capacity to adjust in new atmosphere and in change situation.
4) Capacity to establish the social relations and maintain it properly up to long duration.
5) Maintain a clear cut balance between work, rest and sleep.

Hypotheses:

1) There should be Positive and significant contribution of Yoga exercises on mental health and behavioral activities of the adolescents.
2) Adolescents of each age, who have performed the same Yoga exercises, should show similar trend in their behavioral activities and mental health.
3) Mental health status and behavioral activities of adolescents is likely to be poorer who have not participated Yoga exercises as compared to those who participated these activities.

Mental health is "state of well-being in which the individual realizes his or her own abilities, can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruitfully, and is able to make a contribution to his or her Community" (WHO 2005). There is no any clear definition of mental health because of culture differences, subjective assessments, and competing professional theories (World Health Report, 2001). We can say that mental health is an expression of emotion and signifies a successful adaptation to a rage of demands. So Holmes (2010) says, mental health describes either a level of cognitive or emotional well-being or an absence of a mental disorder. The importance of maintain a good mental health is crucial to living a long and healthy life. Mental health when good can enhance, when poor prevent, someone from living a normal life.

Essence or spirituality, work and leisure, friendship, love and self direction are the five life tasks for mental health. Sense of worth, sense of control, realistic beliefs, emotional awareness, problem solving and creativity, sense of humor, nutrition, exercise, self care, stress management, gender identity and cultural identity these all are the sub tasks of mental health. These tasks are identified as healthy and a major component of wellness.

Yoga is a way of life, an art of righteous living or an integrated system for the benefit of the body, mind and inner sprite. This art was originated, perfected and practiced in India thousands of years ago. The references to Yoga are available in 'Upanishads and Purans' composed by Indian Aryans in the later Vedic and Post Vedic period. The main credit for systematizing Yoga to Patanjali who wrote 'Yoga Sutra' two thousand year ago. Yoga is the one of the most helpful and healthy form of experience to manage the influence of thinking by turning physiological and physical force into spiritual energy. Yoga practice provides the time and space to experience the sensation of the body, and to interpret them. Yoga offers a path to self discovery. Yoga is the ancient set of techniques for improving the body and mind. The practice of Yoga relives muscle tension, lowers blood pressure and decreases cholesterol levels and to help improve strength, flexibility and balance.

Mamtani and Mamtani (2005) reported that practice of Yoga

Scanned with OKEN Scanner

was useful in heart disease and hyper tension. Latha and Yuvraj (2006) conducted several studies and reported strong relationship between health and well being, Saroj Kothari (2009) reported that high spiritual Group had significantly better mental health than low spiritual group. Yoga exercise may also have a beneficial effect on cognitive processes by focusing alteration and concentration. It may initially facilitate attention, but its intensity increases these effects may be canceled out by the debilitating effect of muscle fatigue.

A researcher has examined the effect of Yoga on psychological states, such as mood, anxiety, depression and tension and has focused a beneficial role of exercise on both mental and physical health. Regular Yoga exercise improves mood and feeling of wellbeing immediately after a workout, there may also be some improvement in general mood and wellbeing as a result of long term participation in Yoga exercise. (Hansen, Stevens and Coast, 2001). Merrick and others (2005) also found that individual become less active as the reach and progress through Adolescence. A recent compression of adolescents in 28 countries found that U. S. adolescents exercised less and eats more junk foods than adolescents in most of the other countries (WHO, 2000). Many researcher have found positive benefits for programs designed to improve the physical and mental fitness of adolescents (Ball, 2004, Veugelers and fitzgerald, 2005)

An exciting possibility is that Yoga exercise might act as a buffer against the inactive adolescents and improve their mental health and life satisfaction. In one investigation of 364 girls in grade seventh through eleventh, the negative impact of stressful events on girls health declined as their exercise level rose and they coped more effectively with stress, had more positive identities, and had higher grade point averages, used drugs less frequently, were less depressed and got along better with their parents than those who rarely exercised. In a study of almost 5000 adolescents, a low level of yoga exercise and not participating on sports team were linked with reduced life satisfaction (Valois and others, 2004). Today, we know that Yogic exercise in one of the principal activities that improve the quality of life in adolescents (Cleland and others).

Conclusion:

On the basis of above study we can say that those adolescents who performed the Yoga exercise and regularly have better mental health and better behavioral activity. These activities not only tones up the body muscles and cardiovascular system but also helps in refreshing the mind. Yoga exercises good exercises for the public health that's way the UN declared 21st June is Yoga day.

References:

1) Cleland V., Venn A. Fryer J., Dwyer T., and Vlizzard L. (2005), Parental exercise is associated with children's extracurricular sports participation: A cross sectional study, International Journal Behavior, Nutrition and Physical action. Val.- 2, p.g. no. 48-54.
2) Hansen, C. J. Stevens L. C, and Coast J. R. (2001), Exercise duration and mood state: how much is enough to feel better? Health Psy., 20, 267-275.
3) Holmes L, (2010), What is Mental Health? From about.com.
4) Latha and Yuvraj (2006), Global well being in relation to Yoga practice, Journal of Psychological research, Val. 20, P.g. No. 24-29.
5) Mamtani R, and Mamtani (2005), Ayurveda, Yoga and Cardiovascular diseases, Cardiology in review, 13, 155-162.

...rdhini Sabha's A... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi (1969) is gained training of GIS & RS (2006) from IIRS, Dehradun and Ph.D. (2002) from the NMU, Jalgaon (M.S.) on Geography of Tribal Health. He had been associate with IIAS, Shimla (2009-2011). He worked at NMU, Jalgaon as Director & Professor of lifelong learning in 2016. Currently, he is a Principal & Professor of Geography of Health department of Geography V. W. S. College, Dhule (M.S) India. So far he has completed eight research projects and written by twenty five Reference, Text books and Chapters, fifty three refereed & peer reviewed papers, sixty four non-refereed papers & twenty proceeding papers in several of International and National reputed journals. Twenty articles published in magazines and newspapers. He supervised ten Ph.D., five M. Phil. students and visited two countries like South Korea & Malaysia. He has twenty three years of teaching & research experience. He is life member of NAGI, NGII MBP, Punjab Geographer, Deccan Geographer. He has been a member of Senate and Management Council of N.M.U. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Shubhada Rawal (1961) had completed M. Phil (1986) and Ph. D. (1998). She is working as a Head and Associate Professor in V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 32yrs. She wrote 27 research papers and published in research journals and 60 in books and proceedings, six books were published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates and working as M. Phil. Co-ordinator. Her field of interest is research methodology, modern political issues, and public administration. She had worked as a member of board of studies last ten years in NMU, Jalgaon. Recently she is a Vice President of Khandesh Political Science & Executive Member of Maharashtra Political Science and Public Administration.

Dr. Sunanda Thakare

Dr. Sunanda Thakare (1956) had completed M. Phil (1999) and Ph. D. in (2002). She has been working as Associate Professor at V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 20yrs. She wrote 35 research papers and published in research journals and 15 in books and proceedings, 3 books are published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates. Her field of interest is modern indian political thought, comparative politics, She had work as member of Board of studies, NMU, Jalgaon, Vice President of Maharashtra Political Science and Public Administration, & Member of Khandesh Political Science.

Dr. Sujata Gaikwad

Dr. Sujata Gaikwad (1959) is Assistant Professor of Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.). She did Ph.D (2001) in Political Science from B.A.M.U., Aurangabad. She wrote thirty five research paper and published in refereed, fifteen papers in Journal of International & National reputed. She Supervised 2 Students for M. Phil. Her field of interest in political analysis & socio-political movements. She got awards like Virangana Savitribai Phule, Shikshan Maharshi Panjabrao & Best Assistant Professor.

Dr. Santosh Khatri

Dr. Santosh Khatri (1976) had completed Ph. D. in 2001 in Political Science from NMU Jalgaon. He is working as a Assistant Professor in Department of Political Science in V. W. S. College, Dhule (M.S) India. He worked at N.C.P.S.L, Vadodara (Gujarat) as a Translator in 2005-06. He wrote 13 research papers published in refereed, 10 proceeding papers in journals of International and National reputed. He supervised one student for Ph.D. His field of interest is political analysis, indian foreign policy & international relation. He has been Member of B.O.S. for Sindhi, State Borad, Pune

Prashant

Sociology/Health ₹ 195

ISBN 978-93-84228-07-1

www.prashantpublications.com

prashantbookhouse@gmail.com

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION • Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

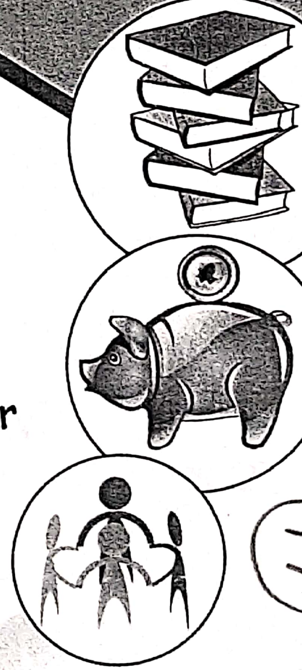

Editor in-chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Prashant

Vidyawardhini's ... Com. & Sc. ... College DHULE

PREFACE

Public Health and Public Administration are two aspects of the same coin. Stability of Administration depends on Public Health and the Public Administration responsible for the maintaining good public health. It is truly said, 'Healthy society is the sign of Healthy Nation' In this editing book, we studied and discussed about co-relation of public health and public administration.

In India, since independence, Public Health has been remained core issue, during policy formulation for all national governments. One of the constitutional duties of the all Governments is to create and maintained the public health at better level. For the fulfillment of the purpose, all the governments established separate portfolio and Administration with Public Health department. Since then it also initiative particular administrative machinery which stood responsible for the implementation of various schemes related to the public health. In this context, it is necessary to study the subject of public health and public administration in current scenario. In this reference book, under the main theme public health and public administration, we discuss and studying the topics on History of Public Administration of India, Health in India, Relation between Mental Health and Social Health, Role of NGOs in public Health, Health problems of Tribal area, Yoga and Mental Health in various chapters.

We hope this edited book important and helpful for students, Researchers & NGOs of Public Health and Public Administration areas. It is our hope and desire that this collection would meet the needs of them to enjoy the richness and variety of different papers on Public Health and Administration which is a never failing source of pleasure and refreshment.

Prin. Dr. Suryawanshi D.S.
Editor-in-Chief

CONTENTS

List of tables 7
List of figures 8

1. **Public Health In India: A Critical Analysis** 9
   Dr Shikha Jain
2. **Mental Health And Social Health - An Analytical Study** 15
   Dr. Noel Dan
3. **Health In India** 20
   Dr. Raju Lotan Bhadane
4. **Public Health Administration- A Historical Review** 29
   Dr. Jaishri Gavit
5. **History of Indian Health Administration Up to** 36
   Independence
   Mr.Umesh Ashok Gogadiya & Mr.Harshal Hiraman Patil
6. **Burning Problem Of Health Personnel In Tribal Area**........44
   Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud
7. **Role Of NGOs In Public Health** 58
   Dr. Dileep Jankiram Ghongade
8. **History Of Public Administration In India** 64
   Mr. Pankaj Laxman Sonawane
9. **Public Health Administration In Indian During** 72
   British Rule
   Dr. Shubhada Rawal
10. **Healthcare in India : Structure and Function** 78
    Dr. Sunanda V. Thakare
11. **Community Based Monitoring And Planning** 90
    For Public Health System In India
    Dr. Raghunath Mahajan

Scanned with OKEN Scanner

Public Health Administration : A Historical Review

Dr. Jayashri Gavit
Dept. of Hindi, V.W.S. College, Dhule.

Introduction:

Public health is regarded as one of the most important function of the modern government all over the world. In all the developing countries of Asia, Africa and Latin America Governments have undertaken many programme to look after the health of the people. Public Health Administration occupies an important place in their planned socio-economic development programme. Governments of all the times i.e. Ancient, Medieval and Modern have taken care of the public health of the masses. This Chapter attempts to study the historical evolution of public health administration in India. In olden days men lived in organised groups. Those communities, dealt with their health problems which arose from biological attributes, physical needs and social circumstances. The major areas of concern were the provision of food and water, the control of physical environment, the prevention of epidemic and other diseases, the provision of health care and the relief of physical and social disability. In those days, there was enough knowledge to take social action for public health care and therefore, prevention and treatment of diseases was a community function government action was not very common. Hence the concept of public health administration was not developed. For the sake of our study, history of public health administration is divided into the following periods:

a) Pre-Historic Period (2900 BC) India:

One could get few evidence of public health in the prehistoric period in India (2900 BC). Mohenjo-Daro civilization has been called Indus valley civilization. This period was very remarkable for the development of the concept of public health. Though one could not get strong evidence of public health administration but there were many evidence for the developed concept of sanitation and hygiene. In 1922, an archaeological survey was carried out at Mohanjodaro

supply and sewage systems were existing in these countries. Although the services today associated with public health were not mentioned but there were specific administrative arrangements for such matters as drainage and water supply, for which designated officers were responsible. The most important theoretical contribution was the idea developed by Greeks that disease is due to natural causes i.e. due to degraded environment and climate, ill health developed when there was an imbalance between man and his environment. This view is clearly expressed in the Hippocrate's (father of Greek medicine) works on air, water and environment. This was the first systematic effort to find out the causal relationship between disease and environmental factors (climate, soil, water, nutrition)[23]. This basic approach was accepted for more than 2000 years. No fundamental change was made in this respect until late in 19th century, when medical sciences developed.

The Romans left their mark on history of health engineering administration, on building sewage systems, public baths, water supply systems, health facilities and health administration. The water works of Rome were supervised by a Board which had its permanent staff.

References:

1. R.C. Majumdar, 'The History of Civilization in Ancient India, Vol.i, Bhartiya Vidya Bhavan, Bombay, p. 17.
2. Ibid.
3. Gokhale B.V., 'Swasth Hind', Vol. 4, p. 165.
4. Ibid, p.165
5. R. Mukerjee, 'Chandragupta Mourya Aur Uska Kal', 1990, Rajkamal Publications, New Delhi, p.170.
6. Ibid, p.171
7. Ibid, p.172
8. Ibid, p.172
9. Ibid, p.171
10. Ibid, p.170
11. Ibid, p.171
12. Ibid, p.172
13. Ibid, p.172
14. Ibid, p.172
15. Ibid, p.172
16. Ibid, p.172
17. Ibid, p.172
18. Ibid, p.172
19. Ibid, p.172
20. K. Banerjee, Article Indian Journal Medical Education (1966), p.79
21. R. Mukerjee, K. M. Munshi, R.C. Mujumdar, The Age of Emperical Unity, 1968.
22. Ibid, p.81.
23. U.S. Department of Health and Human services, Public Health papers March, 1995, p. 14.

Vidyawardhini Sabha's Arts ...

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

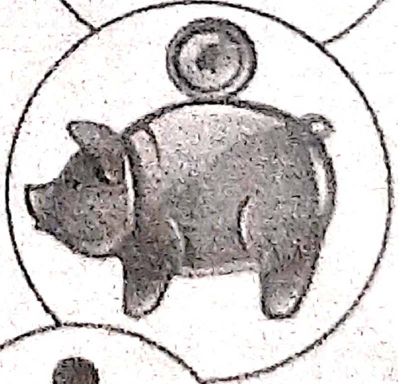

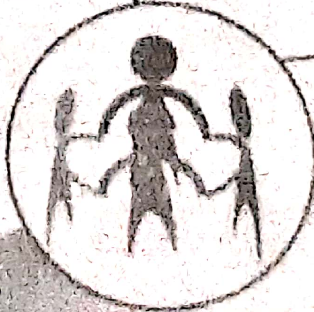

Editor in-chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

...Sabha's Arts, Com...

Scanned with OKEN Scanner

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

Editor-in-Chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Principal,

V.W.S. College, Dhule 424001 (M.S.)

Editors

Dr. Shubhada Rawal **Dr. Sunanda Thakare**

Dr. Sujata Gaikawad **Dr. Santosh Khatri**

Post-graduate Department of Political Science,

V.W.S. College, Dhule 424001 (M.S.)

Prashant

PRASHANT PUBLICATIONS

Vidyavardhini Sabha's Arts, C

DHUL

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi (1969) is gained training of GIS & RS (2006) from IIRS, Dehradun and Ph.D. (2002) from the NMU, Jalgaon (M.S.) on Geography of Tribal Health. He had been associate with IIAS, Shimla (2009-2011). He worked at NMU, Jalgaon as Director & Professor of lifelong learning in 2016. Currently, he is a Principal & Professor of Geography of Health, department of Geography V. W. S. College, Dhule (M.S) India. So far he has completed eight research projects and written by twenty five Reference, Text books and Chapters, fifty three refereed & peer reviewed papers, sixty four non-refereed papers & twenty proceeding papers in several of International and National reputed journals. Twenty articles published in magazines and newspapers. He supervised ten Ph.D., five M. Phil. students and visited two countries like South Korea & Malaysia. He has twenty three years of teaching & research experience. He is life member of NAGI, NGII MBP, Punjab Geographer, Deccan Geographer. He has been a member of Senate and Management Council of N.M.U. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Shubhada Rawal (1961) had completed M. Phil (1986) and Ph. D. (1998). She is working as a Head and Associate Professor in V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 32yrs. She wrote 27 research papers and published in research journals and 60 in books and proceedings, six books were published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates and working as M. Phil. Co-ordinator. Her field of interest is research methodology, modern political issues, and public administration. She had worked as a member of board of studies last ten years in NMU, Jalgaon. Recently she is a Vice President of Khandesh Political Science & Executive Member of Maharashtra Political Science and Public Administration.

Dr. Sunanda Thakare

Dr. Sunanda Thakare (1956) had completed M. Phil (1999) and Ph. D. in (2002). She has been working as Associate Professor at V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 20yrs. She wrote 35 research papers and published in research journals and 15 in books and proceedings, 3 books are published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates. Her field of interest is modern indian political thought, comparative politics, She had work as member of Board of studies, NMU, Jalgaon, Vice President of Maharashtra Political Science and Public Administration, & Member of Khandesh Political Science.

Dr. Sujata Gaikwad

Dr. Sujata Gaikwad (1959) is Assistant Professor of Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.). She did Ph.D (2001) in Political Science from B.A.M.U., Aurangabad. She wrote thirty five research paper and published in refereed, fifteen papers in Journal of International & National reputed. She Supervised 2 Students for M. Phil. Her field of interest in political analysis & socio-political movements. She got awards like Virangana Savitribai Phule, Shikshan Maharshi Panjabrao & Best Assistant Professor.

Dr. Santosh Khatri

Dr. Santosh Khatri (1976) had completed Ph. D. in 2001 in Political Science from NMU Jalgaon. He is working as a Assistant Professor in Department of Political Science in V. W. S. College, Dhule (M.S) India. He worked at N.C.P.S.L, Vadodara (Gujarat) as a Translator in 2005-06. He wrote 13 research papers published in refereed, 10 proceeding papers in journals of International and National reputed. He supervised one student for Ph.D. His field of interest is political analysis, indian foreign policy & international relation. He has been Member of B.O.S. for Sindhi, State Borad, Pune

Sociology/Health ₹ 195

Prashant

ISBN 978-93-84228-07-1

www.prashantpublications.com
prashantbookhouse@gmail.com

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE

interpretations, perspectives and new approaches. Therefore, it gives us an immense pleasure to hand over the book to the students and readers.

I received immense help and encouragements from our Principal Dr. D. S. Suryawanshi for the timely completion of this book. I am thankful to him and all my friends for valuable suggestions and encouragements. I would like to express my sincere thanks to the Atharva Publications, Jalgaon for publishing the book in short time.

Asst. Prof. Rajvirendrasing Gavit
Member, Editorial Board

Index

1. **The British Rule and Its Impact On India** 9
   - Dr. Sandesh Wagh
2. **Educational Policies in India under the British Rule** 16
   - Dr. Shep B.K.
3. **Jagannath Shankarshet : First Native Promoter of Railways in India** 20
   - Dr. Rita Bhambi
4. **The Impact of British Rule on Indian Villages** 36
   - Prof. Dr. (Major) Keshav Narayan Patil
5. **The British Rule Impact on Tribal Community of Khandesh Region** 46
   - Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
6. **Impact of The British Rule : Communalism and Partition of India** 51
   - Pardeshi Enayat Ranjeet
7. **Health Services during British Rule in India** 58
   - Dr. Shubhada Thakare
8. **British Rule and Education of Indian Women** 64
   - Prof. Smt. Rekha C. Deokar
9. **British Rule and Social Changes** 68
   - Satish Nikam
10. **Arrival of British and Cultural Changes in India** ... 72
   - Prof. U. Y. Gangurde
11. **The Cultivators Whipcord : The Indicator of the Dual Economic Drain of the Farmers** 76
   - Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande
12. **The British Rule and Indian Education System** 84
   - Mr. Madhukar R. Wankhede

Scanned with OKEN Scanner

British Rule and Its Impact on India

| Editor–in–Chief |
Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi
Principal, VWS College, Dhule. (M.S.)

| Editors |
Prof. Rajvirendrasing Gavit
Dr. Sunil Amrutkar
Prof. Satish Nikam
Postgraduate Department of History,
VWS College, Dhule. (M.S.)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior Co
DHULE

अथर्व
Atharva Publications

Scanned with OKEN Scanner

British Rule and Its Impact on India

| Editor-in-Chief |

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Principal, VWS College, Dhule. (M.S.)

| Editors |

Prof. Rajvirendrasing Gavit

Dr. Sunil Amrutkar

Prof. Satish Nikam

Postgraduate Department of History,

VWS College, Dhule. (M.S.)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Atharva Publications

Scanned with OKEN Scanner

interpretations, perspectives and new approaches. Therefore, it gives us an immense pleasure to hand over the book to the students and readers.

I received immense help and encouragements from our Principal Dr. D. S. Suryawanshi for the timely completion of this book. I am thankful to him and all my friends for valuable suggestions and encouragements. I would like to express my sincere thanks to the Atharva Publications, Jalgaon for publishing the book in short time.

Asst. Prof. Rajvirendrasing Gavit
Member, Editorial Board

Index

1. The British Rule and Its Impact On India 9
   - Dr. Sandesh Wagh
2. Educational Policies in India under the 16
   British Rule
   - Dr. Shep B.K.
3. Jagannath Shankarshet : First Native 20
   Promoter of Railways in India
   - Dr. Rita Bhambi
4. The Impact of British Rule on Indian Villages 36
   - Prof. Dr. (Major) Keshav Narayan Patil
5. The British Rule Impact on Tribal Community 46
   of Khandesh Region
   - Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
6. Impact of The British Rule : Communalism........... 51
   and Partition of India
   - Pardeshi Enayat Ranjeet
7. Health Services during British Rule in India 58
   - Dr. Shubhada Thakare
8. British Rule and Education of Indian Women 64
   - Prof. Smt. Rekha C. Deokar
9. British Rule and Social Changes 68
   - Satish Nikam
10. Arrival of British and Cultural Changes in India ... 72
    - Prof. U. Y. Gangurde
11. The Cultivators Whipcord : The Indicator 76
    of The Dual Economic Drain of the Farmers
    - Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande
12. The British Rule and Indian Education System 84
    - Mr. Madhukar R. Wankhede

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

The British Rule Impact on
Tribal Community of Khandesh Region

- Rajvirendrasing Rubji Gavit

Introduction

The tribals are important part of history because they have prosperous cultural legacy. They have been living their lives with cultural Integrity nurturing the specific characteristics of languages and physical topicalities. Pandit Jawaharlal Nehru in 1952 had addressed that the important and necessary way of living life is the culture and way of living of tribal. "We can learn more things through the tribal culture. The tribal people live there introvert and peaceful life to maintain their culture integrity and internal life values. It is wrong to consider their lives. As an alienation. Self respect and faith are their inevitable qualities in their lives." They never compromise with their culture and values and it is the prime to nurture their culture by living among themselves.

It is very difficult to decipher their love and faith about the motherland. They are very akin nature and they always try to protect the nature there difficulties. Their affection and love about the nature always express through there singing, dancing and traditional arts the handicrafts qualities war skills hunting skills have been adopted instinctually.

During the colonial period, the condition in the lives of tribal areas for the implementation of their trading colonial policies in India. The tribal's had not accepted this invasion and this initiated armed revolt against the Britishers. Due to armed revolt they permitted a traditional administration system. Along with this they started to spread their love and affections towards the tribal. They also increased their involvement for their religious purpose. So the Christian priest also entered in to the tribal areas to spread their religion among the tribal's. The majority of the tribal started to br converted in to Christianity. The Christian missionaries started to destroy the socio economic, traditional and political system of the tribal the fertile land of tribal was snatched by these new

migra[illegible]efully.

Objectives

1) To study a social life of the tribal in the Pre-independence India.
2) To Study distinctiveness of the tribal.
3) To throw the light on the Resistance of tribal Early British Policy.

The 19th century was a period of great significance in the history of North Maharashtra. There was no single personality in the area, who had influenced this period the people in general and tribal in particular played an important role in regenerating the feeling of togetherness among themselves.

In the beginning of the 19th century the area was not under the one single authority. Though the greater part of the area was under the nominal control of the Maratha, there were many independent chieftains also, Pendhari and the Bhils were very active against the authorities and indulged into plundering, looting and gang robberies .after the downfall of the Maratha empire East India Company went all out to bring the situation under the control and the for the purpose appointed Briggs and Pottinger as Collectors of khandesh and Ahmednagar districts respectively. British authorities were eager to settle the country as fast as possible and appointed the men of unusual character as Collectors . But despite their best efforts the unfriendly attitude of the people of the area could not be suppressed. All these people were very much attached to their good old systems. Indian tribes have the long cultural tradition. Their religion symbol, myth, totems are different from the other religion. The Christian influenced the tribal life with the massive concern programs; though the tribal attended towards the Christianity they maintained their natural capabilities so they are neither Hindu nor Christian. They basically as the nomadic, nature worshipper, they created their natural symbols and then into their socio-cultural lives. But it should be pointed out that number of tribal attended towards the Christianity and covered Christian tribal increase. The social administrative reforms by the British government were considered as attacks over their social systems and practices and hence the feeling of togetherness roused in them. Thereafter the Britishers directly started to interfere in

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

to Socio-economical matter of the tribes. The transformation took place during this period in to the lives of the tribal. The landlords, moneylenders, Brokers, traders occupied their lives in the large extent. Due to this tribal become affected by the indebtedness and bankruptcy. They started to live as the labors of the farming, they also were recognized as the farmers of the others land consequently. The traditional lifestyle destroyed. There relation with jungle and agriculture changed. The impact of cash crops of the Britishers also destroyed the traditional agriculture system. Their resources of bringing up were snatched. The Britishers later on passed rules and laws of land and agriculture for the benefit of their trade. This affected the lives of the Bhill Community, burn of the British rule was also felt by these tribes. They hardly found any difference between old and the new rule hence instead of bowing before the Britishers they decided to fight against them. They were led by 32 threatened the nearby villages.

It seems from the political department record that the Bhil tried to show there resistance by attacking on British servants and by plundering the posts. According to Shyam kayande the author of 'Popular Resistance to British Rule in North Maharashtra' they mentioned the Bhil chief attacked on kumaria villages and took away cattle. Gunga Naik and Ramji were also active near Chopda region Detachment marched to Saputara hills to approached them and succeeded in killing Gunga Naik in one of the operations. Kanhya Bhil and pendhari leader Shaikh Dulla with considerable body of there adherents were also successfully encountered by Major Bean Lt. Garden who assisted major Bean captured 28 Bhils and made them prisoners. The gang of Bhil was completely destroyed British losses being nil, meanwhile maljarji Deshmukh attacked Surgana. Thalner pargana was also plundered by the Bhils. Ramji Awchit and Shubhania the Bhil chiefs, ravaged Nandurbar and Sultanpur district and Colonel Jordine was forced to march against the chief. It seems from the deposition of the Bhil women that Bhil used to live in poor condition and at times even without salt. It is also observed that some Bhil women were active in giving information and desposing the plunders of the Bhil leaders widow of jamduba Sakaria of Ghodegaon village employed 12 to 15 women to carry information and plunders to

different places.It means the women from tribal community also fight against the Britishers. War of Rawalapani was great example of tribal women contribution struggle against the British rule.

But British government on finding that the Bhills were out from all directions robbing and pillaging with impute adopted the policy of oppressions. Elphinstone, the commissioner in the Deccan suggested that Bhils should be driven out in to the hills. Active measured were taken to stop these irruption of the Bhils. Captain Brigges hunted out several of the Bhil leaders. Troops were posted along the passes to check their movement and to cut their supplies. Captain Briggs soon realized that driving the Bhils into the hills ment to encourage them to resort to plunder. He consulted the Deccan Commissioners Elphinstone on this problem, who on his recommendations adopted the policy of forbearance by providing liberal provisions for pensions and allowances to the Bhil watchmen who resumed there police duties which they used to discharge previously. Elphistone wisely resorted to his policy and favored the scheme of raising a Bhil corps. It had been a policy of Elphinstone to use part of the people to keep the rest in order. Mount Stuart Elphinstone, Governor of Bombay write in 1859. To obtain the solidarity to the British empire in the North Maharashtra he opted for a policy of conciliation Nadirsingh a notorious Bhil chief was influenced through his associates and brought under the British service.

The tribals were exploited severely economically in pre-independence India especially under the British rule. Tremendous upheavals took place in there socio- economic lives due to the exploitative administration. They controlled tribal by making the selfish laws. They exploited them with us the help of landlords, moneylenders and these exploitative realities reported officers like the Captain Outrams, J.Semington.

Conclusion

The British invaded the tribal region for strengthening their administration control. They had not any interest in tribal development but were interested to spread their influences in the region. The tribal people realized this and protest against this invasion.

Narration of the revolt in the 19th century proves that the

Vidyavardhini's Arts, Com. & Science Senior College ✻ DHULE

Scanned with OKEN Scanner

strong sense of freedom from the alie[illegible] prevailed in the minds of the people of North Maharashtra. The sense can be regarded as primitives Nationalism.

Among the tribal people clan spirit came out the persistent economic insecurity attracts on social pattern, felling of injustice under the British rule. The attempt to disturb the self sufficient village community, naturally people felt a threat to their heritage. People of the same clan hence came together to secure their interest, independence social economic and cultural life.

The destructions of rural and local economy self sufficiency and the growth of internal trade crated condition for the rise of unified Indian economy, in the khandesh region cotton was main cash crop during the period of British rule later on some of the well-known cotton industries emerged in khandesh region.

References

1. Kayande Shaym, Popular Resistance to British Rule in North Maharashtra, Kasab Prakashan, Jalgaon, 1998
2. Sing S.R, India's freedom struggle, Anamika prakashan,Noida, Delhi, 1987
3. Saxsena Vinod kumar, Indian Reaction to British Policies, Sundeep prakashan, Delhi,1978
4. Chandra Bipin, Indian Freedom Struggle, Penguin publication, New Delhi, 2004
5. Simcox A.H.A memories of the Bhil Corps, Thakur and Thakur Company, Bombay
6. Sinha K S, Tribal Situation in India, National publications, New Delhi, 1996
7. Zha D.N, Ancient India, National book trust, Delhi, 2001
8. Madavi L.K, Tribal culture of India, Gondwana prakashan, Nagpur, 2001

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

Scanned with OKEN Scanner

21 19

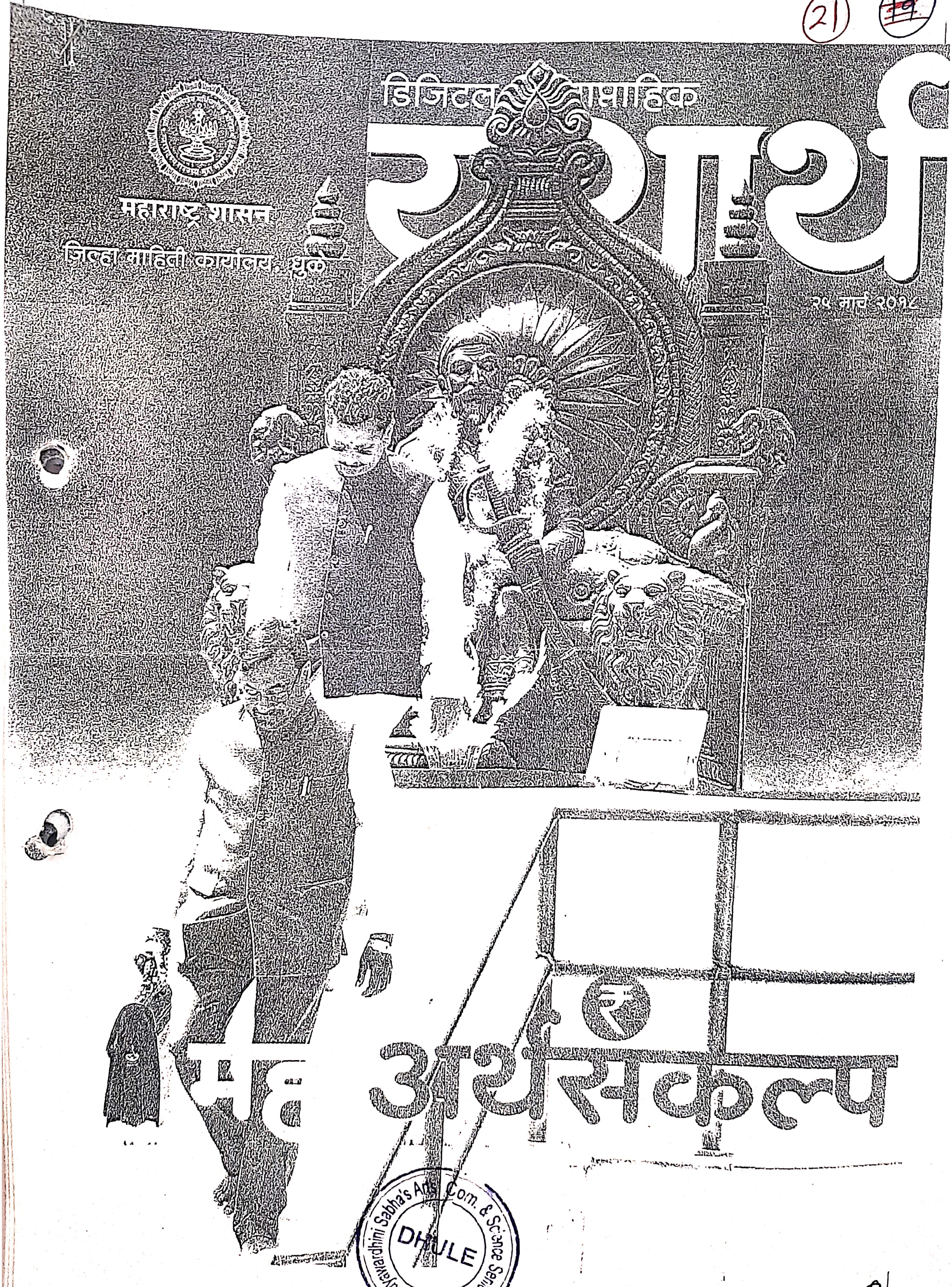

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

19

March 2018

डिजिटल ई-साप्ताहिक
यशार्थ

२५ मार्च २०१८

अंक : ३४

मा. डॉ. सुभाष भामरे,
केंद्रीय संरक्षण राज्यमंत्री, भारत सरकार

मा. श्री. दादाजी भुसे
पालकमंत्री तथा ग्रामविकास राज्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य

मा. श्री. जयकुमार रावल
मंत्री, रोजगार हमी योजना व पर्यटन, महाराष्ट्र राज्य

मा. श्री. ब्रिजेश सिंह
सचिव तथा महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई

मा. डॉ. दिलीप पांढरपट्टे
जिल्हाधिकारी, धुळे

मा. श्री. अजय अंबेकर
संचालक (माहिती) (प्रशासन)

मा. श्री. शिवाजी मानकर
संचालक (माहिती)(वृत्त व जनसंपर्क)

मा. डॉ. किरण मोघे
प्र. उपसंचालक, नाशिक विभाग, नाशिक

रणजितसिंह राजपूत
जिल्हा माहिती अधिकारी, धुळे

गोपाळ साळुंखे
मनोहर पाटील
संदीप गावित

जिल्हा माहिती कार्यालय,
प्रशासकीय संकुल, धुळे- १

diodhule2016@gmail.com
दूरध्वनी : ०२५६२-२३२७०२, २३७३२९
https://diodhule.wordpress.com
dgiprDhule
www.facebook.com/Diodhule2017
http://www.dhule.nic.in
+९१ ७५ ८८ ४४ ६६ ६६

-अर्थमंत्री सुधीर मुनगंटीवार

/ ग्राहकांच्या कायद्याचे... नागरिकांच्या फायद्याचे!

/ मुख्यमंत्र्यांकडून अर्थमंत्र्यांचे अभिनंदन!

/ ग्रामविकासाला चालना देणारा अर्थसंकल्प!

/ अर्थसंकल्पातून होईल पर्यटन विकास, कृषी क्षेत्रालाही मोठी चालना!

/ राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने सर्वांनी एकत्र येऊन अनुभवातून महाराष्ट्र संपन्न बनवूया!

/ अभ्यासपूर्ण आणि अर्थपूर्ण!

२३/ जडण-घडण
जिल्ह्याचे नियोजन...
करियरचे समायोजन!

धुळे जिल्हा नियोजन अधिकारी

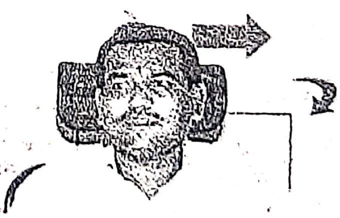

/ खबर राज्याची

/ खबर जिल्ह्याची

कृपया प्रसिद्ध मजकुराच्या अधिक माहितीसाठी संबंधित विभागाशी संपर्क साधावा.
प्रसिद्ध मजकुरातील विचार हे त्या त्या लेखकांचे स्वतंत्र विचार आहेत.
जनहितार्थ, खाजगी वितरणासाठी प्रकाशित.

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

अभ्यासपूर्ण आणि अर्थपूर्ण!

“ शेती व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी या अर्थसंकल्पात भरीव तरतूद केलेली आहे. यामध्ये मा. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांची महत्वाकांक्षी योजना म्हणून ओळखली जाणारी जलयुक्त शिवार अभियान, मागेल त्याला शेततळे, शेतकऱ्यांना पीक आणि पशुधन याबरोबरच उत्पन्नाचा नवीन स्रोत म्हणून वनशेतीस प्रोत्साहन देणे तसेच शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या धोरणाला अनुसरून उत्पादन खर्च मर्यादित राहील या उद्देशाने ‘सेंद्रीय शेती- विषमुक्त शेती’ला प्रोत्साहन देण्यासाठी या स्वतंत्र योजनेला सरकारने १०० कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. एकूणच राज्यातील शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी कटिबद्ध असणारा हा अर्थसंकल्प आहे... ”

DHULE

महा

देशाची आर्थिक नाडी समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याचा २०१८- २०१९ या वर्षासाठीचा अर्थसंकल्प ९ मार्च २०१८ रोजी अर्थमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांनी सादर केला. २,८५,९६८ कोटी रुपये महसुली उत्पन्न आणि ३,०१३,४३ कोटी रुपये महसुली खर्च असलेला चौथा अर्थसंकल्प सादर केला. या वर्षाचा अर्थसंकल्प इतर तीन अर्थसंकल्पांपेक्षा थोडा वेगळा आहे. ते वेगळेपण म्हणजे वस्तू व सेवाकर या नवीन कर प्रणालीनंतरचा हा पहिलाच अर्थसंकल्प आहे. एकीकडे वस्तू व सेवा करामुळे महसूल वाढीचे मार्ग हाती कमी असताना कुठलीही घोषणाबाजी न करता शेती, पायाभूत संरचना आणि ग्रामीण विकास याबाबींवर विशेष भर देणारा हा अर्थसंकल्प आहे.

शेततळे

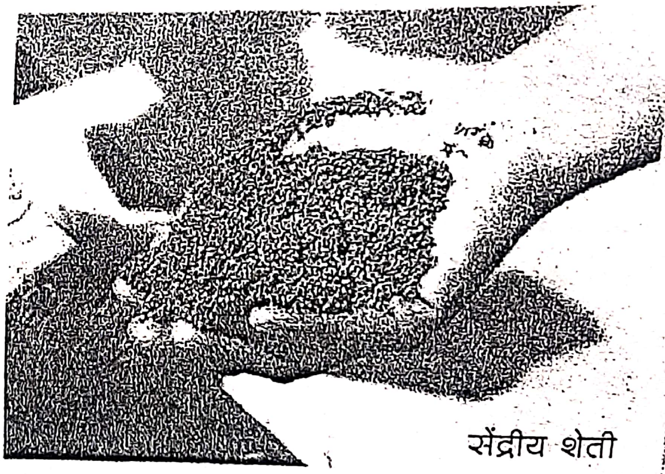

सेंद्रीय शेती

छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना, छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे अरबी समुद्रातील भव्य स्मारकासाठी ३०० कोटी रुपये, तर इंदू मिल मुंबई येथे भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रस्तावित स्मारकासाठी १५० कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. याशिवाय राज्यातील थोर पुरुष, साहित्यिक आणि कला संवर्धनासाठी तसेच महापुरुषांच्या स्मारकांसाठी निधीची भरीव तरतूद करण्यात आली आहे.

शेती व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी या अर्थसंकल्पात भरीव तरतूद केलेली आहे. यामध्ये मा. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांची महत्वाकांक्षी योजना म्हणून ओळखली जाणारी जलयुक्त शिवार अभियान, मागेल त्याला शेततळे, शेतकऱ्यांना पीक आणि पशुधन याबरोबरच उत्पन्नाचा नवीन स्त्रोत म्हणून वनशेतीस प्रोत्साहन देणे तसेच शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या धोरणाला अनुसरुन उत्पादन खर्च मर्यादित राहील या उद्देशाने 'सेंद्रीय शेती- विषमुक्त शेती'ला प्रोत्साहन देण्यासाठी या स्वतंत्र योजनेला सरकारने १०० कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. एकूणच राज्यातील शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी कटिबध्द असणारा हा अर्थसंकल्प आहे.

राज्यातील आदिवासी, दलित, दिव्यांग जनतेच्या विकासासाह ग्रामीण भागाचा विकास आणि पायाभूत सोयीसुविधांच्या निर्मितीला चालना मिळणार आहे. तसेच प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेतील महाराष्ट्रातील २६ प्रकल्पांसाठी ३११५ कोटी रुपयांची तरतूद आहे. जलसंपदा विभागासाठी ८२३३ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. यात विशेष म्हणजे कित्येक वर्षापासून अपूर्ण असलेल्या पाटबंधारे प्रकल्पांपैकी ५० प्रकल्प पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे. याबरोबरच समाजातील वंचित व आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधून शिक्षण घेता यावे याकरिता निवास शाळा योजनेसाठी ३७८ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. अर्थसंकल्पामध्ये राज्यातील २० लाख रिक्षाचालकांच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य ऑटो रिक्षाचालक कल्याणकारी महामंडळ स्थापन करण्यात येणार आहे. तसेच मराठवाडा आणि विदर्भातील १४ जिल्ह्यांमध्ये दारिद्रेषोखालील शेतकऱ्यांना २ रुपये किलो तांदूळ आणि ३ रुपये किलो गहू देण्यात येणार आहे.

अर्थसंकल्पामध्ये आरोग्यासाठी देखील लक्षणीय तरतूद केलेली आहे. यामध्ये राष्ट्रीय अभियानांतर्गत ९६४ कोटी रुपये, महात्मा फुले जनआरोग्य अभियानासाठी ५७६ कोटी रुपये, तर नगरोत्थान अभियानासाठी ९०० कोटी रुपयांची तरतूद आहे. राज्यतील सर्व जनतेला स्वस्त व हक्काचे घर मिळावे म्हणून प्रधानमंत्री आवास योजनेसाठी २२१५ कोटी रुपये देण्यात येणार आहेत. तसेच रोजगाराच्या महत्वाच्या प्रश्नाकडे देखील विशेष

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & ... DHULE

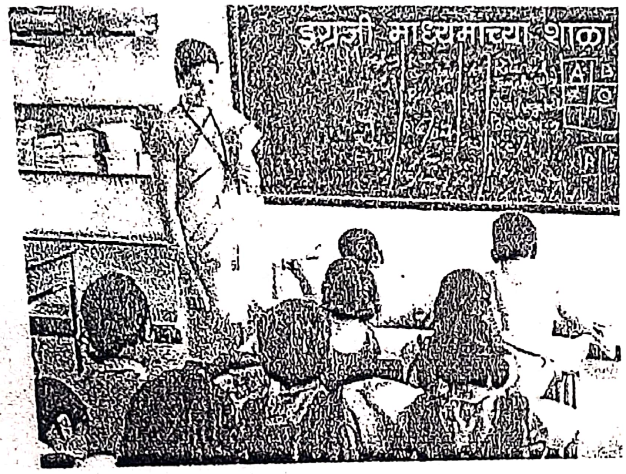

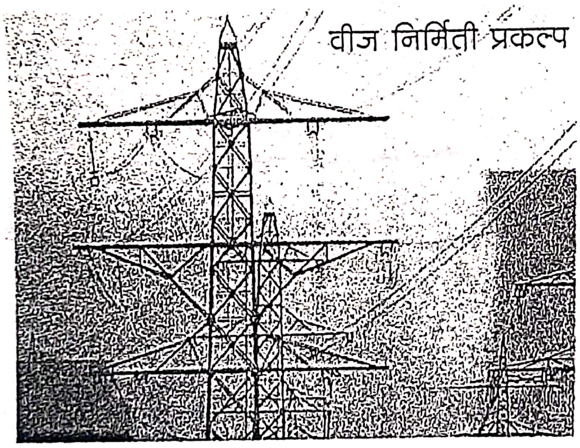

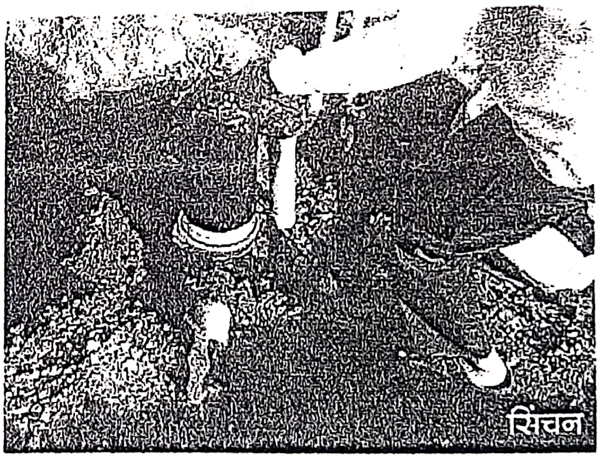

लक्ष दिले आहे. राज्यात रोजगार निर्मितीसाठी सहा कौशल्य विकास विद्यापीठांची स्थापना करण्यात येणार असून यामुळे अनेकांना रोजगाराभिमुख प्रशिक्षण देण्यात येणार आहे. याशिवाय नावीण्यपूर्ण स्टार्टअप धोरणांतर्गत रोजगार निर्मितीसाठी ५ कोटी रुपयांची तरतूद आहे.

यापूर्वी महाराष्ट्रात केवळ ५ हजार किलोमीटर लांबीचे राष्ट्रीय महामार्ग होते. गेल्या तीन वर्षांत ते तब्बल १५ हजार किलोमीटरवर गेले असून ते आणखी वाढविण्यासाठी १०८२८ कोटी रुपये राखीव ठेवण्यात आले आहेत. मुंबई- नागपूर समृध्दी महामार्ग ३६ महिन्यांत पूर्ण करण्याचा संकल्प केला आहे. याबरोबरच ऊर्जा क्षेत्रातील पायाभूत विकासासाठी ७२३५ कोटी रुपये आणि वीज निर्मिती प्रकल्पांना ४०४ कोटी रुपये प्रस्तावित केले आहेत.

मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांच्या मार्गदर्शनाखाली अर्थमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांनी राज्याच्या आर्थिक स्थितीचा सर्वांगीण विचार करुन अभ्यासपूर्ण असा अर्थसंकल्प सादर केला आहे. कारण, वर म्हटल्याप्रमाणे जीएसटीमुळे उत्पन्नाचा मार्ग कमी, तर दुसरीकडे राज्यातील १७ लाख कर्मचाऱ्यांना सातवा वेतन आयोग लागू करण्याची अनिवार्यता अशी कसरत असतानाच चांगले कर्मचारी व अधिकारी यांच्यासाठी 'सुकर्मी पुरस्कार योजना' या नव्या योजनेची घोषणा केली आहे. एकूणच शेती, सिंचन, कृषी पूरक व्यवसाय आणि ग्रामीण विकास अशा कल्याणकारी योजना या अर्थसंकल्पात दिसून येत असल्याने हा अर्थसंकल्प सर्वसमावेशक आहे, असे म्हणता येते.

प्रा. डॉ. एस. जी. गोल्डे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Comm. & Science College
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi is working as the Principal and Professor of Geography in Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (M.S.). He has 24 years of teaching, 20 years of Research and 10 years of Administrative experience. He obtained his Ph.D in 2002 in Geography of Tribal Health from NMU, Jalgaon and got training of GIS & RS in 2006 from IIRS, Dehradun. He was Associate with IIAS, Shimla in 2009-2011. He also worked as the Director and Professor in the Lifelong Learning Center in 2010 at NMU, Jalgaon. He has the [illegible] research contribution. He has completed 08 research projects and written 25 Reference, Edited and Textbooks. He has published 55 refereed and peer-reviewed, 64 non-refereed and 20 proceeding Research Papers in the several National and International Journals and Magazines. He has published 20 articles in news papers. He has organized and conducted 16 conferences, seminars, workshops at Regional, State and National Levels and presented papers in the several conferences, seminars. He supervised 10 Ph. D., 05 M. Phil. Scholars. He visited South Korea and Malaysia. He received University Level Best Programme Officer of NSS award (2008) by NMU, Jalgaon, Young Social Scientist Award (2011) by ICSSR, New Delhi, Young Geographer Award (2012) by MBP, Pune, Travel Grant Award (2013) by American Science Foundation and The Best Principal Award (2017) by NMU, Jalgaon. He is life member of NAGI, NGII, MBP, Punjab Geographer and Deccan Geographer. His area of interest and research is Tribal Health and Sustainable Development. He was a member of Faculty of Science and BOS in Geography for last 10 years. Currently he is elected as the Senate and Management Council Member of NMU, Jalgaon.

Mr. Rajvirendrasing Rubji Gavit

Mr. Rajvirendrasing Rubji Gavit is working as the Assistant Professor in History from 2004 in VWS College, Dhule (M.S.). He has published 17 research paper in refereed and peer-reviewed journal and published 1 book. He has participated in several states, National and International Level conferences and seminars. Currently, he is Head of the Department and coordinator of the certificate course in Modi script. He is life member of Indian History Congress, New Delhi.

Dr. Sunil Amrutkar

Dr. Sunil Amrutkar (1977) is working as the Assistant Professor in VWS College, Dhule. He has obtained his Ph.D. in 2009 from the NMU, Jalgaon (MS). He has 14 years of teaching and research experience. He has completed 3 research projects and written 2 text books, published 40 refereed and peer-reviewed research papers in several National and International reputed journals. He has presented papers and participated as the resource person at several national and international seminars and conferences. Recently he is nominated as a member of Board of Studies in History of NMU Jalgaon.

Mr. Satish Nikam

Mr. Satish Nikam (1974) is working as a Assistant Professor in the Dept. of History from 2005 in V.W.S. College, Dhule. He has total 18 years teaching experience. He stood first in the University merit list in M.A. History. He has research contribution with 15 research papers and published 10 research papers in refereed and peer-reviewed National and International journals and proceedings.

Atharva Publications
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com

ISBN 978-93-87129-43-6
₹ - 350/-

British Rule and Its Impact on India

- Editor in Chief -
Hon. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Vidyawardhini Sabha's ... DHULE

22

e, it
ents

our
this
ible
my
ing

avit
ard

Index

1. **The British Rule and Its Impact On India** 9
   - Dr. Sandesh Wagh
2. **Educational Policies in India under the British Rule** 16
   - Dr. Shep B.K.
3. **Jagannath Shankarshet : First Native Promoter of Railways in India** 20
   - Dr. Rita Bhambi
4. **The Impact of British Rule on Indian Villages** 36
   - Prof. Dr. (Major) Keshav Narayan Patil
5. **The British Rule Impact on Tribal Community of Khandesh Region** 46
   - Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
6. **Impact of The British Rule : Communalism and Partition of India** 51
   - Pardeshi Enayat Ranjeet
7. **Health Services during British Rule in India** 58
   - Dr. Shubhada Thakare
8. **British Rule and Education of Indian Women** 64
   - Prof. Smt. Rekha C. Deokar
9. **British Rule and Social Changes** 68
   - Satish Nikam
10. **Arrival of British and Cultural Changes in India** ... 72
    - Prof. U. Y. Gangurde
11. **The Cultivators Whipcord : The Indicator of the Dual Economic Drain of the Farmers** 76
    - Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande
12. **The British Rule and Indian Education System** 84
    - Mr. Madhukar R. Wankhede

Scanned with OKEN Scanner

British Rule and Social Changes

- Satish Nikam

Britain is the top most example in all colonial powers, who had great use of Industrializations and modernization for their objectives. It was well known said that, the sun never sets on the Empire of the Britishers. It means that the British Colonial power infiltrate in all over in the East to West world. But that was not a miracle, because the lots of hard work was behind it. The instincts of the Britishers also very important thing for this. They had lots of qualities like venture, renouncing, ambitions, perseverance, patience, gallantry and last but not least astuteness. Astuteness of to make use of all the conditions.

The British East India Company Started to engraft its roots in India and got the permission to establish its trading in the regions of Surat, Bombay and Madras by the successful diplomacy of Sir Thomas Roe in 1615 in the court of Badshah Jahangir. The Britishers spreaded their empire successfully though they had invades India as the traders. The British traders or businessmen cunningly increased their political influence in the large extent in compare to other European traders. The victory in the war of plassey commenced the British rule on the Indian politics directly. It was the beginning of the new era for India in all manners and India started to realise changes in both negative & positive ways. Consequently Indian traditional economic system started to be collapsed rapidly. The adverse impact to be seen on the agricultural sector, because it were commercialized by the British Administrators, The other trading sectors which was depended on the agriculture, also started to be collapsed. Though the Indian land underwent the adverse impacts on the Indian economy, agriculture, trading and business, it opened the new way of the enlightment for the depressed, oppressed classes and deprived of all by the Indian orthodox social system. It also introduced the conflict between modern economic colonialism and traditionalism in India. So the British power faced

armed revolts.

No doubt the British Colonial power was one of the absorption power. British colonialism was the economical-colonialism. The prime objective of colonialism was purely economical. They were not interested to expand their geographical demarcation. Britishers wanted to increased their market places all over the world.

Although British power took advantage of its political strength. But it does not mean that we have lost everything. We could not refuse some positive impact of British rule on India.

All sectors in India were came under the dominance of British power. Nevertheless most positive influence was noticed in the social system in India. Inequality, exploitation and suppression was the main features of Indian society. Some of the group of peoples particularly feudatory and Brahmins creates their monopoly on the strength of social- religious rituals and custom. This dominant group refuse even inherent rights to the most of the people on cast base. British era break the confine social frame of India.

B. M. Bhatia mentioned citation of Rudolph and Rudolph in his book that is 'British rule thus proved to be the catalytic agent for the transition of India from tradition to modernity.' he stated the prominent difference of British rulers and earlier Turk- Moguls ruler Instead of their adapting themselves to the customs, manners, religion, culture, civilization and social institutions of India, they attempted with a considerable degree of success, to pattern Indian society along the Western social order.

The conflict between British and Indians was not only the political conflict but it was also the conflict between two civilizations. But the conflict between these two uneven cultures. British power was the one of the modern power. They were well equipped with all the means to make influence on their colonies. 'Here was an encounter between two civilizations, with altogether different sets of values-one materialistically acquisitive, scientifically and technologically progressive and politically aggressive; the other religion and cast based, non- materialistic, superstitious and custom ridden in conduct.' So British culture competently made huge elaboration in to the steady and rigid Indian society.

The process of changing India was started under the shelter of churches. 'Christian mission helped in creating an atmosphere

Vidyawardhini Sabha's ... College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

for social reforms and suppression of [illegible]man practices'. Another way which made positive public opinion for reformation in India that was the education policy of British Rulers in India. The western education opened the doors of information to the Indians. Education was the carols of upper caste; particularly for Brahmins. But British opened the door of education to all the people in India. Indians were come to know some of modern values like Liberalism, Individualism, Equality, Brotherhood, Liberty and Nationalism.

The father of Indian Renaissance, Raja Rammohan Roy was the social offspring of western education. J. Kumar very rightly said in his book that "Rammohan has been rightly described as a living bridge between the old and new India. The 'first earnest minded investigator in the science of comparative religion', He was also the first great modern thinker of India." So we cannot disaffirm the Rammohans ideology was prepossessed by Western Ideology. Which he gained through the western education. Many of the history writers stated that Britishers spreads education in India for just creating devoted beurocrates for British rule. However we got some positive outcome of their policy. At least British education mobilized the Ideological process among the western educated Indians.

"Notwithstanding a clear direction in the Charter Act of 1813 that part of the funds allotted for the encouragement of education should be spend over the introduction and promotion of sciences among the people." It's also true that Raja Rammohan Roy was a supporter of Western education. ' Macaulay's famous minute of 1835... was the Magna Carta of English education in India. It was accepted by the government..... and the door was flung open for all for the coming in of a healthy western mind.' Thus we can say that the British education policy is the prime thing that strike comprehensively on rigid Indian society. Afterworths the changes, transformations or modifications started in Indian society.

Britishers introduced three great agrarian measure system. Reforms in revenue systems settles the chaos in the revenue system. Another important thing was the first factory Act of 1881 which pronounced the fix working hours for women and children was passed. It also raised the minimum age for children from seven to nine. And also gave a weekly holiday for workers. This reforms

w[illegible]nately on the foundation of humanism.

Some of exclusive reforms for example - Lord William Bentinck's abolition of Sati, Lord Ripons constitutional reform, Draught policies of British Rulers was very effective. So consequently we can say that Britishers drained India economically but India have gained socially much more.

The British rule contributed to bring the transformation into the thinking process in India and somehow it was the beginning of rationalism. The modern life values were also inculcated among the newly educated youths through the English or western education. The fields of education and knowledge open for all by the British Rule through which the process of enlightment started in India. The social and religious reformation movements sprouted out due to the enlightment and rationalization through the public nature of English Education. The awareness about the rights and privileges among the shudra and ati-shudras also instigated to emerge reformation movements. Rise of the labour class is also one of the phenomenon change in Indian society as the result of colonial power. The modern trends imbibed on the fields of Art, Culture and Literature. The newspapers started to be used as the tool of public communication and awareness. News paper played vital role in social and political movements. British rule also brought the political awareness in India. Thus the various political institutions and organizations established in India. Britisher's policies played significant role in emergence of Indian Nationalism.

References

1. Roberts P.E., *History of British India Under the Company And the Crown*, Oxford University Press, London.
2. Bipin Chandra, *History of Modern India*, Orient Black Swan Publication, New Delhi.
3. Kumar J., *Company India, A Comprehensive History of India (1757-1858)*, Janaki Prakashan, Patna.
4. Bhatia B. M., *History and Social Development*, Vol. I : Elites in Modern India, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., Delhi.

Scanned with OKEN Scanner

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

23

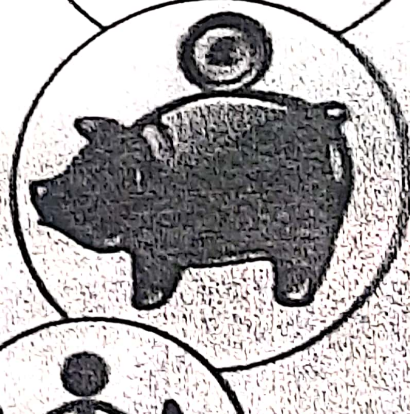

Editor in-chief
Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Prashant

Scanned with OKEN Scanner

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

Editor-in-Chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Principal,

V.W.S. College, Dhule 424001 (M.S.)

Editors

Dr. Shubhada Rawal **Dr. Sunanda Thakare**

Dr. Sujata Gaikawad **Dr. Santosh Khatri**

Post-graduate Department of Political Science,

V.W.S. College, Dhule 424001 (M.S.)

DHULE

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Science College Library, DHULE

Accession No. D 026

Prashant

PRASHANT PUBLICATIONS

Pages checked by

20/3/18

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS

List of tables 7

List of figures 8

1. **Public Health In India: A Critical Analysis** 9
   Dr Shikha Jain

2. **Mental Health And Social Health - An Analytical Study** 15
   Dr. Noel Dan

3. **Health In India** 20
   Dr. Raju Lotan Bhadane

4. **Public Health Administration- A Historical Review** 29
   Dr. Jaishri Gavit

5. **History of Indian Health Administration Up to 36
   Independence**
   Mr.Umesh Ashok Gogadiya & Mr.Harshal Hiraman Patil

6. **Burning Problem Of Health Personnel In Tribal Area**..........44
   Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud

7. **Role Of NGOs In Public Health** 58
   Dr. Dileep Jankiram Ghongade

8. **History Of Public Administration In India** ______________64
   Mr. Pankaj Laxman Sonawane

9. **Public Health Administration In Indian During ____________72
   British Rule**
   Dr. Shubhada Rawal

10. **Healthcare in India : Structure and Function** ____________78
    Dr. Sunanda V. Thakare

11. **Community Based Monitoring And Planning _____________90
    For Public Health System In India**
    Dr. Raghunath Mahajan

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com... DHULE

12. Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude 95
And Practices Amongst The ANC Mothers Attending
The ICTC At Tanda Medical College
Mr. Sanjay Bhonge

13. The Role Of Public Health In Daily Life 106
Prof. Dr. Sambhaji A. Sonawane

14. Relation Of Mental Health And Social Health 109
Prof. Vaishali J. Korde

15. Philosophical Approach To Social & Mental Health 116
Prof. H. D. Sawant

16. The Awareness Of Public Health And Administration........121
Prof. Dr. Amol Uttamrao Patil

17. Holistic Health Is A Today's Need....................................124
Dr. Sudam Gemu Rathod

18. A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health
Among Indoor And Outdoor Sports Person.....................128
Prof. Mahendra Satyavijay Wagh

19. Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents...........132
Vijay Mahadeorao Bhujade

20. Social Health And Mental Health In 'A Handful Of Rice'.....136
Dr. Hemant Sudhakar Dalal

21. A Study Of National Rural Employment Gaurantee Act 139
Pandurang R. Pawar

22. The Indian Administration : Federal Principle and 150
Indian Constitution
Dr. Santosh S. Khatri & Prof. Sujata Shirode

Scanned with OKEN Scanner

A Study of Emotional Intelligence and Mental Health Among Indoor and Outdoor Sports Person

Prof. Mahendra Satyavijay Wagh
Department of Psychology,
VWS College, Dhule.

Vidyawardhini's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Introduction:

Sports play an important role in the development of an individual and human civilization. The word 'sport' comes from old French disports meaning 'leisure', with the oldest definition in English from around 1300 being 'anything humans find amusing or entertaining.' The French word for sport is based on the Persian word board, meaning 'winning' or 'win'. The modern Greek term for sport is athlitismos, directly cognate with the English terms 'athlete' and 'athleticism' according to Roget's the sport is an 'activity engaged in for relaxation and amusement.' Thus, sport is all forms of competitive physical activity which through causer or organized participation, aim to use, maintain or improve physical fitness and provide entertainment to participants. Hundred of sports exist, from those requiring only two participants, through to those with hundred of simultaneous paretic pants, either in teams or competing as individuals.

A sport person (gendered as sports man or sports woman) or athlete is a person trained to compete in a sport involving physical strength, speed or endurance. Most professional sports people have particularly well–developed physiques obtained by extensive physical training and strict exercise accompanied by a strict dietary regimen.

Emotional Intelligence:

Emotional Intelligence as the subset of social intelligence that involves the ability to monitor one's own and other feelings and emotions, to discriminate among them and to use this information to guide one's thinking and actions "Emotional intelligence refers to the capacity for recognizing our own feelings and there of others, for motivating ourselves, and for managing emotions well in ourselves and our relationship (Goleman,1998).

Mental Health:

Mental health is peace of mind when we speak of happiness, satisfaction, pleasant feeling, and satisfactory adjustment to work and environments, economic stability and good health we are usually talking about mental health is a broader concept including physical, social and mental health. Mental health has been reported as an important factor influencing individual as various behaviors, activities happiness and performance.

Mental health may be defined as the adjustment of individuals to themselves and the word at large with a maximum of effectiveness, satisfactions, cheerfulness and socially considerate behavior, and the ability of facing and accepting the realities of life.

Objectives of The Study:

1) To investigate the level of Emotional Intelligence in indoor and outdoor game sportsperson
2) To study the mental health of indoor and outdoor game sportsperson.

Hypothesis:

1) There is no difference among indoor and outdoor sports persons in terms of Emotional Intelligence
2) On mental health outdoor sportsperson will be significantly better as comparative to indoor sportsperson.

Methodology:

Sample of the Study:

The effective sample of the will be consisting of 30 indoor game sportsperson and 30 outdoor game sportsperson will be selected randomly sampling technique from various areas of Dhule District. Their age will range will be from 18-25.

Variables Under Study:

In the present investigation the category of sports person (outdoor and indoor game will be treated as independent variables whereas Emotional Intelligence and Mental Health will be the dependent variables.

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi (1969) is gained training of GIS & RS (2006) from IIRS, Dehradun and Ph.D. (2002) from the NMU, Jalgaon (M.S.) on Geography of Tribal Health. He had been associate with IIAS, Shimla (2009-2011). He worked at NMU, Jalgaon as Director & Professor of lifelong learning in 2016. Currently, he is a Principal & Professor of Geography of Health, department of Geography V. W. S. College, Dhule (M.S) India. So far he has completed eight research projects and written by twenty five Reference, Text books and Chapters, fifty three refereed & peer reviewed papers, sixty four non-refereed papers & twenty proceeding papers in several of International and National reputed journals. Twenty articles published in magazines and newspapers. He supervised ten Ph.D., five M. Phil. students and visited two countries like South Korea & Malaysia. He has twenty three years of teaching & research experience. He is life member of NAGI, NGII MBP, Punjab Geographer, Deccan Geographer. He has been a member of Senate and Management Council of N.M.U. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Shubhada Rawal (1961) had completed M. Phil (1986) and Ph. D. (1998). She is working as a Head and Associate Professor in V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 32yrs. She wrote 27 research papers and published in research journals and 60 in books and proceedings, six books were published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates and working as M. Phil. Co-ordinator. Her field of interest is research methodology, modern political issues, and public administration. She had worked as a member of board of studies last ten years in NMU, Jalgaon. Recently she is a Vice President of Khandesh Political Science & Executive Member of Maharashtra Political Science and Public Administration.

Dr. Sunanda Thakare

Dr. Sunanda Thakare (1956) had completed M. Phil (1999) and Ph. D. in (2002). She has been working as Associate Professor at V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 20yrs. She wrote 35 research papers and published in research journals and 15 in books and proceedings, 3 books are published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates. Her field of interest is modern indian political thought, comparative politics, She had work as member of Board of studies, NMU, Jalgaon, Vice President of Maharashtra Political Science and Public Administration, & Member of Khandesh Political Science.

Dr. Sujata Gaikwad

Dr. Sujata Gaikwad (1959) is Assistant Professor of Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.). She did Ph.D (2001) in Political Science from B.A.M.U., Aurangabad. She wrote thirty five research paper and published in refereed, fifteen papers in Journal of International & National reputed. She Supervised 2 Students for M. Phil. Her field of interest in political analysis & socio-political movements. She got awards like Virangana Savitribai Phule, Shikshan Maharshi Panjabrao & Best Assistant Professor.

Arts, C
DHU

Dr. Santosh Khatri

Dr. Santosh Khatri (1976) had completed Ph. D. in 2001 in Political Science from NMU Jalgaon. He is working as a Assistant Professor in Department of Political Science in V. W. S. College, Dhule (M.S) India. He worked at N.C.P.S.L, Vadodara (Gujarat) as a Translator in 2005-06. He wrote 13 research papers published in refereed, 10 proceeding papers in journals of International and National reputed. He supervised one student for Ph.D. His field of interest is political analysis, indian foreign policy & international relation. He has been Member of B.O.S. for Sindhi, State Borad, Pune

Prashant

Sociology/Health ₹ 195

ISBN 978-93-84228-07-1

www.prashantpublications.com
prashantbookhouse@gmail.com

Scanned with OKEN Scanner

British Rule and Its Impact on India

- Editor in Chief -

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Index

1. The British Rule and Its Impact On India 9
- Dr. Sandesh Wagh

2. Educational Policies in India under the British Rule 16
- Dr. Shep B.K.

3. Jagannath Shankarshet : First Native Promoter of Railways in India 20
- Dr. Rita Bhambi

4. The Impact of British Rule on Indian Villages 36
- Prof. Dr. (Major) Keshav Narayan Patil

5. The British Rule Impact on Tribal Community of Khandesh Region 46
- Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit

6. Impact of The British Rule : Communalism and Partition of India........... 51
- Pardeshi Enayat Ranjeet

7. Health Services during British Rule in India 58
- Dr. Shubhada Thakare

8. British Rule and Education of Indian Women 64
- Prof. Smt. Rekha C. Deokar

9. British Rule and Social Changes 68
- Satish Nikam

10. Arrival of British and Cultural Changes in India ... 72
- Prof. U. Y. Gangurde

11. The Cultivators Whipcord : The Indicator of the Dual Economic Drain of the Farmers 76
- Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande

12. The British Rule and Indian Education System 84
- Mr. Madhukar R. Wankhede

Scanned by CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

The British Rule and Indian Education System

- Mr. Madhukar R. Wankhede

Introduction

Education is the significant tool for the development and transformation of the individual, society and consequently the nation. Education gives the ability and potentialities to transform from the ignorant mind to the learned one. According to the Dictionary of Education, education is "the aggregate of all the processes by which a person develops abilities, attitudes and other forms of behaviour of practical values in the society in which s/he lives; the social process by which people are subjected to the influence of selected and controlled environment (especially that of the school), so that they may obtain social competence and optimum individual development". (edited by C.V. Good, 1973). It should be available for all based on the equality and determined by the laws. There should not be a cultural and religious politics behind spreading the education because it creates the monopoly of the handful of the social strata. This has been happened in India for many centuries because it was politicized and made available for the limited group of the society i.e. so-called upper castes only. But the Indian education system revolutionalised during Buddhism and British Rule. So this paper will throw light on the Britishers' endeavors to evolve the Indian education system.

Developed countries have been developed through education. Currently education is the most important tool for human resource development. If you want to develop national development, the most important resource is the human resource than physical resource. Unless the foundation of any building is strong, the building cannot be strong, as the development of both the sides of the man is required. Sientific, economic, religious, social, professional, cultural developments are only possible through education only. Education is a tool for social change. The responsible citizens can be created through education. Education

Sabha's Arts, Com. & S...

Scanned by CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

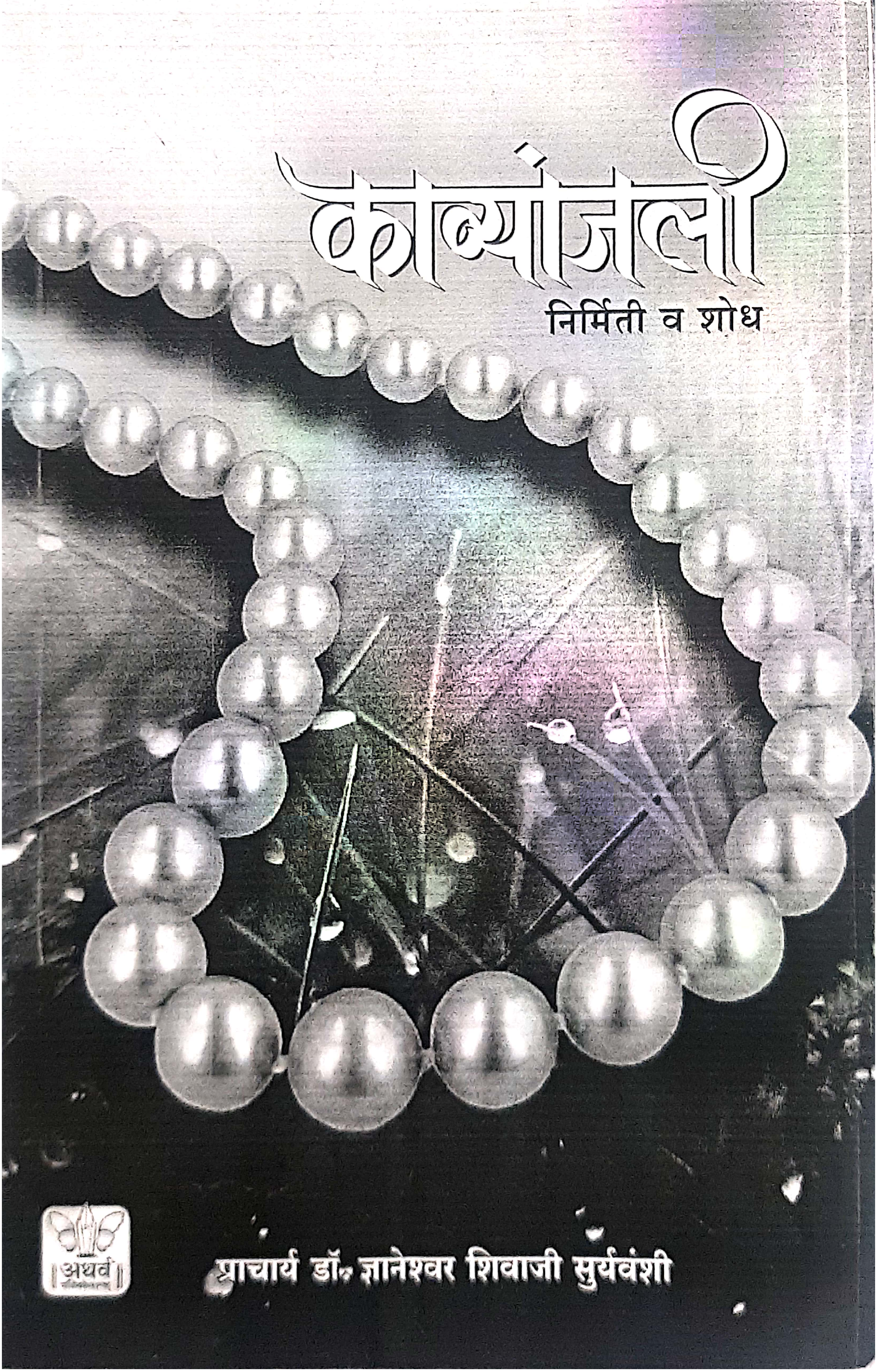

Scanned with OKEN Scanner

काव्यांजली

निर्मिती व शोध

संपादक
प्राचार्य डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सुर्यवंशी
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

संपादक मंडळ
प्रा.डॉ. पुष्पा गावित प्रा. मंगेश पाटील
प्रा. राजीव आरके प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे
मराठी पदव्युत्तर विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

अथर्व पब्लिकेशन्स

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE

अथर्व पब्लिकेशन्स

काव्यांजली : निर्मिती व शोध

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-87129-65-8
प्रकाशन क्र. ५७४

प्रकाशक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.
संपर्क: ९४०५२०६२३०
जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी, जळगाव ४२५००१. **संपर्क:** ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल: atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट: www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती: २०१८
अक्षरजुळवणी: अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य: ₹ २५०/-

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Se...
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

- बदलते सामाजिक संदर्भ आणि कवितेचे अध्यापन १७
  डॉ. आशुतोष पाटील
- भावनांचा अस्ताव्यस्त उद्‌गार म्हणजे कविता २५
  प्रा. डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे
- मायभाषेच्या कवितांचं काव्यसौंदर्य ३२
  सुभाष वामन आहिरे
- काव्याचे विविध प्रकार व तंत्रे ३८
  प्रा. सदाशिव सुर्यवंशी

आई

१. 'ती' आई असते - भूपेंद्र विजय भामरे ४५
२. उणीव - तुषार सैंदाणे ४६
३. माय - श्री. पंडितराव के. पाटील ४७
४. मायची भेट - सौ. वंदना पाटील ४८
५. अभंगाई - सुनिता पाटील ४९
६. कळेल का रे अर्थ आईचा ? - अतुल देशपांडे ५१
७. पाणी - कमलाकर संदानशिव ५२

प्रेम

८. सोसत राहिलो - भूपेंद्र विजय भामरे ५४
९. तुझ्याशी जरी जन्मभर वाद केले... - शरद धनगर ५५
१०. प्रेमाच्या वाटेवर... - तुषार सैंदाणे ५६
११. व्यथा - ज्ञानेश्वर पाटील ५७
१२. मग जागा उरली नाही - ज्ञानेश्वर पाटील ५८
१३. जरा बरोबर नाही... - भगवंत आहिरे ५९

पर्यावरण

१४. तुझं स्वागत चैत्रा रे! - सौ. मंगला मधुकर रोकडे ६१
१५. सांज संध्या - मुकेश पवार ६२

Scanned with OKEN Scanner

देशप्रेम

१६. शूर-वीरांचा देश - तुषार सैदाणे ६३

ग्रंथालय

१७. ग्रंथालयी यावे - मोहन श्रावण अमृतकर ६४

शाहिरी / संबोधनात्मक

१८. मानाचा मुजरा - मोहन श्रावण अमृतकर ६६

स्त्रीवाद वा स्त्री विषयक

१९. पिंजरा - सौ. रेखा मनोज सांळुके ६८
२०. मी स्त्री भ्रूण - सौ वसुंधरा दशरथ लांडगे ६९
२१. सोपं नसतं गं... - धनश्री रमेश मिस्तरी ७१
२२. लेक वाचवा होऽऽ - कु. प्राची पंडित पाटील ७३
२३. ती - श्री. ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी ७४
२४. आजची नारी - पंडितराव के. पाटील ७५
२५. मुलगी वयात आली... - अतुल देशपांडे ७६
२६. प्रारब्ध! - श्री. हेमराज बागुल ७७
२७. माझं प्रथम 'पुरुषी' निवेदन! - श्री. हेमराज बागुल ७८
२८. उपेक्षित - सौ. रेखा मनोज सांळुके ७९

गंभीर-वैचारिक

२९. भूक - प्रविण पवार देवपूर ८०
३०. रंगकर्मी - सौ सुमन पितांबर महाले ८२
३१. इथे - अरविंद सोनकळे ८३
३२. व्याकुळता - सौ. मंगला मधुकर रोकडे ८४
३३. संपलं बरंच काही - निकम दिपिका ८५
३४. जात - निकम दिपीका ८६
३५. बिनडोक्याचं भांडण - भगवंत अहिरे ८७
३६. रिपोर्ट - प्रविण पवार ८९
३७. शेतकऱ्याची दैना. - कु. प्राची पंडितराव पाटील ९१
३८. मम सोबत्यांशी - कमलाकर संदानशिव ९२
३९. अंगाई - सौ. प्रियंका अनिल पाटील ९४

...s Arts, Co...
Scanned with OKEN Scanner

समकालीन ९५
४०. सुवर्ण महोत्सव भारताचा – तुषार सैदाणे ९७
४१. कलियुगातले महाभारत – सौ. रेखा मनोज सांळुके ९८
४२. काही वेळ बसा – ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी ९९
४३. पोकळी – सौ. रेखा मनोज सांळुके १००
३४. सलाम – तुषार सैंदाणे १०१
४५. खंत – सौ. प्रियंका पाटील १०२
४६. वाट – सुभाष वळवी

बोली भाषा – अहिराणी
४७. उनी मामाना धुयाले (अहिराणी)
– सौ. मंगला मधुकर रोकडे १०४
४८. सोनगीर नी माटीना हिरा – जयराम मोरे १०५
४९. लिलाव – जयराम मोरे १०६
५०. माय – श्री. पंडितराव के. पाटील १०७
५१. चान्दोबा – सुभाष आहिरे १०८
५२. भाजीपाला – सुभाष आहिरे ११०
५३. नादान मन्हं बाय – सौ. माया प्रदिप सांळुखे १११
५४. शेतकरी ना हाल – बाळकृष्ण शिंदे ११२
५५. खान्देश गीत – शाहीर नानाभाऊ पाटील ११३

गझल
५६. गझल – १ – श्री. ज्ञानेश्वर भामरे ११४
५७. दु:ख हे येणार संगे... – दिलीप पांढरपट्टे ११५
५८. गझल – २ – अतुल देशपांडे ११६
५९. 'अनलज्वाला' मात्रावृत्तीतील अहिराणी गझल
– सदाशिव सुर्यवंशी ११७
६०. गझल मनातली – सदाशिव सुर्यवंशी ११८
६१. 'आनंदकंद' या वृत्तातील गझल – सदाशिव सूर्यवंशी ११९

चरित्रात्मक
६२. लेक सावित्री मायची – सौ. मंगला मधुकर रोकडे १२०
६३. दैव हिरवे नांदवू – सौ. मंगला मधुकर रोकडे १२१

...Sabha's Arts, Com. & Sc...

इतर
६४. सोसत राहिलो - भूपेंद्र विजय भामरे १२२
६५. प्रभात फेरी - पंडितराव के. पाटील १२३
६६. कवितेस - पंडितराव के. पाटील १२४
६७. मकरंद - पंडितराव के. पाटील १२५
६८. अमेरिकन कल्चर - सौ. सुमन पितांबर महाले १२६
६९. शुन्याकडेच - श्री. रमेश बोरसे १२७
७०. रंग कितिक आवरू - कमलाकर संदानशिव १२८

26

2017-18

Publications

Sabha's Arts, Com. & Science Senior
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिचिंतन

संपादक – डॉ.माधव जाधव

DR.BABASAHEB AMBEDKARANCHE KRUSHICHINTAN

SAMPADAN - DR. MADHAV JADHAV

प्रथमावृत्ती : ११ एप्रिल २०१८ (महात्मा फुले जयंती)

सर्व हक्क : ©डॉ.माधव जाधव

ISBN : 978-93-84091-84-2

प्रकाशक : राकेश आ. साळुंखे, B.E.
लोकायत, १३ यशवंतनगर,
गेंडामाळ, सातारा - ४१५ ००२.
दूरध्वनी : (०२१६२) २५०७२५/२५२७८८

अक्षरजुळणी : सुदर्शन अग्रवाल व
विजयकुमार चित्तरवाड, नांदेड

मुद्रक व मुखपृष्ठ : कलाविष्कार ग्राफिक्स्, सातारा
मोबा.९८६०९६३७०८

मूल्य : रूपये २२०/-

या ग्रंथातून व्यक्त झालेली मते ही त्या-त्या लेखकांची असून संपादक व प्रकाशक या मताशी सहमत असतीलच असे नाही.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला :- आर्थिक विचार

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार १०
-डॉ.जनार्दन वाघमारे

२) डॉ.आंबेडकरांच्या अर्थचिंतनाची व्यापकता २६
-प्रा.यादव गायकवाड

विभाग दुसरा :-जल व ऊर्जानीती

१) ऊर्जा व पाटबंधारेमंत्री : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ३८
-प्रा.रविचंद्र हडसनकर

२) ऊर्जा आणि जलनियोजनाचे शिल्पकार : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ४१
-डॉ.प्रकाश मोगले

३) जल व कृषितज्ज्ञ : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ४७
-ॲड.राजेंद्र लातूरकर

विभाग तिसरा :- कृषिचिंतनाचे विविध पैलू

१) आधुनिक भारताची पायाभूत बांधणी आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ५६
-प्रा.राजीव के.आरके

२) कृषिचिंतक डॉ.बावासाहेब आंबेडकर ७९
- डॉ.शैलेंद्र लेंडे

३) आधुनिक भारताचे निर्माते : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ९५
-डॉ.श्यामसुंदर मिरजकर

४) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार १०२
-प्रा.जैमिनी कडू

५) डॉ.आंबेडकरांची शेतीविषयक भूमिका ११२
-डॉ.अविनाश फुलझेले

६) भारतीय शेतीचे प्रश्न आणि डॉ.आंबेडकरांचे विचार
-डॉ.रूपेश कऱ्हाडे

७) भविष्याचा वेध घेणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिचिंतन १३३
-डॉ.माधव जाधव

Scanned with OKEN Scanner

१. आधुनिक भारताची पायाभूत बांधणी आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

- प्रा.राजीव के.आरके

एक थोर मानवतावादी, समाजसुधारक, प्रज्ञासूर्य, जहाल राष्ट्रवादी, दलितांचे कैवारी, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, अस्पृश्यांचे पुढारी, समाजशास्त्रज्ञ, लोकशाहीचे कट्टर समर्थक, संसदपटू, कायदेतज्ज्ञ, स्त्रियांचे उद्धारक, बोधिसत्त्व अशा अनेक नामाभिधानांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे ओळखले जातात. जणू डॉ.आंबेडकरांच्या ओळखीला केवळ हेच आयाम आहेत असाच समज असण्याचा संभव अधिक आहे. नव्हे, डॉ.आंबेडकरांना याच आयामांच्या आधारे आजपर्यंत समजून घेतले गेले आहे, ही वस्तुस्थिती आहे. पण, डॉ.आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला केवळ याच आयामांच्या आधारे समजून घेणे हे त्यांच्यावर अन्याय करणारे ठरू शकते. कारण डॉ.आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व हे एक अष्टपैलू व बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला धगधगत्या जीवनसंघर्षाचा संदर्भ होता. कारण जगण्याने प्रत्येक टप्प्यावर त्यांची कसोटी घेतली होती व त्या प्रत्येक कसोटीतून ते तावून सुलाखून निघाल्याने त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अनेक धारदार पैलू प्राप्त झाले होते. ते पैलू केवळ सामाजिक, राजकीय नव्हते, तर धार्मिक-सांस्कृतिकही होते. ते केवळ राष्ट्रीयतेचे नव्हते, तर आंतरराष्ट्रीयतेचेही होते. ते केवळ शैक्षणिक नव्हते, तर सुधारणावादी, परिवर्तनवादीही होते. ते केवळ साहित्यिकी नव्हते, तर भाषिकही होते. परंतु, या सर्वांपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे, डॉ.आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला आर्थिक समस्यांचे जाणकार, सामाजिक अर्थशास्त्राचे भारतीय जनक, अर्थविचारवंत असाही एक पैलू होता. डॉ.आंबेडकरांच्या उपर्युक्त पैलूंच्या आर्थिक पैलूंचे म्हणावे तेवढ्या प्रमाणात परिशीलन करून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या आर्थिक बाजूचे विश्लेषण अद्यापही पुरेशा प्रमाणात होऊ शकले नाही, हे खरे तर भारतीय वैचारिकतेचे अपयशच आहे. डॉ.आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांना दुर्लक्षित करण्याचे जे पातक आपल्याकडून घडले त्यासाठी इतिहास आपल्याला कधीच माफ करणार नाही.

Scanned with OKEN Scanner

भाषा व साहित्य यांच्या संदर्भात गंभीरपणे मांडणी करणाऱ्या अभ्यासकांची वानवा असावी अशा कालखंडात राजीव आरके यांनी केलेले गंभीर लेखन 'परिभाषित' या अन्वर्थक शीर्षकाच्या ग्रंथात बघता येते. मराठीतील ज्येष्ठ विचारवंत कवी पद्मश्री नामदेव ढसाळ यांच्या वैचारिक लेखनातील आरंभीच्या गद्य ग्रंथाचे नाव 'आंधळे शतक' असे आहे. ते विसावे शतक होते. त्यानंतरच्या शतकात विचारांची, जगण्याच्या संकल्पनेची, वृत्तीप्रवृत्तीची, समाजस्वास्थ्याची जी वाताहत झाली आहे, अशा काळात भाषेसंबंधी केली गेलेली चर्चा निव्वळ भाषेपुरतीच मर्यादित राहत नाही. समकालीन भवतालचे सूक्ष्मावलोकन करून त्याची सुस्पष्ट मांडणी करण्याचा प्रयत्न इथेच सहजच लक्षात येतो. राजीव आरके यांनी घडविलेली ही चर्चा ससंदर्भ झाल्याने ती धीम्या गतीने; पण निश्चितपणे चिंतनशीलतेकडे झुकत जाते. भाषा आणि संस्कृती यांचे निकटचे सहचर्य ध्यानात घेऊन हे लेखन केले गेल्याने त्यातून त्यांच्या विचारांची दिशाही स्पष्ट होते. मराठी भाषेच्या निमित्ताने वेगवेगळ्या दृष्टीकोनांमधून प्रारंभीचे सहा विचारप्रवर्तक लेख यात समाविष्ट केलेले आहेत. मुळातच भाषेतील सामाजिकता, लोकसंस्कृती, प्रादेशीकता, बोली, मौखिकता या घटकांच्या खोलवर जाऊन त्यासंबंधीची चर्चा मराठीत कमी प्रमाणात केलेली आढळते. कित्येकदा ती वरवरच्या पातळीवरुन झाल्याचे लक्षात येते. या पार्श्वभुमीवर राजीव आरके यांनी भाषेच्या निमित्ताने केलेले लेखन महत्वाचे व लक्षवेधक ठरावे.

– डॉ. सतीश बडवे

ISBN 978-81-934451-3-6
9 788193 445136
200/-
भाषा व साहित्यविषयक चर्चा
सौरव प्रकाशन

परिभाषित राजीव आरके सौरव प्रकाशन

परिभाषित

राजीव आरके

Book 134

परिभाषित
राजीव आरके

प्रकाशन क्र. - ०७

© राजीव आरके

प्रकाशक
मिलिंद जगताप
सौरव प्रकाशन,
बौद्धनगर, जवाहर कॉलनी,
औरंगाबाद - ४३१००५
मो. नं. ९९२२८६९९५७
sauravmilind11@gmail. com

ISBN : 978-81-934451-3-6

पहिली आवृत्ती
सप्टेंबर २०१८

अक्षर जुळवणी -
सौ. अनिता विनायक भालेराव
क्रिएशन, जयश्री, १-एन,
सेक्टर ए, एन-१, सिडको, औरंगाबाद
फोन - २४८६९१०

मुद्रक
रुद्रायणी ऑफसेट,
एम. आय. डी. सी.,
चिकलठाणा, औरंगाबाद

मुखपृष्ठ संकल्पना : डॉ. विरा राठोड

किंमत - २००/-

अर्पणपत्रिका

कालकथित प्राचार्य जे. जी. खैरनार
यांच्या स्मृतीस
आणि
ज्या शब्दांमुळे अभिव्यक्त होऊ शकलो
त्या शब्दांना
सविनय समर्पित...

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

27-10-2018

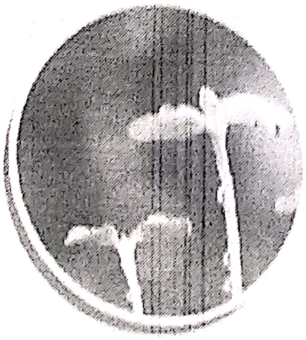

पर्यावरण और महिलायें

Vidya Prasarak Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

अथर्व

संपादक
डी. एस. सूर्यवंशी

Oct - 2018

अनुक्रमणिका

१. पर्यावरण संरक्षक: आदिवासी संस्कृती ०९
डॉ. जयश्री गावित

२. जलवायु परिवर्तन और स्वच्छता १५
श्रीमती मनिषा किशोर दहिलानी

३. साहित्यिक दृष्टीकाण से महादेवी वर्मा का प्रकृति एवं पर्यावरण में योगदान १७
प्रा. डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड

४. हरितपर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की भूमिका २१
प्रा. डॉ. भारती बी. वळवी

५. भारतीय महिलाओं का स्वच्छ और हरित पर्यावरण में योगदान २५
वडगे वृषाली रंगनाथ

६. पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की महती २९
डॉ. आशा डी. कांबळे

७. पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान ३४
प्रा.डॉ. मंजु पु.तरडेजा (सिंधाणी)

८. पर्यावरण संरक्षण मे नारी की भूमिका ३८
प्रा.डॉ. राजेंद्र गणपत पाटील

९. पर्यावरण संरक्षण: भारतीय महिलाऐं ४२
प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री

१०. आदिवासींच्या लोकपरंपरा आणि पर्यावरण ४६
प्रा. डॉ. पुष्पा यशवंत गावीत

११. पर्यावरण आणि कचरा प्रदुषण ५०
प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले

१२. भारतीय महिलांचे स्वच्छ आणि हरित पर्यावरणातील योगदान ५५
ज्योती विनोद पगार

१३. भारतीय महिलांची पर्यावरण संवर्धन विषयीची मानसिकता व भूमिका ५९
प्रा. डॉ.जी.बी. चौधरी

Sabha's Arts, Com. & Science Sen... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

पर्यावरण और महिलायें

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-88544-24-5

प्रकाशक
युवराज भटू माळी
अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी, जळगाव ४२५००१. **संपर्क :** ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : २७ ऑक्टोबर २०१८, **अक्षरजुळवणी :** अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य: ₹ १५०/-

- **महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई** प्रायोजित विद्यावर्धिनी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय धुळे आयोजित दि.२७/१०/२०१८ या एकदिवसीय कार्यशाळेतील लेखांचे संकलन.
- **महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई** यांचे आर्थिक सहकार्याने

संपादकीय

मूलतः भारतीय संस्कृतीचा उगम, विकास, प्रगती हे सर्वकाही घनदाट अशा अरण्यात, वनराजीच्या कुशीत झालेला आहे. आपल्या सर्व ऋषी-मुनिवरांनी याच पर्यावरणाच्या आशीर्वादाने मोठमोठी महाकाव्ये रचून समस्त भारतीय जनतेला नैतिकतेचा महान पाठ शिकविण्याचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे कार्य संपन्न केलेले आहे. आपली अशी ही समृद्ध भारतीय संस्कृती पल्लवित, पुष्पित याच पर्यावरणाच्या आशीर्वादाने झालेली आपण पाहतो. जोपर्यंत आपले पर्यावरण शाबूत, सुरक्षित, जिवंत आहे तोपर्यंत मुनष्यप्राणी शाबूत व सुरक्षित पर्यायाने जिवंत असू शकणार आहे. अर्थात पर्यावरण हेच जीवन आहे.

वर्तमान संदर्भाचा विचार करता असे निदर्शनास येते की, आज असंख्य कारणांनी पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत चाललेले आहे, असेच चित्र पुढे कायम राहिल्यास संपूर्ण जीवसृष्टी संपुष्टात येईल की काय अशी अनामिक भीती दिवसेंदिवस जोर धरू लागली आहे. आज सिमेंटची जंगले वाढत चाललेली आहेत आणि हिरवीगार जंगले वह्या, पुस्तकांमध्येच पहावयास मिळू लागली आहेत. संपूर्ण मानवजाती पर्यावरणाला विनाशाकडे नेत आहे. वसुंधरेची विल्हेवाट लावण्यात जराही संकोच न करणारी ही मानवजात याचे होणारे भयंकर दुष्परिणामांपासून अनभिज्ञ आहे. मानवाचे हे अज्ञान निश्चितच मानवाला भविष्यातील विनाशाकडे नेणारे आहे. आणि मग कधीतरी ऐकायला येत असलेली ही वाक्ये की पुढे-पुढे दुधाच्या भावात पाणी मिळेल, तिसरे महायुद्ध झालेच तर ते पाण्यामुळे होईल अशी वल्गना वाटत असलेली ही वाक्ये प्रत्यक्षात खरी ठरु पाहात आहेत. पाणी संघर्ष समिती नामक पर्यावरण संरक्षणार्थ गठित समित्या आकार घेऊ लागल्या आहेत. हे चित्र दिवसागणिक गंभीर स्वरुप धारण करणार यात तीळ मात्र शंका नाही. आज असे ऐकले जात की आपल्या आजोबांनी पाणी अथांग अशा समुद्रात बघितले आपल्या वडिलांनी खळखळत्या नद्यांमध्ये बघितले आपण आज ते फक्त नळांमये बघू शकतो तर आपली मूलं हे पाणी कॅप्सूलमध्येच

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

पर्यावरण संरक्षण: भारतीय महिलाएं

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना:

स्वच्छ पर्यावरण हमारी सबकी सामूहिक जिम्मेदारी है, लेकिन भारत की आधी आबादी नारी शक्तिने इस पवित्र यज्ञ में अपनी भूमिका ज्यादा कुशलता से निभाई है और आगे भी निभा सकती है। देश में कई पर्यावरण संरक्षण आन्दोलन खासकर वनों के संरक्षण में महिलाओंने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई है। महिलाओं की सकारात्मक सोच ही पर्यावरण बचा सकती हैं, ऐसा डॉ. जनक पलटा मगीलिगन का मानना है ओर किसी हद तक यह भी हो सकता है, क्यों कि भारत में महिलाओं को पर्यावरण का प्रतिक ही माना गया है। पर्यावरण के अनेक नाम भारत में स्त्रीवाचक हैं जैसे, तुलसी, वसुंधरा, गंगा, जमुना आदि विशेष दिखाई देतें हैं। इस कडी को जोडते हुए पर्यावरण संरक्षण में भारतीय महिलाओं का योगदान एंव् भूमिका को जाँचने का प्रयास प्रस्तूत शोध आलेख में किया गया है।

उद्देश:

१) पर्यावरण संरक्षण में भारतीय महिलाओं का योगदान को जाँचना।

२) पर्यावरण संरक्षणसंबधी भारत में हुए आन्दोलन में महिलाओं की भागीदारी का अध्ययन करना।

हिंदूस्थान में महिलाओं की पर्यावरण के संदर्भ में भूमिका निरंतर सकारात्मक रही है। भारतवर्ष में महिलाऐं आधुनिक काल में ही नहीं अपितु वैदिक काल से ही पर्यावरण के प्रति सजग रहीं हैं तथा पर्यावरण संरक्षण में अपना अमूल्य योगदान दे रहीं हैं। भारत में वैदिक काल से ही अपने नित्य जीवन में प्रार्थना से लेकर अंतिम समय की विधी तक पर्यावरण का सन्मान होता आ रहा है। घर में तुलसी, केले का पौधा होना भारतीय महिलाऐं अनिवार्य मानती हैं। तुलसी, पीपल, वट आदि का पूजन महिलाओं के पर्यावरण से जुडाव को परिलक्षित करता है। उसीप्रकार प्रातः काल में सुर्य को अर्घ्य देना, चंद्रमा पूजन, जलपूजन, भूमीपूजन तथा विविध देव देवताओं के चिन्हीत पशूओं का पूजन पर्यावरण के

Sabha's Arts, Com. & Science Seni... DHULE

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

प्रति सम्मान का सूचक है।आधुनिका एंव् पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण कर रहे समाजने भारत की इस प्राचीन संस्कृति के संस्कारों को रूढिवादिता का नाम देकर पर्यावरण संरक्षण से हिंदूस्थानी समाज को दूर करने का निरर्थक प्रयास किया है।

हिंदूस्थान की महिलाओं ने पर्यावरण संरक्षण की दिशा में निरंतर महत्त्वपूर्ण भूमिका का निर्वाहन किया है। उनका इस विषय में सदैव योगदान रहा है। जहाँ पर्यावरण को नुकासन पहुँचाने का कार्य एंव् प्रायस हुआ है, वहाँ पर्यावरणवादी महिलाओं ने अपनी भूमिका बखुबी अदा की है। भारतीय इतिहास में इस संबंध में एक नहीं अनेकों उदाहरण हमें मिलतें हैं, जिसमें महिलाऐं पर्यावरण संरक्षण के आन्दोलन की प्रेरणा स्रोत है या यूँ कहें कि वे प्रणेता हैं। इस संबंध में निम्न आन्दोलनों कि चर्चा की जा सकती है...

खेजडली आन्दोलन:

खेजडली आन्दोलनने महिलाओं को पर्यावरण संरक्षण के प्रति जागृत करने का कार्य किया है। इस आन्दोलन में ८४ गाँव के लोगों ने विशेष तौर पर महिलाओं ने वृक्ष काटने का विरोध किया है। इ.स १७३० में जोधपूर रियासत का महल निर्माण करने हेतू लकडी की आवश्यकता हुई तो जोधपूर के महाराज के आदेश पर खेजडली गाँव के खेजडी वृक्ष काटने का कार्य आरंभ हुआ, तब गाँव की महिला अमृता देवी ने अपनी तीन पुत्रिओं के साथ वृक्ष काटने के विरोध में खडी हुई, अंततः वृक्षों को बचाने हेतू व वृक्षों से लिपट गईं और अपने प्राणों को वृक्षों पर अर्पण कर दिया। इस खवर के फैलते ही गाँव के अन्य ३६३ लोगों ने भी वृक्ष संरक्षण हेतू अपनी कुर्वानी दी। इसी कुर्बानी ने चिपको आन्दोलन के लिए महिलाओं को प्रेरित किया।

चिपको आन्दोलन:

१९७० के दशक का भारत का प्रसिध्द आन्दोलन उत्तरप्रदेश के चमोली से प्रारंभ हुआ। जिसके प्रणेता श्री सुन्दरलाल बहुगुणा थे। प्राण जाए पर वृक्ष न जाए इस संदेश को जनजन में प्रचारित करने वाले इस आन्दोलन में भी महिलाओं ने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई थी। इस आन्दोलन को ईको फेमिनिस्ट भी कहा जाता है। २६ मार्च १९७४ में गौरादेवी के नेतृत्त्व में चमोली गाँव की महिलाओं ने रेणी के वृक्ष काटने के लिए आए लोगों के सामने नारा लगाया कि जंगल हमारा मयका है, हम इस कटने नहीं देंगे। इससे यह ज्ञात होता है कि भारतीय महिलाऐं वृक्ष एवं पर्यावरण को अपने जीवन में पितृ-पक्ष का स्थान देतीं हैं। जिसतरह वे अपने मयके के परिजनों से प्रेम करतीं हैं उसीतरह और उतना ही पर्यावरण एवं वृक्षों से भी प्रेम करतीं है।

Sabha's Arts ... Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

एक दशक चले इस आन्दोलन में ३० मई १९७७ को अदवाणी गाँव में वनविभाग वृक्ष काटने लगा तो बचनी देवी ने गाँववासीयों के साथ मिलकर वृक्षों से चिपककर विभाग के ठेकेदारों से हथियार छीन लिए और वृक्षों की कटाई को रोकने के लिए सरकार को मजबूर कर दिया।

अप्पिको आन्दोलन:

चिपको आन्दोलन की तर्ज पर दक्षिण भारत में १९८३ में कर्नाटक के उत्तर कन्नड क्षेत्र अप्पिको आन्दोलन में शुरू हुआ। इस आन्दोलन में सलकानी व निकट के गाँव की महिलाओं ने वृक्षों से चिपककर आसपास के जंगलों के वृक्षों को कटने से बचाया, यह आन्दोलन लगातार ३८ दिनों तक चला। इसी तरह बेनगाँव, हरसी तथा निदगोड में भी महिलाओं ने सफलतापूर्वक आन्दोलन किया।

नवधान्या आन्दोलन:

नवधान्या आन्दोलन १९८७ से वन्दना शिवा नामक महिला के नेतृत्त्व में चलाया जा रहा है। इस आन्दोलन का मुख्य उद्देश भोजन सम्पन्न नगर बनाना है। नवधान्या का अर्थ है नौ बीज यह आन्दोलन महिला केंद्रीत आन्दोलन है, जिसमें जैविक एवं सासंकृतिक विविधता के संरक्षण का कार्य हो रहा है। तथा उस आधार पर खेती की रचना करने का प्रायस किया जा रहा है।

नर्मदा बचाओ आन्दोलन:

नर्मदा बचाओ आन्दोलन की प्रणेता गांधीवादी विचाधारा से प्रभावित पर्यावरणविद मेधा पाटकर हैं। सरदार सरोवर परियोजना के कारण स्थानीय पर्यावरण संरक्षण, आदिवासीओं के अधिकार के लिए प्रारंभ से मेधा पाटकर आवाज उठाती आ रहीं हैं। वे एक ही समय में तीन भूमिकाओं का निर्वाह कर रहीं हैं- एक वन में महिलाऐं संग्रहणकर्ता की भूमिका, दुसरी संरक्षक की भूमिका तथा तिसरी प्रबन्धक की भूमिका।

रक्षा सूत्र आन्दोलन:

उत्तराखंड में महिलाओं ने वृक्षों की रक्षा हेतू रक्षा सूत्र आन्दोलन की शुरूवात की जिसमें वृक्षों को रक्षा धागा बांधते हुए उनकी रक्षा का संकल्प महिलाओं की ओर से लिया गया। इसी आन्दोलन से प्रेरणा लेते हुए २००६ इसवी में पर्यावरण बचाओ भावना के साथ राजेस्थान के पिपलन्तरी गाँव में बेटी के जन्म पर १११ वृक्ष लगाने का नियम बनाया गया। इस योजना में अबतक २.८६ लाख वृक्ष लगाए जा चूके हैं। इस गाँव को २००८ में निर्मल ग्राम पुरस्कार भी मिला है।

सारांश:

Sabha's Arts, Com. & Science Se... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

भारत में आजादी से पहले से ही वन नीति है, पहली राष्ट्रीय वन नीति १८९४ में बनी, स्वतंत्र भारत की पहली राष्ट्रीय वन नीति १९५२ में बनी तथा वन संरक्षण अधिनियम १९८० में बना मात्र इन नीतिओं में महिलाओं की सहभागिता का उल्लेख नहीं है। परंतू महिलाओं के पर्यावरण के प्रति महत्ता को देखते हुए, तथा उनके पर्यावरण संरक्षण के प्रति त्याग एंव योगदान को देखते हुए १९८८ में बनी राष्ट्रीय वन नीति में महिलोओं की सहभागिता को महत्त्व दिया गया। तथा १९९५ में राष्ट्रीय वन नीति में बदलाव करते हुए समितीयों में महिलाओं के लिए ३३ प्रतिशत आरक्षण दिया गया। अर्थात भारत में वर्तमान में महिलाओं की निरंतर पर्यावरण में भागिदारी एंव योगदान को सरकार की ओर से मान्यता दी जाने लगी है तथा पर्यावरण के प्रति महिलाओं को और अधिक प्रेरित करने के प्रायास हेतू सरकार उन्हें पुरस्कार भी प्रदान कर रही है उदा. १९९१ में पर्यावरण संरक्षण हेतू के. पी. गोयनका पुरस्कार महिलाओं द्वारा संचलित सेवा मण्डल संस्था को दिया गया।

संदर्भसूची :

1) https://hindi.indiawaterportal.org./contribution-uf-women-in-environmental-conservation
2) https://readerblogs.newbharattimes.indiatimes.com/mera-paksh
3) www.humsamvet.in/humsamver/?p=2142
4) www.hindi.webdunia.com>role-of-women

...abha's Arts, Com. & Science ...
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Jaishri Gaut
VWS Dhule
29

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई

पर्यावरण और महिलायें

संपादक
प्राचार्य डॉ. डी. एस. सुर्यवंशी
विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धुळे

अथर्व
अथर्व पब्लिकेशन्स

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com & Science Senior College
DHULE

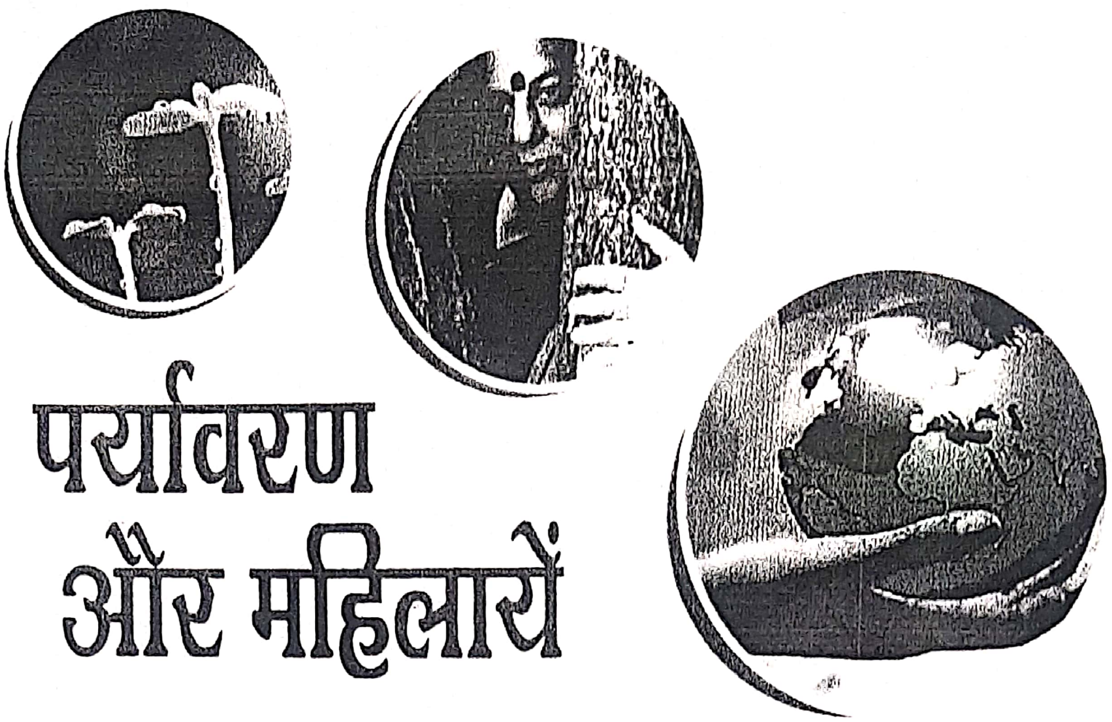

पर्यावरण और महिलायें

संपादक
डी. एस. सुर्यवंशी

अथर्व

अनुक्रमणिका

१.	पर्यावरण संरक्षक: आदिवासी संस्कृती डॉ. जयश्री गावित	०९
२.	जलवायु परिवर्तन और स्वच्छता श्रीमती मनिषा किशोर दहिलानी	१५
३.	साहित्यिक दृष्टीकाण से महादेवी वर्मा का प्रकृति एवं पर्यावरण में योगदान प्रा. डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड	१७
४.	हरितपर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की भूमिका प्रा. डॉ. भारती बी. वळवी	२१
५.	भारतीय महिलाओं का स्वच्छ और हरित पर्यावरण में योगदान वडगे वृषाली रंगनाथ	२५
६.	पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की महती डॉ. आशा डी. कांबळे	२९
७.	पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान प्रा.डॉ. मंजु पु.तरडेजा (सिंधाणी)	३४
८.	पर्यावरण संरक्षण मे नारी की भूमिका प्रा.डॉ. राजेंद्र गणपत पाटील	३८
९.	पर्यावरण संरक्षण: भारतीय महिलाऐं प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	४२
१०.	आदिवासींच्या लोकपरंपरा आणि पर्यावरण प्रा. डॉ. पुष्पा यशवंत गावीत	४६
११.	पर्यावरण आणि कचरा प्रदुषण प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले	५०
१२.	भारतीय महिलांचे स्वच्छ आणि हरित पर्यावरणातील योगदान ज्योती विनोद पगार	५५
१३.	भारतीय महिलांची पर्यावरण संवर्धन विषयीची मानसिकता व भूमिका प्रा. डॉ.जी.बी. चौधरी	५९

...vardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior ...
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

१४. **पर्यावरण संरक्षणामध्ये महिलांचे योगदान** ....
प्रा.डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे
श्रीमती देशमुख प्रतिभा रामदास

१५. **भारतीय महिलांचे पर्यावरणातील योगदान** ६६
प्रा. प्रज्ञा भगवान बागूल

१६. **पर्यावरण परिवर्तनाच्या वन्य जीवावर पडणारा प्रभाव** ७३
प्रा. पावरा रमेश धाकलसिंग
प्रा. चौहान विरेन्द्र राजधर

१७. **पर्यावरण संरक्षण चळवळ**................................ ७८
डॉ.शुभदा ठाकरे

१८. **पर्यावरण संवर्धन मानवाचे महत्वपूर्ण जबाबदारी** ८३
प्रा.सोनाल एन.वाघ

Vidya... ...na's Arts, Com. & Science Se... DHULE

पर्यावरण संरक्षक: आदिवासी संस्कृती

डॉ. जयश्री गावित
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, साक्री रोड, धुले

शाब्दिक रुप से पर्यावरण दो शब्दों से मिलकर बना है – परि+आवरण । परि का अर्थ है – परिसर या चारों ओर और आवरण का अर्थ है ढके हुए अर्थात पर्यावरण उसे कहेंगे जिनसे प्राणीजीवन को चारों ओर से का है या घिरा है । मानव ने अपनी सुख–सुविधाओं का जहाँ विकास किया है, वहाँ पर्यावरण प्रदुषण की समस्या भी उत्तरोत्तर बढी है और यदि यही स्थिति बनी रही तो हम निश्चिंत होकर कह सकते है कि, आनेवाले कुछ समय में पृथ्वी संभवत: मानव के रहने योग्य भी नहीं रह पाएगी । वास्तव में इसका उत्तरदायी स्वयं मनुष्य ही है, क्योंकि मनुष्य ने न केवल प्रकृति के कोमल, संतुलन को बरबस अस्त–व्यस्त किया है, बल्कि विभिन्न प्राकृतिक संसाधनों का असावधानी से और बिना सोच–समझे अति उपयोग किया । फलस्वरुप आज का पर्यावरण पूर्णत: दूषित होने के कगार पर खडा है ।

ऐसे पर्यावरण का संरक्षण, जतन, संवर्धन करने का महत कार्य प्रकृति पुत्र आदिवासी जनजातियों ने बडी सहजता से, लगन से किया है । यही कारण है कि, उन्हें आज भी प्रकृतिपुत्र की संज्ञा से अभिहित किया जाता है । आदिवासी जनजातियाँ और प्रकृति का अभिन्न नाता है । यहाँ तक उनका संपूर्ण जीवन ही प्रकृति से प्रभावित है । बरसों से वे दूर बियाँबान जंगल में अपना जीवनयापन बडी शांति से जी रहे है । उन्हें आधुनिक जीवन पसंद नहीं है । वे आज भी आधुनिक सभ्यता से दूर अपने वनों–घाटियों, नदी–नालों, पशु–पक्षियों, देवी–देवताओं तथा रुढियों और संस्कारों से जुडी हुई, आदिम संस्कृति में जी रहें है । इसलिए इन्हें वनवासी नामक संबोधन भी प्रचलित है । अर्थात् मानव और प्रकृति का निश्चल संबंध इस संस्कृति का मूल आधार है ।

इन मूल–निवासियों के संपूर्ण जीवन में ही प्रकृति परिव्याप्त है । प्रकृति के सन्निकट जीवनयापन करनेवाली यह जनजाति प्रकृति को देवता मानकर इसीके आगे नतमस्तक होती है । प्रकृति को संचलित करनेवाली किसी अदृश्य शक्ति

अथर्व पब्लिकेशन्स्

ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...

www.atharvapublications.com

ISBN 978-93-88544-24-5

Scanned with OKEN Scanner

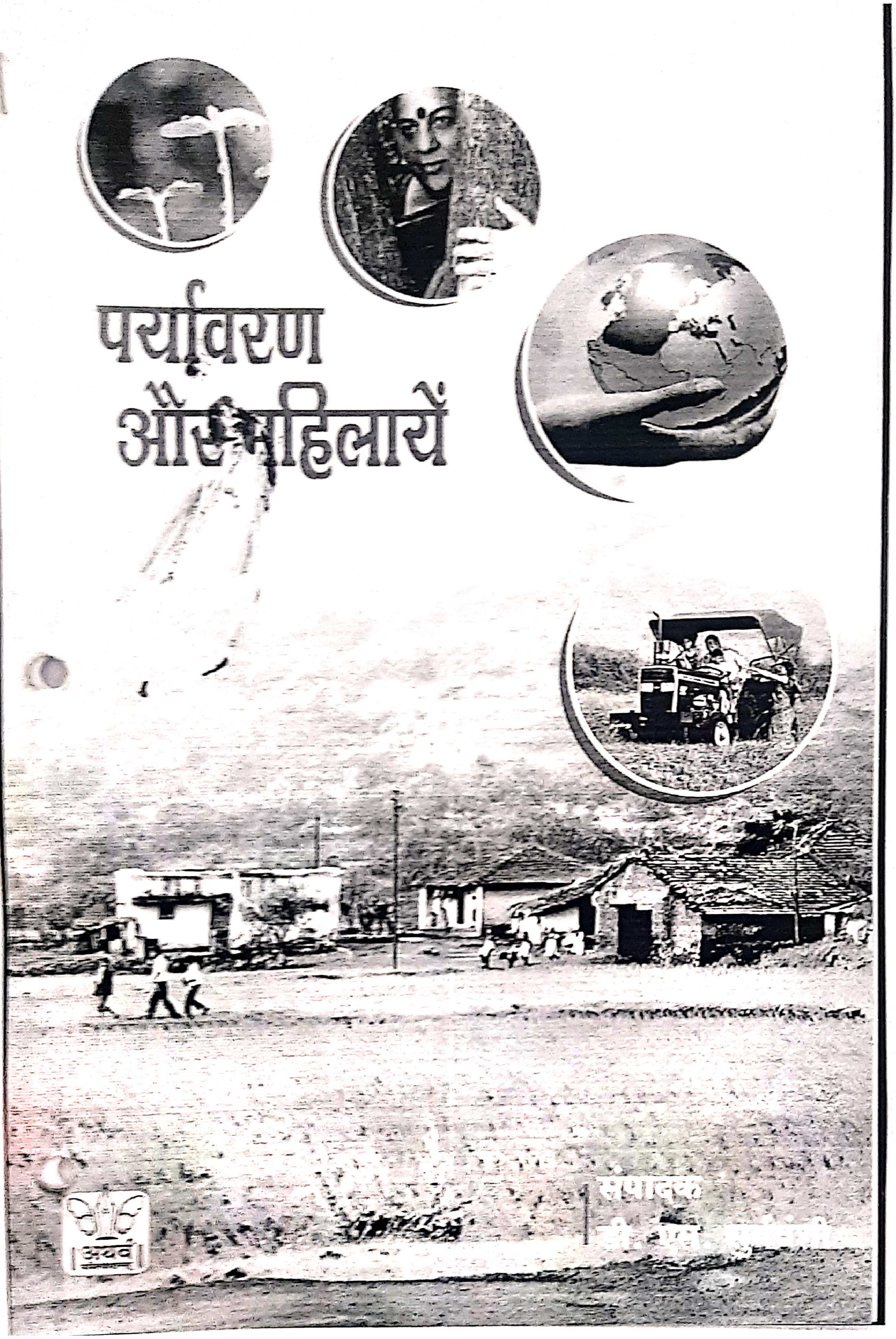
पर्यावरण
और महिलायें
संपादक
अथर्व

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई

पर्यावरण और महिलायें

संपादक
प्राचार्य डॉ. डी. एस. सुर्यवंशी
विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धुळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

पर्यावरण और महिलायें

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-88544-24-5

प्रकाशक
युवराज भटू माळी
अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी, जळगाव ४२५००१. **संपर्क :** ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : २७ ऑक्टोबर २०१८, **अक्षरजुळवणी :** अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य: ₹ १५०/-

- महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई प्रायोजित विद्यावर्धिनी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय धुळे आयोजित दि.२७/१०/२०१८ या एकदिवसीय कार्यशाळेतील लेखांचे संकलन.
- महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई यांचे आर्थिक सहकार्याने

Vidyawardhini Arts, Com. & Science College * DHULE

अनुक्रमणिका

१. पर्यावरण संरक्षकः आदिवासी संस्कृती ०९
डॉ. जयश्री गावित

२. जलवायु परिवर्तन और स्वच्छता १५
श्रीमती मनिषा किशोर दहिलानी

३. साहित्यिक दृष्टीकाण से महादेवी वर्मा का प्रकृति एवं
पर्यावरण में योगदान १७
प्रा. डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड

४. हरितपर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की भूमिका २१
प्रा. डॉ. भारती बी. वळवी

५. भारतीय महिलाओं का स्वच्छ और हरित पर्यावरण
में योगदान २५
वडगे वृषाली रंगनाथ

६. पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की महती २९
डॉ. आशा डी. कांबळे

७. पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान ३४
प्रा.डॉ. मंजु पु.तरडेजा (सिंधाणी)

८. पर्यावरण संरक्षण मे नारी की भूमिका ३८
प्रा.डॉ. राजेंद्र गणपत पाटील

९. पर्यावरण संरक्षणः भारतीय महिलाऐं ४२
प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री

१०. आदिवासींच्या लोकपरंपरा आणि पर्यावरण ४६
प्रा. डॉ. पुष्पा यशवंत गावीत

११. पर्यावरण आणि कचरा प्रदुषण ५०
प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले

१२. भारतीय महिलांचे स्वच्छ आणि हरित पर्यावरणातील
योगदान ५५
ज्योती विनोद पगार

१३. भारतीय महिलांची पर्यावरण संवर्धन विषयीची
मानसिकता व भूमिका ५९
प्रा. डॉ.जी.बी. चौधरी

Scanned with OKEN Scanner

पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान

प्रा.डॉ. मंजु पु. तरडेजा (सिंधाणी)
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया

पर्यावरण शब्द परि+आवरण के संयोग से बना है। 'परि' का आशय चारो ओर तथा आवरण का आशय परिवेश है। दूसरे शब्दों में कहे तो पर्यावरण अर्थात वनस्पतियों, प्राणियों और मानव जाति सहित सभी सजीवों और उनके साथ संबंधित भौतिक परिसर को पर्यावरण कहते है। वास्तव में पर्यावरण में वायू, जल, भूमि, पेड-पौधे, जीव-जन्तु, मानव और उसकी विविध गतिविधियों के परिणाम आदि सभी का समावेश होता है।

अंग्रेजी शब्द Environment स्वयं उपरोक्त परिस्थितिकीय अर्थ में काफी बाद में प्रयुक्त हुआ और यह शुरआती दौर में आसपास की सामान्य दशाओं के लिए प्रयुक्त होता था। यह फ्रांसीसी भाषा से उद्धृत है, जहाँ यह "State of being environned" (See environment) के अर्थ में प्रयुक्त होता था और इसका पहला ज्ञात प्रयोग कार्याइल द्वारा जर्मन शब्द Umgebung के अर्थ को फ्रांसीसी में व्यक्त करने के लिए हुआ।

पर्यावरण के संरक्षण में भारतीय महिलाओंकी महती भूमिका है। पर्यावरण के संरक्षण एवं संवर्धन में महिलाओं की भूमिका को अलग-अलग विद्वानों ने परिभाषित किया है। कार्ल मार्क्स के अनुसार "कोई भी बडा सामाजिक परिवर्तन महिलाओं के बिना नहीं हो सकता।" कोंफी अन्नान के अनुसार "इस ग्रह का भविष्य महिलाओं पर निर्भर है।"

रियो डिक्लेरेशन में माना गया है कि, "पर्यावरण प्रबन्धन एवं विकास में महिलाओं की महत्त्वपूर्ण भूमिका रही है। सतत विकास हेतु महिलाओं की पूर्ण भागदारी आवश्यक है।" भारतीय संदर्भ में यदि विवेचना की जाय तो भारतीय महिलाएँ वैदिक काल से ही पर्यावरण संरक्षण की पक्षधर रही हैं।

हर भारतीय घर में तुलसी, केले का पौधा होना, उनका पूजन हमारे पर्यावरण से जुडाव को ही परिलक्षित करता है। प्रातः को सूर्य अर्घ्य देना, चंन्द्रमा का पूजन, जल का पूजन, भूमि पूजन सहित पर्यावरण के प्रत्येक अजैविक व

Scanned with OKEN Scanner

जैविक घटक के प्रति सम्मानसूचक है । बदलते सामाजिक मूल्य, घटते मानवीय मूल्य, वैश्वीकरण एवं आधुनिकता की आड हम में हम पर्यावरण को निरन्तर प्रदूषित करते जा रहे है।

प्राचीन भारतीय संस्कृति में पर्यावरण संरक्षण के प्रति हमारे संस्कारों को आधुनिक समाज में रूढिवादिता कह कर हमें पर्यावरण संरक्षण से दूर कर दिया है। किन्तु आज पुनः हमे अपनी संस्कृति की ओर लोटकर पर्यावरण को संरक्षित करना होगा । भारतीय महिलाएँ इस दिशा में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाती आ रही है। पर्यावरण संरक्षण में भारतीय भूमिका निभाती आ रही है। पर्यावरण संरक्षण में भारतीय महिलाओं ने सदैव ही योगदान दिया है। जहाँ भी पर्यावरण को हानि पहुॅचाने का कार्य हुआ है, उसका मुखर विरोध हमारी पर्यावरणविद महिलाओं सहित सभी ने किया है। भारतीय इतिहास में ऐसे कई पर्यावरण संरक्षण आन्दोलन हुए है, जिनकी प्रणेता महिलाएँ रही है। खेजडली आन्दोलन, चिपको आन्दोलन, नवधान्या आंदोलन, नर्मदा बचाओं आन्दोलन आदि।

खेजडली आन्दोलनः

राजस्थान में खेजडली आंदोलन पर्यावरण चेतना का अतुलनीय उदाहरण है। राजस्थान के खेजडली गांव में हुआ यह आन्दोलन गाँव के स्थानीय लोगों के द्वारा किया गया था ।

सन १७३० में जाधपूर के महाराज द्वारा बनाए जाने वाले महल के निर्माण हेतु लकडी की आवश्यकता हुई तो राजा के सिपाही कुल्हाडी लेकर खेजडली गाँव में पहुँचे, जहाँ खेजडी के वृक्ष बहुतायात से लगे हुए थे। किन्तु गाँव की महिला अमृतादेवी सिपाहियों का विरोध किया और वृक्षो को बचाने के लिए अपनी तीन पुत्रिओं सहित वृक्षों पर लिपट गई तथा वृक्ष बचाने हेतु अपने प्राणों की आहुति दे दी। इस खबर के प्रचारित होते ही ३६३ लोगों ने भी वृक्ष संरक्षण हेतु अपने प्राणों को त्याग दिया । इस घटना को रिचर्ड बर्खे द्वारा सम्पूर्ण विश्व में पर्यावरण संरक्षण का उदाहरण देते हुए प्रचारित कया गया ।

चिपको आन्दोलन :

''प्राण जाय पर वृक्ष न जाय'' की भावना पर आधारित यह आन्दोलन तत्कालीन उत्तर प्रदेश के 'चमोली' स्थान से सन १९७३ में प्रारम्भ हुआ । इस आन्दोलन के प्रणेता श्री. सुन्दरलाला बहुगुणा थे किन्तु महिलाओं ने अपनी भूमिका महत्वपूर्ण निभाई थी । लगभग एक दशक तक चले इस पर्यावरण संरक्षण आन्दोलन ने पर्यावर्ण संरक्षण की महत्ता को जन सामान्य तक पहुॅचाया। इसे 'इको फेमिनिस्ट' आंदोलन भी कहा जाता है क्योंकि इसकी कार्यकर्ता अधिकांश महिलाएँ ही थी। गौरी देवी के नेतृत्व में २६ मार्च १९७४ को रेणी के वृक्ष काटने

आये लोगों को चमोली गाँव की महिलाओं ने यह कहकर भगा दिया कि 'जंगल हमारा मायका है, हम इसे कटने नहीं देंगे' विश्लेषण किया जाय तो यह शब्द ही भारतीय महिलाओं की पर्यावरण संरक्षण की भावना को दर्शाता है। जिस तरह उनके जीवन में अपने पितृ–पक्ष का स्थान है। वही स्थान वृक्षों का उनके जीवन में हैं। पर्यावरण संरक्षण के प्रति ऐसा स्नेह शायद ही किसी संस्कृति में दृष्टिगोचर होगा।

राजस्थान की बिश्नोई जाति की महिलाओं ने इस सम्बन्ध में एक अनोखा उदाहरण पेश किया है। थार रेगिस्थान के मध्य बिश्नोई जाति की बस्ती एक नखलिस्तान की तरह दृष्टिगोचर होती है। इस जाति की महिलाओं का पेडों के प्रति अनुराग का ही प्रतिफल है कि उनके समाज में एक लोककथा प्रचलित है किं "प्राचीन काल में जब राजा के नौकर एवं कर्मचारी राजमहल बनाने के लिये वृक्षों को काटने आते थे इस जाति की महिलाएँ पेडों को काटने से बचाने की दृष्टि से पेडो से ही लिपट जाती थीं और कर्मचारी पेडों के साथ निर्दयतापूर्वक महिलाओं को भी काट देते थे। जब राजा ने यह सुना कि पेडों के साथ महिलाएँ भी काट डाली जा रही हैं, तो राजा ने उस क्षेत्र में जंगलों को कटवाना रोक दिया।"

इस तरह बिश्नोई जाति की महिलाओं ने न केवल उस समय पेडो की सुरक्षा की, बल्कि एक इतिहास रच डाला, जो आज भी महिलाओं के लिए प्रेरणा का काम करता है और आज भी पहाडों पर महिलाएँ यह प्रक्रिया अपना कर पेडों को बचाने में लगी है। फ़

नर्मदा बचाओ आन्दोलन :

नर्मदा बचाओं आन्दोलन की प्रणेता के रूप में प्रसिद्ध पर्यावरणविद मेधा पाटकर गाँधीवादी विचारधारा से प्रभावित हैं। सरदार सरोवर परियोजना के कारण वर्धा के स्थानीय पर्यावरण संरक्षण, आदिवासियों के अधिकार के लिये आवाज उठाने वाली मेधा पाटकर को पर्यावरणविद के रूप में अधिक जाना जाता है। वनों में महिलाऐं संग्रहणकर्ता, संरक्षक व प्रबन्धक तीनों की ही भूमिका निभाती हैं। 'नर्मदा बचाओ' आन्दोलन के लिये मेधा पाटकर को जेल भी जाना पडा है। पर्यावरण संरक्षण में इनकी सक्रिय भूमिका को देखते हुये ही इन्हे अन्तरराष्ट्रीय 'ग्रीन रिबन' पर्यावरण पुरस्कार से सम्मानित किया गया है। जो नोबेल पुरस्कार के समकक्ष है। इसके अतिरिक्त भी अनेकानेक स्वदेशी पुरस्कारों से सम्मानित किया गया है।

सुश्री वन्दना शिवा भी इस तरह की जुझारू पर्यावरण संरक्षक कार्यकर्ता हैं। पर्यावरण संरक्षण में इनके कार्यो को देखते हुये ही उन्हे वर्ष १९९३ के 'राइट लिवलीहुड' अन्तरराष्ट्रीय पर्यावरण पुरस्कार से सम्मानित किया गया है ।

Scanned with OKEN Scanner

नवधान्या आन्दोलन :

इस आन्दोलन के अंतर्गत जैविक खेती के लिये व्यक्तिंओ को प्रशिक्षित कया जाता है, किसानों को बीज वितरित किये जाते है, उपभोक्ताओं को जंग फूड और हानिकारक कीटनाशकों व उर्वरकों के दुष्टप्रभावों के प्रति जागरूक करने व जैविक पोषकयुक्त खाद्य पदार्थो के उत्पादन व उपयोग की जानकारी देते है। इस आन्दोलन का उद्देश्य 'भोजन सम्पन्न नगर बनाना हैं' साथ ही इस आन्दोलन के माध्यम से भारत की जैवविविधता के संरक्षण का भी कार्य किया जा रहा है । नवधान्या का अर्थ ''नौ बीज'' यह आन्दोलन महिला केन्द्रित आन्दोलन है जो कि जैविक एवं सांस्कृतिक विविधता के संरक्षण का कार्य कर रहा है । यह आन्दोलन पर्यावरणविद वन्दना शिवा के नेतृत्त्व मे सन १९८७ से चलाया जा रहा है। राजस्थान के उदयपूर क्षेत्र में महिलाओं ने ऊसर व रेतीली जमीनों को हरे-भरे खेतों में बदल दिया। महिलाओं द्वारा संचलित 'सेवा मण्डल' संस्था को १९९१ में पर्यावरण संरक्षण हेतु के. पी. गोयना पुरस्कार दिया गया। बेटी बचाओ, पर्यावरण बचाओं की भावना के साथ सन २००६ में राजस्थान के राजासमन्द जिले के पिपलन्तरी के ग्राम में बेटी जन्म पर १११ वृक्ष लगाने का नियम बनाया गया इस योजना में २.८६ लाख के लगभग पेड लगाए जा चुके है। इस गाँव को २००८ मे निर्मल ग्राम पुरस्कार भी मिला है ।

इस प्रकार स्पष्ट है कि पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं ने विशेष भूमिका निभाई है और खासतौर से ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के योगदान को तो कभी भूलाया ही नहीं जा सकता ।

संदर्भसूची :

१) पर्यावरण संरक्षण अधिनियम- डॉ. साधना विवरेकर

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College ✻ DHULE

Scanned with OKEN Scanner

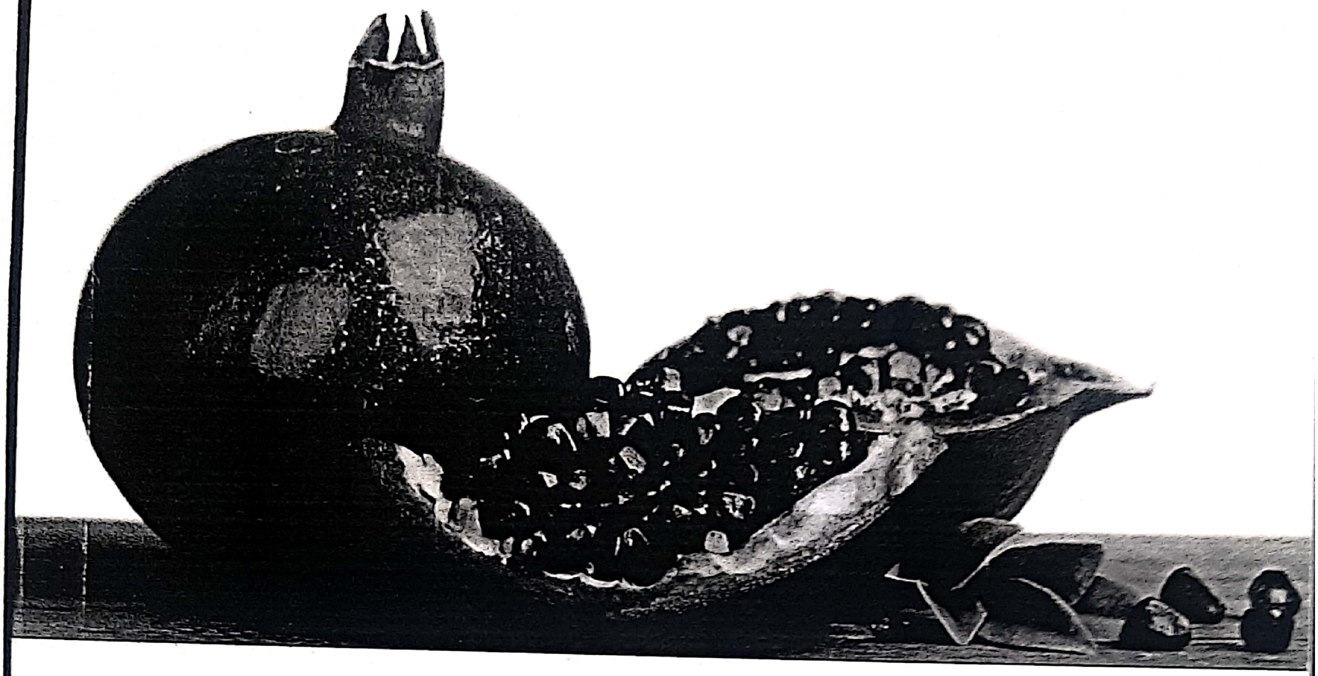

Suresh Ahire
Dnyaneshwar Suryawanshi

Pomegranate Crop and Geo-Economic Study in Dhule District (M.S.) India

LAP LAMBERT Academic Publishing

Scanned with OKEN Scanner

Suresh Ahire
Dnyaneshwar Suryawanshi

Pomegranate Crop and Geo-Economic Study in Dhule District (M.S.) India

LAP LAMBERT Academic Publishing

...Sabha's Arts, Com. & Sc. ... College
DHULE
2017-18

Scanned with OKEN Scanner

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:
LAP LAMBERT Academic Publishing
is a trademark of
International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group
17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius

Printed at: see last page
ISBN: 978-613-4-96723-5

Zugl. / Approved by: Jalgaon,North Maharashtra University,Diss.,2017

Copyright © Suresh Ahire, Dnyaneshwar Suryawanshi
Copyright © 2018 International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group
All rights reserved. Beau Bassin 2018

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS

1	Introduction	5
2	Physical and Socio-Economic Background of the Dhule District	45
3	General Profile of Pomegranate	95
4	Pomegranate Profile of Study Region	125
5	Economics of Pomegranate Cultivation	155
6	Marketing of Pomegranate	209
7	The Problem Findings, Effects, Causes and Suggestion for Pomegranate	254
8	Bibliography	285
9	Abbreviations	305
10	Appendices	309

...Sablia's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

प्रादेशिक बोलींचे भाषाविज्ञान

संपादक

डॉ. संजय लोहकरे

जानवरी - 2019.

ISBN - 978-93-88769-11-2

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

...wardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior Co...
DHULE

BM - 2019

१३. झाडी बोली - भाषाशास्त्रीय टिपण १९७
डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर
१४. महाराष्ट्रातील वडार बोलीभाषा: वर्तमान व भविष्य २०९
डॉ. दिगंबर मा. घोडके
१५. गुर्जर बोली २१९
डॉ. सुधाकर चौधरी
१६. मालवणी बोली आणि लोकसाहित्य:
व्याकरणविशेष व स्वरुपविशेष..२४१
प्रा. डॉ. नामदेव विठ्ठल गवळी.
१७. वऱ्हाडी बोली २७१
डॉ. रावसाहेब मुरलीधर काळे
१८. धनगरी बोली...२९०
प्रा. नीलेश केदारी शेळके
१९. आहिराणी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास २९८
प्रा. सदाशिव श्रीराम सूर्यवंशी
२०. मावची बोली का भाषा वैज्ञानिक अध्ययन.................................३२५
प्रा. डॉ. जयश्री गावित
२१. महाराष्ट्रातील ठाकर आदिवासींची बोली आणि समाजजीवन............३४५
डॉ.संजय लोहकरे
२२. आदिवासी पावरा बोली..३६०
मंजीतसिंग चव्हाण
२३. चंदगडी बोली..३७३
नंदकुमार मोरे
२४. आदिवासी तडवी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास ३८७
प्रा. राजू रामशेर तडवी
२५. आदिवासी दुबळा बोली भाषेचे भाषिक सौंदर्य ४१७
डॉ. सुनील गणपत घनकुटे
२६. मथुरा लभाण बोलीभाषा एक आकलन ४७२
डॉ. भगवान जे. साबळे
२७. पारधी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास.................................... ४८५
प्रकाश रामभाऊ चव्हाण

Scanned with OKEN Scanner

प्रादेशिक बोलींचे भाषाविज्ञान

© संजय यशवंत लोहकरे
केळी ओतूर, ता. अकोले, जि. अहमदनगर-४२२६१०
मो. ९६५७५४९०७६
E-mail : phadki@rediffmail.com

प्रकाशक व मुद्रक : रंगराव पाटील
कार्यालय : प्रशांत पब्लिकेशन्स, ३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ, जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : (०२५७) २२३५५२०, २२३२८००
ईमेल : prashantpublication.jal@gmail.com
प्रथम आवृत्ती : जानेवारी, २०१९ ISBN : ९७८-९३-८८७६९-११-२
अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स मूल्य : ₹ ५५०

या पुस्तकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे अधिकार प्रकाशक आणि संबंधित लेखकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत. त्या मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

Prashant

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

www.prashantpublications.com

Scanned with OKEN Scanner

६. शांताई (आहिराणी लोकवाङ्मयाचा अभ्यास आणि आत्मकथन शांताईचं)- सुभाष आहिरे
७. खान्देशी संस्कृती (जगात प्रथम क्रमांक)- डॉ. बापुराव देसाई
८. आभीरायन- जी. के. पारोळेकर
९. अप्पान्या गप्पा (खान्देशी बोली आणि संस्कृती) - रमेश बोरसे

Jan-19

मावची बोली का भाषा वैज्ञानिक अध्ययन

प्रा. डॉ. जयश्री गावित

मावची बोली, नवापूर :

मावची मावची महाराष्ट्र के नंदुरबार जिले के नवापूर तहसिल में बोली, समझी जाती है। मावची बोली जनजातिय इतिहास और भाषिक परम्परा की दृष्टि से राजस्थानी भाषा समूह से संबंधित है। इसप्रकार अपनी पूर्व परम्परा से राष्ट्रभाषा हिंदी तथा उत्तर से सम्बद्ध होते हुए भी हिंदी जगत के लिए सदैव अनभिज्ञ ही रही।

आज नई दिशा एवं नूतन भाषाशास्त्रीय गतिविधियों के प्रकाश में इसका संरक्षण, संवर्धन, आज वाछंनीय हो गया हैं। केवल भाषा वैज्ञानिक अधययन ही नही तो इसका स्वतंत्र व्याकरणशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र लिखना आज अनिवार्य हो गया हैं। संस्कृति भाषा में ही सुरक्षित रहती है फलत: देश के मूलनिवासियों की अपनी स्वतंत्र, अत्यंत समृद्ध, संपन्न संस्कृति की सुरक्षित करनी हो तो सर्वप्रथम संस्कृति जिस बोली-भाषा में है उसे सुरक्षित करना आवश्यक है।

आदिवासी जन अपने प्रकृति-प्रेम, आदिम विश्वासों तथा आक्रमणकारियोंद्वारा किए गए शोषण के फलस्वरूप सुदूर निबीड जंगलों में रहते आए है। 'भल्ल' अथवा 'भाला' जिसके नाम पर इस जनजाति का नामकरण हुआ है, वही उनके शौर्य का प्रतीक बन गया। पूर्वी राजस्थान, पश्चिमी राजस्थान, गुजरात-खानदेश इनका मुख्य निवास स्थान रहा है। पूर्व-पश्चिम खानदेश में (धुलिया, नंदुरबार एवं जलगाँव जिला) गोंड, वारली, महादेव-कोली, माडिया, कोकणी, ठाकर, कोरकू, पावरा, डोंगरी भील, कोटला, बर्डि भील, धानका, पारधी, दुवळा, आंबुड, कायले, खोलचे विवेच्य मावची आदि अनेक जनजातियाँ पाई जाती है।

सभी बोलियों की अपनी-अपनी क्रमगत विशेषताएँ पाई जाती है। इन समस्त आदिवासी बोलियों का अपना समृद्ध लोकसाहित्य है। लंबे समय तक यह आदिवासी बोलियाँ एवं उनका समृद्ध लोकसाहित्य उपेक्षित ही रहा, लोकसाहित्य लिपिबद्ध न होने के कारण आजतक आदिवासियों के बारे में अधिकांश आदिम, अनुपम सच प्रकाश में

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

नहीं आ सके। इसलिए यह जनप्रवाद बस फैलता ही गया कि, आदिवासियों की अपनी कोई संस्कृति नहीं है। परिणामत: वह आयंत, असंस्कृत, असभ्य, क्रूर, हिंसक होते है लज्जावस्त्र के नाम पर पेड़ो की पत्तियाँ कमर में लटकाए हिप-हिप हुरै-हुरै की ध्वनि करते हुए बियाबॉन जंगलों में घुमते है। कच्चा मांस भक्षण करनेवाले आदिवासी अत्यंत क्रूर एवं भयंकर हिंसक होते है। मीडियाने तो महज शो-पीस के रूप में आदिवासी के इसी चित्र को घर-घर तक पहुँचाया है, उन्हें टिआरपी कमाने का सस्ता साधन मानकर उनका अशोभनीय प्रयोग किया है।

वर्तमान संदर्भ में हम देखते है कि शिक्षा के प्रचार-प्रसार और वैज्ञानिक प्रगति के फलस्वरूप ग्रामीण, वनाचंलीय और आदिवासियों के जीवन के आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक पक्ष भी प्रभावित हो रहें है, ऐसे सांस्कृतिक पक्ष तो इस आधुनिक पर्यावरण से अत्यंत प्रभावित होता जा रहा है। प्राविधिक तथा आर्थिक शक्तियों के फलस्वरूप ग्रामीण सामाजिक संरचना के साथ साथ ग्रामों एवं वनांचलों की संस्कृति तीव्र गति से परिवर्तित होती जा रही हैं। हा निश्चित रूप से यह आधुनिक पर्यावरण का प्रभाव एवं परिवर्तन का स्वरूप ठेठ ग्रामीण अंचलों और उनसे जुड़े हुए पाडों-देहातों मे कम देखने मिलता है। ये लोग संमिश्र संस्कृति का पालन करते नजर आ रहे हैं, लेकिन यहं कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी कि, आगे शायद यह संमिश्रवाली स्थिती भी नहीं रहेंगी, लोग-बाग आदिवासी संस्कृति को बिलकुल भी नजरअंदाज कर देंगे। आवागमन के साधनों के फलस्वरूप आदिवासी लोगों को शहरी सड़कों से और नागर लोगों को आदिवासी पाडों से जोड़ दिया है। फलत: आदिवासी लोगों का शहरी जीवन से दैनिक सम्पर्क स्थापित हो गया है।

राज्य-पुनर्गठन और भाषिक प्रांतरचना के बाद प्रशासनिक दृष्टि से क्षेत्र महाराष्ट्र के अन्तर्गत वर्गीकृत किया गया साथही शिक्षा के कारण आदिवासी युवा पिढ़ी बे झिझक होकर मराठी बोलती है। ऐसे में शुद्ध मावची बोली केवल निरक्षर तथा पुरानी पीढ़ी ही बोलती है। ऐसी स्थिती में संस्कृति एवं जिस बोली में यह संस्कृति साँस लेती है वह बोली सच सुरक्षित रखना आज आदिवासी अस्मिता के लिए अत्यंत अनिवार्य हो गया है।

मावची बोली का इतिहास :

महाराष्ट्र में यह आदिवासी जनजातियाँ नर्मदा की पूरी घाटी, अमरकंटक से लेकर सतपुड़ा, विन्ध्य, सह्याद्रि की पर्वत श्रेणियों मे विशिष्ट भू-भागों मे निवास करने लगी। पश्चिम खानदेश में इन लोगों का एक समूह बाँस के बन में रहने लगे वे वसावे कहलाए। (यथा - बाँसवासी बाँसवा वसावे) ये धीरे-धीरे बाँस की बनी झोपड़ी में रहने लगे इसलिए इन लोगों को वासवी-वसावा-वसावे आदि कुलनाम भी प्राप्त हुए। पर्वतीय प्रदेशों के आश्रय रहनेवाले एक समूह को पाड़वी उपनाम प्राप्त हुआ (यथा पहाड़वी पड़वी पाडवी) जो नदी नालोके के किनारे बस गए वे वळवी कहलाए (तट वळवी)

नर्मदा तट पर जो बसे वे तडवी कहलाए (तटवासी) तडवी इन्हीं समुदायों के बीच एक समुदाय रहा, जो मावची कहलाया। ये सभी समूह राजस्थान और गुजरात से होते हुए जब सतपुड़ा-सह्याद्री के सन्धि-स्थलीय बियॉबान जंगलों मे आ बसे तब उनमें से एक समूह छोटी-छोटी पहाड़ियो के ऊपर की समतल भूमिका आश्रय लेकर वहीं बस गया। अर्थात पहाड़ियों की ऊपरी समतल भूमि पहाड़ो के चरणों में बसे लोगों की दृष्टि से मावा कहलायी जाने लगी। भीली जनबोली का मावा शब्द हिंदी 'माया' शब्द का परिवर्तित रूप है। जिसका अर्थ ऊप होता है।

मावा पर बसा आदिवासी जनसमूह आगे चलकर मावची कहलाया (यथा माथावासी मावसी मावची) एक मत यह भी है कि पर्वतों की ऊँचाई पर स्थित भूमि को माँच (पठार) कहा जाता है। अत: माँचवासी मावची कहलाए।

इसप्रकार यह भील समूह हमेशा के लिए मावची के रूप में पहचाने जाने लगा। जो आज स्वीकृत एवं सर्वमान्य हो चुका है। उपर्युक्त सभी उपनामों में वी या ए प्रत्यय लगाया गया जैसे, वळवी, पाडवी, वसावे, ठिंगले, राऊत, गावित आदि। इनमें से मावची बोलनेवालों के उपनाम मावची, गावित, राऊत, ठिंगळे आदि होते हैं, तथा ये मावची बोलने वाले अधिक संख्या में नंदुरबार जिले के नवापूर, पिंपल्नेर और साक्री तहसिलों में निवास करते है। क्षेत्रीय प्रभाव के कारण गुजरात में रहनेवाली मावची भाषा गुजराती से प्रभावित मावची बोली बोलते है। महाराष्ट्र में रहनेवाले मावची भाषी मराठी से प्रभावित मावची बोली बोलते हैं। भील या आदिवासी जन तो सम्पूर्ण सह्याद्रि-सतपुड़ा के भिन्न-भिन्न सम्पुटों में फैले हुए है, तथा इन सबकी अपनी अपनी स्वतंत्र एवं समृद्ध बोलियाँ है। विवेच्य मावची बोली को डॉ. जॉर्ज ग्रियर्सन ने भीली की कनिष्ठ विभाषा के रूप में स्वीकार किया है। (डॉ. उदयनारायण तिवारी हिंदी भाषा का उद्भव और विकास पृ.१८०) और गुजराती से प्रभावित बताया है। कुछ विद्वान राजस्थानी की उपबोली मानते हैं। वस्तुत: राजस्थानी एवं गुजराती दोनों ही शौरसेनी की दो शाखाएँ है।

इस संदर्भ में डॉ. उदयनारायण तिवारी का मत उद्धृत है, "गुजराती, राजस्थानी, हिंदी इ. नव्यभाषाएँ है और ये सभी शौरसेनी प्रसूत हैं। भाषाशास्त्री गुजराती है और राजस्थानी में घनिष्ठ संबंध बतलाते हुए दोनों को एक ही मानते हैं।

निष्कर्ष रूप से हम कहेंगे कि, मावची बोली जनजातिय इतिहास और भाषिक परम्परा की दृष्टि से राजस्थानी भाषा समूह से सम्बन्धित है। राजस्थानी भाषा वर्ग हिन्दी का एक बहुत बड़ा भाषा समूह है और इस भाषा समूह की सभी छोटी बड़ी बोलियाँ का विकास शौरसेनी अपभ्रंश से हुआ है।

भारतीय आर्यभाषाओं में मावची का स्थान भारतीय आर्यभाषाओं का वर्गीकरण करने का प्रयास डॉ. ग्रियर्सन एवं डॉ. सुनीतिकुमार चॅटर्जी ने किया है। परन्तु आज की दृष्टि

& Science Senior College

से सर्वाधिक सुलभ और वैज्ञानिक वर्गीकरण डॉ. हरदेव बाहरी का है, जो इसप्रकार है।

आधुनिक भारतीय आर्यभाषा :

हिंदीवर्ग हिंन्दीतर वर्ग

मध्यपहाड़ी राजस्थानी पश्चिमी हिंदी पूर्वी हिंदी उ. नेपाली पश्चिमी दक्षिणी पूर्वी

प्रतिमित भीली कनिष्ठ भीली माचवी

उपर्युक्त वर्गीकरण में डॉ. हरदेव बाहरी ने राजस्थानी के दो भेद किए हैं - प्रतिमित भीली एवं कनिष्ठ भीली। अत: कहा जा सकता है कि, इसी कनिष्ठ भीली से मावची का विकास हुआ है।

इसप्रकार मावची बोली राजस्थानी हिंदी की उपशाखा के रूप में स्वीकृत एवं सम्भावित है। नवापूर सम्भाग में प्रचलित मावची राजस्थानी की बोली भीली की एक प्रशाखा है।

''मावची का ध्वनितात्विक और रुपवैज्ञानिक अध्ययन''

किसी भी भाषा के अध्ययन का मूल आधार होती है उसकी ध्वनियाँ। क्योंकि ध्वनि अथवा स्वन ही भाषा की न्यूनतम इकाई होती है। ध्वनियाँ बड़ी सूक्ष्म होती है और प्रत्येक भाषिक स्वर को उच्चारणानुसार लिपिबद्ध करना उसके सही अध्ययन के लिए आवश्यक होता है।

मावची ध्वनियों का लिप्यंकन करने के लिए मावची की अपनी कोई स्वतंत्र लिपी नहीं है। यह इससे पूर्व मौखिक परंपरा में ही विद्यमान थी। यही वजह है कि, उसका भाषावैज्ञानिक अध्ययन प्रस्तुत करना बड़ा ही चुनौती भरा कार्य है।

लिप्यन्तरण के अभाव के कारण ही मावची में वाङ्मय प्रसव की अपूर्व क्षमता होने के बावजूद वह अपनी सीमावर्ती भाषाओं जैसे गुजराती, मराठी, हिंदी आदि के समान फल-फूल नहीं सकी।

सर्वप्रथम डॉ. ग्रियर्सन ने अपने भाषा सर्वेक्षण में मावची बोली को लिपिबद्ध करने के लिए रोमन लिपि का प्रयोग किया। गुजरात में कई विद्वानोंने आदिवासी बोलियों पर काम किया है। गुजरात में मावची बोली को गामित (गावित) बोली कहा जाता है उनका विचार है कि, मावची अर्थात् गामित बोलि के लिप्यन्तरण के लिए गुजराती लिपी अधिक उपयुक्त रहेगी देवनागरी और गुजराती में मुख्य भेद शिरोरेखाओं का है। गुजराती में शिरोरेखाएँ नहीं लगाई जाती, और गुजराती के कुछ चिन्ह देवनागरी से भिन्न भी है। अत: सबकी सुविधा के लिए देवनागरी लिपी ही सर्वाधिक उपयुक्त लिपी है।

मावची की ध्वनियाँ – मावची की ध्वनि प्रकृति भारतीय आर्य भाषा परिवार के सर्वसामान्य ढाँचे से पृथक नहीं है। मावची की ध्वनि प्रकृति सरल एवं सुबोध है। मावची बोली में निम्नलिखित ध्वनियाँ पाई जाती है।

स्वर : अ, आ, इ, ई, उ, ऊ ओ.

स्वर निम्नलिखित प्रकार के दिखाई देते हैं -

१) शुद्ध अथवा निरनुनासिक स्वर **२) अनुस्वार और अनुनासिक**

शुद्ध अथवा निरनुनासिक स्वर :

शुद्ध स्वर वे कह जाते है - जो मुख-विवर से अवाधित रूप से निकलते हो।

उदा. अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ओ।

स्वर	**मावची**	**हिंदी मे अर्थ**
अ	पेन	परन्तु
	येन	और
	योक	एक
आ	बाहा	भाई
	भाया	भाई
इ	बिलाड़ी	बिल्ली
	लीबाड़ी	लबाड़
ई	दीही	दिन
	नीपी	हरा रंग
उ	उजली	सफेद
	उकड़ो	घूरा (कूड़ादान)

मावची के अनेक शब्दों में 'ळ' ध्वनि आती हैं। परिनिष्ठित हिंदी मे 'ळ' ध्वनि प्राप्त नहीं होती लेकिन गुजराती और हिंदी की कुछ बोलियों मे 'ळ' का प्रयोग होता है - उदा. राजस्थानी, माली, निमाड़ी)

अनुस्वार और अनुनासिक। यह स्वर के बाद आनेवाला व्यंजन है, जिसकी ध्वनि नाक से निकलती है।

जैसे अं, आं, इं, ईं, उं, ऊँ, ओं।

स्वर	**मावची**	**हिन्दी**
अं	ऊ	
आं	आंय	मॅ
	आंवतीयो	नौकर
इं	इंटडा	ईट
	इंहीं	यहीं
ईं	दीहीं	देना
	तीं	वह

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

ऊं	ऊंदा	चूहा
	ऊंबा	गुलेर का पेड़
एं	बेंड़ें	भिण्डी
ओं	पोहों	लड़का
	ओहों	उस ओर

व्यंजन – मावची बोली में निम्नलिखित व्यंजन पाएँ जाते है

क - क्, ख्, ग्, घ्

च - च्, छ्, ज्, झ्

ट - ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्

त - त्, थ्, द्, ध्, न्

प - प्, फ्, ब्, भ्, म्

अन्त:स्थ - य्, र्, ल्, व्

संघर्षी – श्, स्

कलसंघर्षी – ह (अन्तस्थ)

'ण', 'ळ' से शुरु होनेवाले शब्द मावची बोली में नहीं हैं। लोकभाषा में उच्चारण सुलभता मायने रहती है, सूक्ष्मता का आग्रह नहीं होता। भाषा का प्रवास स्थूलता से सूक्ष्मत: की ओर जाता है।

मावची लोकभाषा में न, म, ण, इन तीन व्यंजनों से ही काम चलाया जाता है।

स्वर की तालिका–

शुद्ध ह्रस्व सानुनासिक स्वर	सासुनासिक ह्रस्व स्वर	स्वर	शुद्ध दीर्घ दीर्घ	सानुनासिक स्वरसन्धिस्वर	शुद्ध सन्धिस्वर
कंठ्य	अ	अं	आ	आं	-
तालव्य	इ	इं	ई	ईं	अें
ओष्ठ्य	उ	उं	ऊ	ऊं	ओं

व्यंजनो की तालिका

	कंठ्य	तालव्य	मूर्धन्य	दन्त्य	औष्ठ्य	अन्तस्थ
अघोष	अल्पप्राण	क	-	ट	त	प
	महाप्राण	ख		ठ	थ	फ
	आयप्राण	ग		ड		
	महाप्राण	-				
	अल्पप्राण	-	च	ब, भ		
स्पर्श	महाप्राण	-				

संघर्षी	अल्पप्राण	-			
घोष	महाप्राण	-	छ, स		
अघोष		-			
घोष		-	श	स	ह

पार्श्विक प्रकंपी नासिका अर्धूस्वर– (य, ण, र, न, म, व)

मावची का रुप वैज्ञानिक अध्ययन –

किसी भी भाषा के रूप में वैज्ञानिक अध्ययन के अन्तर्गत उस भाषा के व्याकरणिक रूप धातु, उपसर्ग, प्रत्यय आरि सभी उपकरणों पर विचार करना आवश्यक हो जाता है, जिनसे रुप बनते हैं।

यहाँ मावची की संज्ञाएँ, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाएँ, अव्यय और वाक्य रचना आदि का विवेचन प्रस्तुत किया जा रहा है। यहाँ एक बात उल्लेखनीय यह है कि, लोक भाषा मावची का लिखित व्याकरण अप्राप्त है। शोधार्थी द्वारा इसप्रकार का यह प्रथम प्रयास है। अर्थात दैनिक प्रयोग को मुख्य रुप से ध्यान में रखते हुए यह अध्ययन प्रस्तुत कीया गया है।

संज्ञा – मावची की अधिकतर संज्ञाए आकारान्त मिलती है। कुछ संज्ञाओं के अन्त में अ, ई, ऊ, ओ आदि स्वर ध्वनियाँ भी मिलती है। शब्दान्त के आधार पर लिंग भी समझे जा सकते हैं।

पुल्लिंग –	'ओ' कारान्त -	कुकडो (मुर्गा)
		सिर्चो (बोतल)
	'आ' कारान्त	बाहा (भाई)
		आबा (पिता)
	'ऊ' कारान्त	कादू (मिट्टी)
		हाकू (अण्डा)
स्त्रीलिंग –	'ई' कारान्त	कुकडी (मुर्गी)
		मुहड़ी (भैस)

लिंग – हिंदी के समान मावची में संज्ञाओं के केवल दो ही लिंग है पुल्लिंग, स्त्रीलिंग सबल पुल्लिंग शब्दों के अंत में 'ओ' 'आ', 'ऊ' 'आए' है यथा

'ओ' - पोहो (लड़का) 'आ' - पोहा (लड़के)

'ऊ' - माहू (मनुष्य)

'आ' कारान्त के अतिरिक्त संज्ञा पदों के अन्त में 'ए' प्रयुक्त हुआ है

उदा. - डोगरे - (जानवर) सिबर्ले - (टोकरें)

कुकड़े - मुर्गे

Scanned with OKEN Scanner

सबल स्त्रीलिंग संज्ञापदों का अन्त 'ई' से हुआ है। बहुवचनीक पदो के अन्त में 'इओ' या 'ह्या' प्रयुक्त हुआ है।

कुकडी - कुकड्या - कुकड्या, मुर्गी - मुर्गियाँ - मुर्गियों

थेय - थेयया - थेययों, स्त्री - स्त्रियाँ - स्त्रियों

तिर्यक रुप लगभग गुजराती से मिलते-जुलते है। कहीं सम्बन्धकारक रुप भी तिर्यक में निरुपित है।

लिंगसूचक प्रत्यय – प्राय: 'आ' कारान्त और 'ओ' कारान्त, 'ऊ' कारान्त सभी संज्ञाएँ पुल्लिंग है। स्त्री लिंग रुप बनाने के लिए पुल्लिंग में 'ई' प्रत्यय लगता है।

ओ-हारो (अच्छा)	ई - हारी (अच्छी)
ओ - उजलो (सफेद)	ई - ऊजली (सफेदी)
आ - बिलाडा (बिलाव)	ई - बिलाड़ी (बिल्ली)

विशेषण – संज्ञाओं के अतिरिक्त विशेषणों में भी 'ई' प्रत्यय लगाकर लिंग परिवर्तन किया जाता है।

विशेषण -	खाटो (खट्टा)	खाटी (खट्टी)
	कालो (काला)	काली (काली)

वचन – हिन्दी के समान मावची में **भी** दोनों वचन **है।** एक वचन और बहुवचन। मावची बोली में द्विवचन नहीं है। इसका प्राकृत में ही लोप हो गया था। प्रत्ययोंसहित कुछ उदाहरण प्रस्तुत हैं।

	एकवचन	बहुवचन
'आ' कारान्त	बोवडी (दुल्हन)	बोवड्या (दूल्हने)
	डोगड (पत्थर)	डोगड्या (पत्थर)
'-' कारान्त	मुनका (सिर)	मुनकें (सिर)
	सिबली (टोकरी)	सिबलें (टोकरियों)
'या' कारातन्त	कुची (चाभी)	कुच्या (चाभियाँ)
	फुची (बुआ)	फुच्या (बुआ)

कारक– जो शब्द क्रिया की उत्पत्ति में सहायक होते हैं, उन्हें 'कारक' कहते हैं। मावची बोली तमें कर्ता, आदि को किसी भी वाक्य प्रकारों में प्रमाणित भाषा जैसे उपसर्ग नहीं लगते। उपसर्गरहित वाक्यप्रयोगों में 'य', 'या' आदि प्रत्ययों का उपयोग किया जाता हैं।

-उदा.- आमांय भारवे खादी (हमने रोटी खाई)

मोग्यांय डोगराहन पांई पाज्या (माग्याने जानवारों को पानी पिलाया)

कर्मकारक - आल उदा. अशोके तुल कोवाळ्या हादेल

कारणकारक - 'ए', 'ये'

समप्रदान कारक - 'न' 'ल'

अपादानकारक - 'ने'

संबंधकारक - 'ए', 'ये', 'आ'

अधिकरण कारक - माँ, 'माय'

सम्बोधनकारक - 'ओ', 'ई'

कर्मकारक - आल

रमेशाल पाई पाजा (रमेश को पानी पिलाओ।)

कारणकारक - एं, ये

अशोके तुल कोवळ्या हादेल (अशोक ने तुम्हें कब से बुलाया था।)

सम्प्रदानकारक - न, ल

माआंहाल बेन पाग रोता हो (मनुष्य के दो पैर होते हैं।)

अपादान कारक - ने

उचेने पांई पोडरे (ऊपर से पानी गिर रहा है।)

सम्बन्धकारक - ओ, ई, ये

ये नोयें पांई हेला हेता (इस नदी का पानी ठण्डा है।)

अधिकरणकारक - मायं

ई, मां हेता (यह मेरा है।)

संबोधानकारक - ओ, ई

ई मां थेय है (यह मेरी पत्नी है।)

सर्वनाम – सर्वनाम वे शब्द होते है, जो संज्ञा का प्रतिनिधित्व करते है। प्रयोग के अनुसार सर्वनाम पाँच प्रकार के पाएँ गए - १) पुरुषवाचक, २) निजवाचक, ३) अनिश्चयवाचक, ४) सम्बधवाचक, ५) प्रश्नवाचक

१) पुरुषवाचक सर्वनाम

पुरुष	लिंग	एकवचन	बहुवचन
प्रथम	-	आयं (मैं)	आमा (हम)
द्वितीय	-	तू (तू)	तुमा (तुम)
तृतीया	पुल्लिंग	तो (वह)	त्ये (वे)
	स्त्रीलिंग	ती (वह)	त्या (वे)

मावची के प्रथम और द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनामों के रूपों से लिंगबोध नहीं होता। ऐसी अवस्था में उनके लिए प्रयुक्त विशेषणों अथवा क्रिया रूपों द्वारा लिंग पहचाना जा सकता है। निजवाचक सर्वनाम स्वयं के अर्थ में प्रयुक्त शब्द निजवाचक सर्वनाम है। मावची में

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

आय (मैं) तथा आपा (हम) निजवाचक सर्वनाम है। उदा.

१) आयं हिकां जाहूँ (मैं पहले जाऊँगा।)

२) आपा बाजाराय जाहूँ (हम बाजार जाएँगे।)

अनिश्चयवाचक सर्वनाम– जो सर्वनाम किसी अज्ञात वस्तु या व्यक्ति के लिए प्रयुक्त होते हैं, उन्हें अनिश्चयवाचक सर्वनाम कहते है।

एकवचन	बहुवचन
कादा (कोई)	कादा (कोई)

कादो हाटाम गोयो का नांय (कोई बाजार गया कि नहीं।)

संबंधवाचक सर्वनाम – मालवी में जो (जो, जी) ज्यो (जिन) आदि संबंधसूचक सर्वनाम माने जाते हैं।

एकवचन	बहुवचन
जो (जो)	ज्यो (जितने)
जी (जो)	ज्यो (जितनी), ज्ये

तू जी आखे ती आयं कोहूं (तू जो कहेगा मैं वह करूँगा।)

प्रश्नवाचक सर्वनाम – मालवी में कु (कौन), काल (किसे) जो सर्वनाम प्रश्न करने के लिए प्रयुक्त होते हैं वे प्रश्नवाचक सर्वनाम है।

कु (कौन) कु येना	(कौन आया।)
काल (किसे)	काल आख्या (किसे कहा।)
कुये - (किसने)	आख्या (किसने कहा।)
का - (किसका)	का है हूं (किसका है यह।)

विशेषण –मालवी में गुणवाचक विशेषण एवं संख्यावाचक विशेषण प्राप्त होते है।

संख्यावाचक	विशेषण
येक - एक	पोचळा - अच्छा
बेन बीही - चालीस	छेल्लो - आखरी

क्रिया – मालवी में प्राप्त धातुओं को दो भागों में विभाजित किया जा सकता है।

मालवी के सिद्ध धातुएँ

मालवी	हिंदी के अर्थ
को	कर
खाल	खा
दी	दे
आणा	ला
येह	आ

मालवी की [illegible] धातुएँ –

को-कोउना – [illegible]

[illegible]

क्रियाएँ – मालवी में अकर्मक और सकर्मक दोनों क्रियाएँ प्राप्त होती है। [illegible]

सकर्मक क्रिया – [illegible]

वाच्य – [illegible]

मालवी में वाच्य के तीन भेद है।

१. **कर्तृवाच्य** – [illegible]

२. **कर्मवाच्य** – [illegible]

३. **भाववाच्य** – [illegible]

प्रयोग – मालवी में निम्नलिखित दो प्रयोग मिलते है।

१. **कर्तरि प्रयोग** – [illegible]

२. **कर्मणि प्रयोग** – [illegible]

तत्सम – [illegible]

कहते हैं, जिसके रूप में लिंग, वचन, पुरुष कारक आदि के कारण कोई विकार उत्पन्न नहीं होता।

चूँकि अव्यय का रुपान्तर नहीं होता, इसलिए ऐसे शब्द अविकारी होते हैं, इनका व्यय नही होता अत: ये अव्यय कहलाते हैं। जैसे - जोवे सिपाड़े येतहे तोबे माहे गो मैं दोबी जात हैं (जब पुलिस आती हैं, तब लोग घर में छुप जाते हैं।)

» **क्रियाविशेषण** – मावची में परिणामवाचक, हेतुवाचक, होकारात्मक, नकारात्मक, निश्चयात्मक, सम्भावनात्मक, प्रश्नार्थक आदि कई क्रियाविशेषण के उदाहरण मिलते हैं।

» **उपसर्ग** – उपसर्ग उस शब्दांश या अव्यय को कहते हैं, जो किसी शब्द के पहले आकर उसका विशेष अर्थ प्रकट करते हो।

मावची में इस प्रकार के उपसर्ग निम्नलिखित हैं।

उपसर्ग	हिन्दी में अर्थ
वोदारी	अधिक
पासाडी	पीछे
एक हारका	एक जैसा
खोराब	अच्छा नहीं
पाही	निकट

प्रत्यय – शब्दांत में जुड़नेवाली ध्वनियों को प्रत्यय कहते हैं।

प्रत्यय	हिन्दी मे अर्थ
आरो (उडनारो)	वाला (उड़नेवाला)
आरी (चाल्नारी)	वाली (चलनेवाली)

» **मावची वाक्य विचार** – भाषा विचारों की संवाहिका है, जिन्हें वह वाक्यों के माध्यमों से वहन और व्यक्त करती है। अत: भाषा में वाक्यरचना का महत्त्व असंदिग्ध है। वाक्य भाषा की सार्थक इकाही है। जो व्याकरणिक स्तर पर पूर्ण अर्थ की प्रतीति कराने में समर्थ होती है। मानव का सारा भाषिक व्यवहार वाक्यों के द्वारा ही सम्पन्न होता है।

» **वाक्य के अंग – क) उद्देश्य ख) विधेय**

उदा. मोग्यांय गावडील पाई दे दो। (मोग्या (लड़के का नाम) गॉय को पानी पिला दो।) इस वाक्य में मोग्या उद्देश्य जो प्राय: कर्ता होता है और उद्देश्य या कर्ता के बारे में जो कुछ कहा जाता है उसे विधेय कहते है।

» **वाक्य विन्यास या वाक्यरचना –**

वाक्य की रचना पदों से होती है। प्रसंग या संदर्भ के अनुकूल चयन किए गए शब्दों को व्याकरण नियमों के अनुरूप पद बनाकर योग्य क्रम से रखते है तथा उन पदों का परस्पर भाषा व्यवस्था के अनुरुप संबंध बनाए रखने पर ही वाक्यरचना होती है। इसप्रकार वाक्यविन्यास या वाक्यरचना पदक्रम तथा पदों के मेल की (अन्वय) गुथी हुई प्रक्रिया का नाम है। मावची का पदक्रम निश्चित और स्वाभाविक है। हां निश्चित रूप से सामान्य बोलचाल एवं कविता में व्याकरणिक पदक्रम में शिथिलता मिलती है।

पदक्रम – पदक्रम यानि वाक्य में पदों के रखे जाने का क्रम - अंग्रेजी में - कर्ता + क्रिया + कर्म का क्रम है, तो हिंदी में कर्ता + कर्म + क्रिया इसप्रकार क्रम से आना ही पदक्रम कहलाता है।

» कर्ता / उद्देश + क्रिया

पोही नाचहें (लड़की नाच रही हैं।)

» कर्ता + कर्म + पूरक + क्रिया

पोही भाखे खाहें (लड़की रोटी खा रही है।)

इसतरह अनेक प्रकार के वाक्य बोले जाते हैं।

वाक्य–भेद – वाक्य–भेद के दो प्रमुख आधार है।

अ) अर्थ के आधार पर कुल–मिलाकर आँठ भेद पाएँ जाते है।

१) विधानार्थक - सूरी बारवे खाहे (सूरी रोटी खाती है।)

२) निषेधवाचक- वाश्यों हारो पाहो नाय हेय (वाश्यो अच्छा लड़का नहीं है।)

३) प्रश्नार्थक - तू कोवे येनो (तू कब आया ?)

४) आज्ञार्थक - चलो उठों सबके सब आखें उठा

५) संदेहसूचक - बोली ते आवा आंय वोराड कोअहीं (अगर संभव हुआ तो इसवर्ष मै शादी करुँगी।)

६) इच्छाबोधक - भोगवान कोईयन आवा हारा पाकी (ईश्वर की कृपा से इस वर्ष अच्छी फसल आएँगी।)

७) संकेतवाचक - पाई नाय पोडे ते डोगरें मोई जांई। (बारीश नहीं हुई तो जानवर मर ही जाएँगे।)

८) विस्मायादिबोधक - आयावा ! कूं हे तो रा तू ! ओ माँ, कौन है तू !

ब) रचना के आधारपर – रचना के आधार पर तीन भेद होते हैं - साधारण वाक्य - मावची में अधिक तर सरल वाक्यों का ही प्रयोग होता हैं। उदा. आया रान गोई आबो हाटाम हे तो

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

सयुक्त वाक्य – जिस वाक्य में दो या दो से अधिक मुख्य उपवाक्य मिले रहते हैं उसे संयुक्त वाक्य कहते है।

भाखे खादी अन् गाठो पिदो (रोटी खाई और आंबिल पी ली।)

मिश्र वाक्य – जिस वाक्य में एक सरल वाक्य के अलावा एक या अधिक आश्रित उपवाक्य हों, उसे मिश्र वाक्य कहते हैं।

जो पोहो कल पोटहे तो ईहीं नाय हेय (जो लड़का तुम्हे पसंद है, वह यहाँ नही है।)

जोवे आय झकाल येनारी आती तोवे पांई पोडतो मूंठ्यो (जब मैं सुबह आनेवाली थी तब बारिश होने लगी।)

मावची बोली का शब्द भण्डार और उसका अर्थ वैज्ञानिक अध्ययन इस बोली का नामकरण प्रजातीय आधार पर हुआ है। अर्थात यह मुख्य रूप से मावची आदिवासियों द्वारा बोली जाती है। सह्याद्रि और सतपुड़ा के मिलनस्थान पर जो अनेक छोटी-बड़ी पर्वत श्रृंखलाएँ है, उनके वीच निवास करनेवाले मावची भाषी गण पीढियाँ से इसे बोलते चले आ रहे हैं। लगभग स्वतंत्रता पूर्वतक इनका बाह्यजगत से सम्पर्क नहीं के बराबर था परंतु स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद नई रोशनी के प्रकाश में शेष संसार से इनका सम्पर्क सूय जुड़ा। आवागमन के साधन बढ़े, सड़क परिवहन ने सुदूर देहात, पाड़े को शहरी भागों से जोड़ दिया। दैनंदिन आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए विस्तृत, संदर्भी से जुड़ना जनजातियों के लिए धीरे-धीरे आवश्यक प्रतित होने लगा। अपनी-अपनी अभिव्यक्ति को मूर्त रूप में परिवर्तित करने के लिए मावची लोगों को नए नए शब्दों की आवश्यकता अनुभव होने लगी। अभिव्यक्ति की क्षमता का प्रसार करने के लिए उन्होंने अन्य सीमावर्ती हिंदी, गुजराती, भीली और मराठी भाषाओं से आगत शब्दावली की वृद्धी होती गई। इस जनबोली के शब्दसमूह का भाषा तात्त्विक दृष्टि से अध्ययन प्रस्तुत किया जा रहा है।

शब्दों का वर्गीकरण – शब्दों का वर्गीकरण के प्रमुखत: दो आधार माने जाते है - रचना और ......

रचना के आधार पर शब्दों के निम्नलिखित तीन भेद होते है।

१) रूढ शब्द - जैसे, पांई (पानी) मुहडी (भैंस)

२) यौगिक शब्द - वाघदेव (वाघ+देव) गावदिवाळी (गाव+दिवाळी)

३) योगरूढ शब्द - जो दो शब्दों के योग्य से बने है, किन्तु जिनका अर्थ विशेष संदर्भ में संकुचित हो गया हो, ऐसे शब्दों को योगरुढ कहा जाता है। उदा. माटी (पती)

पहले माटी शब्द समस्त पुरुष वर्ग के लिए प्रयुक्त किया जाता था। आज यह सिर्फ पती इस अर्थ में प्रयुक्त होता है।

........के आधार पर शब्दों के चार भेद होते हैं।

१) तत्सम शब्द – जैसे, देव, मेघ, पूजा, देवी इ.

२) तद्भव शब्द – जैसे,

संस्कृत	मावची में स्वीकृत	लो.साहित्य में प्रयुक्त
कुक्कुट	कुकडी	कुकडी
देवी	देवी	देवी
मेघ	मेघ	मेघ
अग्नि	आग	आग

३) देशज शब्द – देशज शब्द अत्यंत विशिष्अ शब्द होते है और वे सिर्फ उसी भाषा के शब्द होते है।

उद. कीड़ा शब्द जिसका मावची में अर्थ है, केवल पुल्लिंग किड़ा स्त्रीलिंग बोध दर्शाने के लिए मावची शब्द है किड़ी।

४) विदेशी या आगत शब्द – मावची लोगों का जब नाकरी लोगों से सम्पर्क बढ़ने लगा, दैनिक कार्य व्यापार तथा आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए उन्होंने जब सीमावर्ती प्रदेशों से सम्पर्क स्थापित किया, फलत: मावची में बड़ी संख्या में ये शब्द सहजरूप से घुल-मिल गए और इतने अधिक घुल-मिल गए जिन्हें अलग करना मुश्किल सा हो गया।

स्त्रोतभाषा	मूलशब्द	मावची शब्द	हिंदी में अर्थ
गुजराती	चोखा	चोखा	चावल
	चोपडी	चोपडी	किताब
मराठी	हात	आथ	हाथ
	सात	सात	सात
	पाणी	पांई	पानी
द्रविड	टोळी	टोळी	टोळी
	कुराड	कुराडा	कुऱ्हाडी
फारसी	वायदा	वायदो	वादा
	दानत	दानात	दानत
अंग्रेजी	बूक	बूक	किताब
	टुरिंग	टुरिंग	कार

मावची में शब्द निर्माण – पणिनी व्याकरण में समास के चार प्रमुख भेद माने गए है।

१) अव्ययीभाव समास - जैसे	माहरी-माहरी	जल्दी-जल्दी
	बागे-बागे	धीरे-धीरे

२) तत्पुरुश समास - जैसे- माल-गुदामी   माल भरने के लिए गोदाम
देवांगीत   देवों के स्तुतिगीत
३) बहुव्रीही समास -   मोरपाग्या दुदैवी मनुष्य
४) दिगु समास -   बेनी जां   युगल दो जन
बेन होव   दो सौ

मावची की अर्थशक्ति – पारम्परिक रुप से शब्द की तीन शक्तियाँ मानी गई है।

१) अभिधा शब्दशक्ति - उदा. पोहो हारो हे तो (लड़का अच्छा हैं।)

२) लक्षणा शब्दशक्ति - उदा. आयुम दोरो, डेडीम होरो (मुहँ में राम बगल में दुरी)
बुखेल होवाद नाय ऐन नींदेल पाथारी नाय
भूखे को स्वाद नहीं लगता और नींद को बिस्तर नहीं लगता

३) व्यंजना शब्दशक्ति - उदा. डायो तो डायो पेन खाटलावे पाये (ऐसा निकम्मा था कि, स्वंय काम तो नहीं करता अलावे दूसरों से काम की अपेक्षा करता है)

संस्कृती की आत्मा ओमसंस्कृति में निवास करती है। समस्त संस्कृति में लोकजीवन परिव्याप्त है। जीवन में बिंखरे अनन्त लोकचारों, संस्कारों एवं परंपरागत विचारों की नाना रुप भेदात्मक स्थितियों के संगठित सुचारु, सुगम समायोजन से भारतीय संस्कृति का रुप विशाल, समृद्ध एवं उज्वल बना है। अनादि काल में जब अभिव्यक्ति के आज के तमाम समृद्ध संचार माध्यमों का अर्विभाव नहीं हुआ था, भाषा, लिपि, शिल्प और कालाओं का शास्त्रीय रूप निर्धारित नहीं हुआ था। तब लोकप्रांगण थे केवल केवलमात्र इसी मौखिक धारा ने संस्कृति के समस्त अनन्त मनोभावों मनोव्यापारों को कंजोयाँ, सँवारा था यहीं कारण है कि, अपने अविर्भाव काल से लेकर आज तक इस लोकसंस्कृति की सत्ता पूर्णत: सुरक्षित है, जबकि युनान, मिश्र रोम और चीन जैसी प्राचीन संस्कृतियों लुप्तप्राय हो चुकी है।

यह लोकसंस्कृति अपने अप्रतिम अनुपम आदिम तत्त्वों के कारण ही आजतक सुरक्षित रह पाई है। इसके भाँति-भाँति के आयामों में लोकगीत इसका सिरमौर माना जा सकता है। जो लोकजीवन का प्रधान आमोद-प्रमोद के रूप में संपूर्ण लोकजीवन में परिव्याप्त रहता है। मानव अनादि काल से इन लोकगीतों के माध्यम से मनोरंजन तो करता आ ही रहा है, साथही अपने कई धार्मिक पर्व, उत्सव, त्यौहारादि को भी संपन्न करता आ रहा है। लोकगीत आदिवासियों के सांस्कृतिक धरोहर की अनुपम धारा है। मावची भाषी जनता के पास गीतों की अगणित संपत्ती है, असीम भजार है, अर्थात जो शाश्वत है।

उनके गीत भी उन्हीं के समान सहज, सरल, स्वाभाविक, व्याकरणिक नियमों से ... है। उनमें होती है। प्रकृति की मधुरता झरने की स्वच्छता, फूलों की सुगंध, कुँओ जैसी भावो की गहराई, वृक्षों की आसमाँ छूनेकी तमन्ना, साहस, वसंत का सौरभ अर्थात सुदूर बियाबाँन जंगलों में निवास करनेवाली इन जनजातियाँ संपूर्ण जीवन पर इन्हीं बातों की छाप होती है, प्रभाव होता हैं।

मावची बोली में प्राप्त इन गीतों को होली, विवाहादि अवसरों पर स्त्रियाँ अपने कोकिल कण्ठ से सामूहिक रूप से गाती है। विवाहादि अवसरों पर गीतारी स्त्रियाँ वर-वधू के समस्त मनोभावनाओं को अपने गीतों की माध्यम से अभिव्यंजित करती है।

प्रस्तुत है ऐसे कुछ गीत -

बारा मोईनावे होती राम-रामे
जिव्या तो आगला वे होली राम-रामे
मोय तो गियो वा होली राम-रामे
अर्थात बारह साल में होली एक बार आती है,
उसको मेरा प्रणाम
अगले साल जीवित रहें, इसलिए होली तुझे प्रणाम
माहा नाहा खाती, होरो नाय पिती
महाराज पाल हे ओली
अर्थात माँस मच्छी नही खाती, शराब नहीं पिती
होली महाराज होती है।

इसप्रकार होली के लोल, कुमारी बालाएँ होलिका दहन के लगभग एक माह पहले (दाण्डी पौर्णिमा) से गाना आरंभ कर देती है।

होली गीतों के समान ही विवाह गीतों की भी अपनी सुदीर्घ उज्वल, समृद्ध परंपरा रही है।

निम्नलिखित गीत में एक ऐसी लड़की की पीड़ा की अभिव्यक्ति है, जो अपनी शिक्षा अधूरी रह जाने की व्यथा करती है।

गुड़ काहा खावायो भा बाहाका
मा शिक्सान अर्धो रोही जाई रा मा बाहाला
साऱ्या पोयऱ्या सालाम हिके
मा बाहाका मान वी थोवा दा चाल
नवापुर बोर्डिगांम मा बाहाका
मैनि वी मोवा चाला
निर्ले गोवा येथीन मान विहराय गोयो रा मी बाहाका

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

गीत का अर्थ है, गुड़ क्यों खिलाया सब को (सगाई के अवसर पर गुड़ बाँटकर ही मुहँ मिठा किया जाता है और सगाई की रस्म संपन्न की जाती है)

मेरी पढ़ाई अधूरी रह जाएँगी पिताजी, मुझे और पढ़ना है, मेरी सभी सहेलियाँ पढ़ रही है, मुझे भी पढ़ना है। मुझे भी नवापुर के बोर्डिंग में रहकर पढ़ना है। मुझे बोर्डिंग में रखने के लिए लेकर चल।

सीधी-सरल लोकभाषा में कही जानेवाली लोककथाओं में खालिस आदिवासी जीवन की झलकियाँ प्रस्तुत होती है। संस्कृति का सच्चा प्रतिबिंब इनकी अपनी खासियत है, लोककथाओं में केवल मानव का मानव से मुक्त संवाद ही नहीं, अलावे चेतन आणि अचेतन के अनोखे, अप्रतिम, मनोराही, गहरे संबंधों की चर्चा भी प्रस्तुत होती है, दोनों के बीच के संबंध भी अधोरेखित होते हैं।

लोककथाएँ कब से? प्रश्न के उत्तर में उतनीही सहजता से उत्तर मिलता है - तब से जब से मनुष्य जन्मा लोकसाहित्य की इसप्रकार प्राचीन विधा है, जब मनोरंजन के साधन ही उपलब्ध नहीं थे, तब यह मनोरंजन के साथ-साथ लोकशिक्षण की अत्यंत प्रभावी सशक्त कबंल के रूप में आदिम जीवन में अत्याधिक व्याप्ती थी। इसलिए शायद आदिम जीवन के अनुपम तत्त्चो एवं अजस्य स्तोर्त्रो की हमे यथोचित जानकारी प्राप्त करनी हो तो हमें सीधे लोककथाओं तक जाना होता है। निश्चित सभी समाधानों के सूत्र इनमे पाएँ जाते है। ऐसी लोककथाएँ आदिवासी सम्भागों में बिखरी पड़ी है, कहना न होगा की अंतिम सीसें गिनती यह लोककथाएँ कालातीत होने की क्रूर चक्र में सबसे आगे है। मौखिक परंपरा में विद्यमान होने के कारण निश्चित ही कई समृद्ध लोककथाओं का अस्तित्व खत्म हो गया है। और थोडी बहुत जो कुछ बची है उनमें परिवर्तन स्वाभाविक सी बात हो गई है। साथ हीं यह बात भी उल्लेखनीय है कि, ज्ञान-विज्ञान एवं संचार-तंत्रो में प्रचंड विस्फोट के पश्चात भी, मनोरंजन के हजारों नहीं लाखों साधन उपलब्ध होने के बाद भी अपने अनुपम, आदिम सुंदर तत्त्वों के कारण ही शायद लोककथाएँ आज भी कही सुनी जाती है।

प्रस्तुत है ऐसी ही एक छोटी सी लोककथा :

हारो (अच्छा) राजो

योक आथो राजो, खूब हारो आथो हा का तो। एक दिही तो फिअतो-फिअतो जंगलु म जाहें, खूब चाली-चाली न तो थाकी जाहे, पासी खा होंदहे, काम नाई मिल हां का त्याल जंगलु म, पांसी तो पाई होदहें, चालहे पाको चालहे, पासी चाल एक महाराज्यो देखायहें हा कां, तो त्यावे जाहे आन पाई होदहे अेन आखहे, हां रा मावें तां खूब पोयशा हेता, चांदी हे ती पेन मान पोहे नाय हे ते आंई खूब दुःखी हेतयाव, तोवे साधु त्याल आखहें, राजा फिकीर मां कोहें तो रानाम जो आंबो हेतो ने त्या में ने योक आंबा चार खापटें करके अन रोज योक खापाटील रानीला खां देजें येहेंकी चार दिह्यांम एक आंबो पाखाई खाई

राजो हेते पासी गो येनो, बिहींरे दिही सालदारांल आख्यां, त्यायें आंबो पाडी आई दे दो, चार दिहीं रोज एक खापाटी रानीय खादी, थोडाक दिहयांम रानी राजाल आखें मान डेड रोयहीं, राजाल खूब खुशी अेईं।

हिंदी अनुवाद :

एक राजा था। वह बहुत अच्छा था। एक दिन शिकार हेतू वह जंगल में गया। जंगल में वह भटक गया। उसे पानी की प्यास लगी उसने पानी की तलाश में सारा जंगल छान मारा, तब उसे एक जगह साधु दिखाई दिया। राजा उसके पास गया उसे प्रणाम किया और अपना दुःख बताया कि, मेरे पास चाँदी है, पैसा है लेकिन मुझे बच्चे नही हुए है। साधू उसे कहता है, हे राजा दुःखी मत हो, तेरे खेत मे जो आम है, उसी आम के चार टुकड़े करके राज एक इसप्रकार चार दिन तक रानी को आम खाने दे। राजा घर आकर खेत मे से आम लाता है और चार टुकड़े रोज एक इसप्रकार चार दिन तक रानी को खिलाता है। थोड़े ही दिनों मे रानी अपने गर्भवती होने की बात राजा को सुनाती है। सुनकर राजा खुश होता है।

इसप्रकार कई लोककथाएँ इन सम्भागों में कही सुनी जाती है। ठीक इसीप्रकार आदिवासी जनजीवन लोकोक्तियों से भी अत्यंत संपन्न है। यह निर्विवाद है कि, कहावतों का जन्म जनभाषा में होता है, अतः इस सांभाग की बोली में कई लोकोक्तियाँ पाई जाती है, जो खेतों, खलिहानों और चौपालों पर प्रयुक्त होती है। शायद ही ऐसा कोई अवसर होगा, जब ग्रामीण लोग अपनी पुष्टि के लिए मार्मिक लोकोक्तियाँ उद्धृत न करते हो। बरसो पुराने चिरसंचित अनुभवों के साथ-साथ इनमे नीति का बोधपूर्णता परिलक्षित होती है।

प्रस्तुत है कुछ लोकोक्तियाँ :

गुड़ तिहीं माख्खा (जहाँ गुड़ वहाँ मख्खियाँ)

पाटील डायो गावम भारी

बाय आखें ताव पाई बी बोरी

(पाटील भले ही गाँव भर में प्रतिष्ठित माना जाता है, लेकिन पत्नी के कहने पर वो भी पानी भरता है।)

मावची बोली के मुहावरें: मावची बोली में प्रचलित कुछ मुहावरे प्रस्तुत है।

ओल्का मुंया-हलके मुँहवाला।

बोला हुक नाम-बोलने की सुध नहीं।

गाँव गुंदो-गाँव में बुराई फैलानेवाला व्यक्ति

वाकडी नोजर -वक्रदृष्टि

खाकाम लेदा - आश्रय देना

मावची पहेलियाँ - मावची में प्राप्त पहेलियों के कुछ उदाहरण प्रस्तुत है।

वाकडी कुकडी वाकडी चाच हाकवे थोवें होव होव जुवाय ज्यार की कलगी
निळी चीडी हींदळो खाय आंबो
नीली चीड़िया झूला झूलें आम
एकुज गावाम उट बाबा ती काय
एकही गाँव में ३२ बाबा वो क्या दाँत

महाराष्ट्रातील ठाकर आदिवासींची बोली आणि समाजजीवन

डॉ. संजय लोहकरे

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी जमातीच्या यादीत एकूण ४७ जमार्तीचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यापैकी १९ जमातींची लोकसंख्या एक लाखापेक्षा अधिक आहे. तर बाकीच्या जमाती संख्येने अतिअल्प आहेत. तर काही जामती गेल्या दोन तीन जनगणनेत आढळून आलेल्या नाहीत. त्यामुळे आज केवळ ४५ जमार्तीचा आदिवासी जमातीती समावेश करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रात गोंड, भिल्ल, महादेव कोळी, कोकणा, आंध, परधान, हलवी या जमाती शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय व सामाजिकदृष्ट्या पुढारलेल्या आहेत. तर ठाकर ठाकूर कातकरी, माडीया, कोलाम या जमाती आती मागासलेल्या आहेत. त्यापैकी ठाकर (ठाकूर) ही जमात सह्याद्री पर्वतरांगेतील नाशिक, अहमदनगर, ठाणे, रायगड, पुणे जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांत, सह्याद्री पर्वतरांगेच्या पूर्व-पश्चिम भागात विभागली गेली आहे. एकूण आदिवासी जामर्तीच्या लोकसंख्या पैकी ७% ठाकर (ठाकूर) आदिवासींची लोकसंख्या आहे. इ.स.१९६१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात १,५९,९७२ इतकी ठाकर जमातीची लोकसंख्य नोंदविली गेली आहे.१ महाराष्ट्रातील एकूण ठाकर जामतीच्या लोकसंख्ये पैकी ७५ लोकसंख्या ठाणे, रायगड, पुणे आणि नाशिक या चार जिल्ह्यांत आहे तर उरलेली लोकसंख्या औरंगाबाद जिल्ह्यातील कन्नड, सोयगाव, खुलदावाद् आणि जळगाव जिल्ह्यातील चाळीसगाव तालुक्यात आहे.

स्टर्ट कमिटीच्या अबोरिजनल ॲन्ड हिल ठाकूर (ठाकर) ट्राईब्स२ या अहवालात कमिटीने शिफारस करताना 'बॅकवर्ड ॲण्ड डिप्रेस्ट क्लासेस' मधील काही जाती जमातीच्या सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक वेगळेपणाचा विचार करून त्या वेगळ्या दाखवाण्यात असे क्रमिटीचे धारेण होते. या धोरणाला अनुसरून कमिटीने सह्याद्रीच्या डोंगरदऱ्यांत ठराविक भौगोलिक प्रदेशात (Geographical Areas) राहणाऱ्या (Territorial Group) परके बाह्या समाजाच्या संपर्कापासून दूर असलेल्या व आपल्याच सांस्कृतिक परिघात रमणाऱ्या आणि मूलतः स्वभावाने साधी, बुजरी, अबोल व भित्री असलेल्या ठाकूर (ठाकर)

Vidyawardhini Sabha's A.S.C. Com. & Science Senior College, Dhule

GEOINFORMATICS

भू-माहितीशास्त्र

डॉ. ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी । डॉ. सुरेश आहिरे
डॉ. आशा काटे-सूर्यवंशी

Prashant

Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गातील 'भूमाहितीशास्त्र'
या विषयासाठी उपयुक्त तसेच **टि.वाय.बी.ए.** (एस-३) च्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार
MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षासाठीही उपयुक्त

भू-माहितीशास्त्र

GEOINFORMATICS

प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर एस. सूर्यवंशी
प्राचार्य, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रा.डॉ. सुरेश सी. अहिरे
उपप्राचार्य व विभागप्रमुख, उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय,
दहिवेल, ता.साक्री, जि.धुळे.

प्रा.डॉ. आशा एम. काटे-सूर्यवंशी
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोलशास्त्र विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

SPECIMEN COPY
For
Review & Recommendation

Arts, Com. & Sc

Scanned with OKEN Scanner

भू-माहितीशास्त्र

© लेखक

प्रकाशक व मुद्रक : रंगराव पाटील

कार्यालय : प्रशांत पब्लिकेशन्स, ३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ, जळगाव ४२५००१.

दूरध्वनी : (०२५७) २२३५५२०, २२३२८००

ईमेल : prashantpublication.jal@gmail.com

प्रथम आवृत्ती : फेब्रुवारी, २०१९ ISBN : ९७८-९३-८८७६९-०९-९

मुखपृष्ठ / अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स मूल्य : ₹ १५०/-

Prashant

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

www.prashantpublications.com

...ardhini Sabha's Arts, Com. & Scienc...
DHULE

क संस्था दहिवेल यांचे
ाला प्रोत्साहित केले.

। पाटील व श्री. प्रदीप

-भगिनींनी या पुस्तकाचे
असतील किंवा आणखी
आहे. पुढील आवृत्तीच्या
ा. धन्यवाद!

ानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी
- प्रा.डॉ. सुरेश सी. अहिरे
आशा एम. काटे-सूर्यवंशी

अनुक्रमणिका

१) **सुदूर संवेदनाचा परिचय**..७
(Introduction to Remote Sensing)

सुदूर संवेदन अर्थ, सुदूर संवेदनाच्या व्याख्या, दूरस्थ संवेदनाचे स्वरूप, दूरस्थ संवेदनाची व्याप्ती, सुदूर संवेदनाचा विकास, सुदूर संवेदनाची मुलतत्वे, सुदूर संवेदन प्रकार, सुदूर संवेदनातील प्रक्रिया, दुरसंवेदन संवेदक, संवेदक प्रकार.

२) **निष्क्रीय सुदूर संवेदक**..१९
(Passive Remote Sensors)

दुरसंवेदक, दुरसंवेदकाचे प्रमुख यंत्र - हवाई कॅमेरा, इलेक्ट्रोनिक कॅमेरा, बहुवर्णपटीय समीक्षक, उष्ण समीक्षक, सुक्ष्मतरंग संवेदक; प्रस्तावना; १) निष्क्रीय दूरस्थ संवेदक; हवाई छायाचित्र, हवाई छायाचित्र सर्वेक्षणाशी संबंधीत बीज संज्ञा, हवाई छायाचित्रांचे प्रकार; हवाई छायाचित्राचे प्रमाण मोजण्याची पध्दती - हवाई छायाचित्र व प्रदेश नकाशा, कॅमेऱ्याची नाभीय लांबी व उड्डाणाची उंची, विमान उड्डाण उंची, नाभीय लांबी; हवाई त्रिमितीदर्शीचे प्रकार, मुख्य आधाराची अंगे; हवाई छायाचित्रनांचे साहित्य - हवाई कॅमेरे, छायाचित्रण पटल (फिल्मस्), विमान व बलून, शॉनेंग; हवाई छायाचित्राचे स्पष्टीकरण किंवा विश्लेषण घटक

३) **क्रियाशील सुदूर संवेदक**..३९
(Active Remote Sensor)

अर्थ व संकल्पना, घटक, क्रियाशील संवेदके, उपग्रह प्रकार - १) भूस्थिर उपग्रह २) सूर्यानुगामी/ध्रुवीय कक्षेतील उपग्रह; उपग्रहांचे कार्य, भारतीय अवकाश संशोधन संस्थेची प्रगती, भूप्रतिमान उपग्रहप्रणाली, भूप्रतिमान उपग्रहांवरील एम एसएस पट्टे, स्पॉट उपग्रह, आयआरएस उपग्रहप्रणाली, आयआरएस-आय.डी., आयआरएस उपग्रह प्रतिमेवरील टिप्पणीपट्टिका; उपग्रह प्रतिमांचे विश्लेषण, दृश्य वाचन-वर्णन, संगणकाच्या साहाय्याने वाचन-वर्णन-विश्लेषण

४) **भौगोलिक माहिती प्रणाली**..५७
(Geographical Information system)

प्रस्तावना, व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती; भौगोलिक माहिती प्रणालीचे घटक - संगणक संहिता, आज्ञावली/कार्यवाही संहिता, सांख्यिकीच्या नोंदी,

...bha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

GEOINFORMATICS

भू-माहितीशास्त्र

डॉ. ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी । डॉ. सुरेश आहिरे
डॉ. आशा काटे-सूर्यवंशी

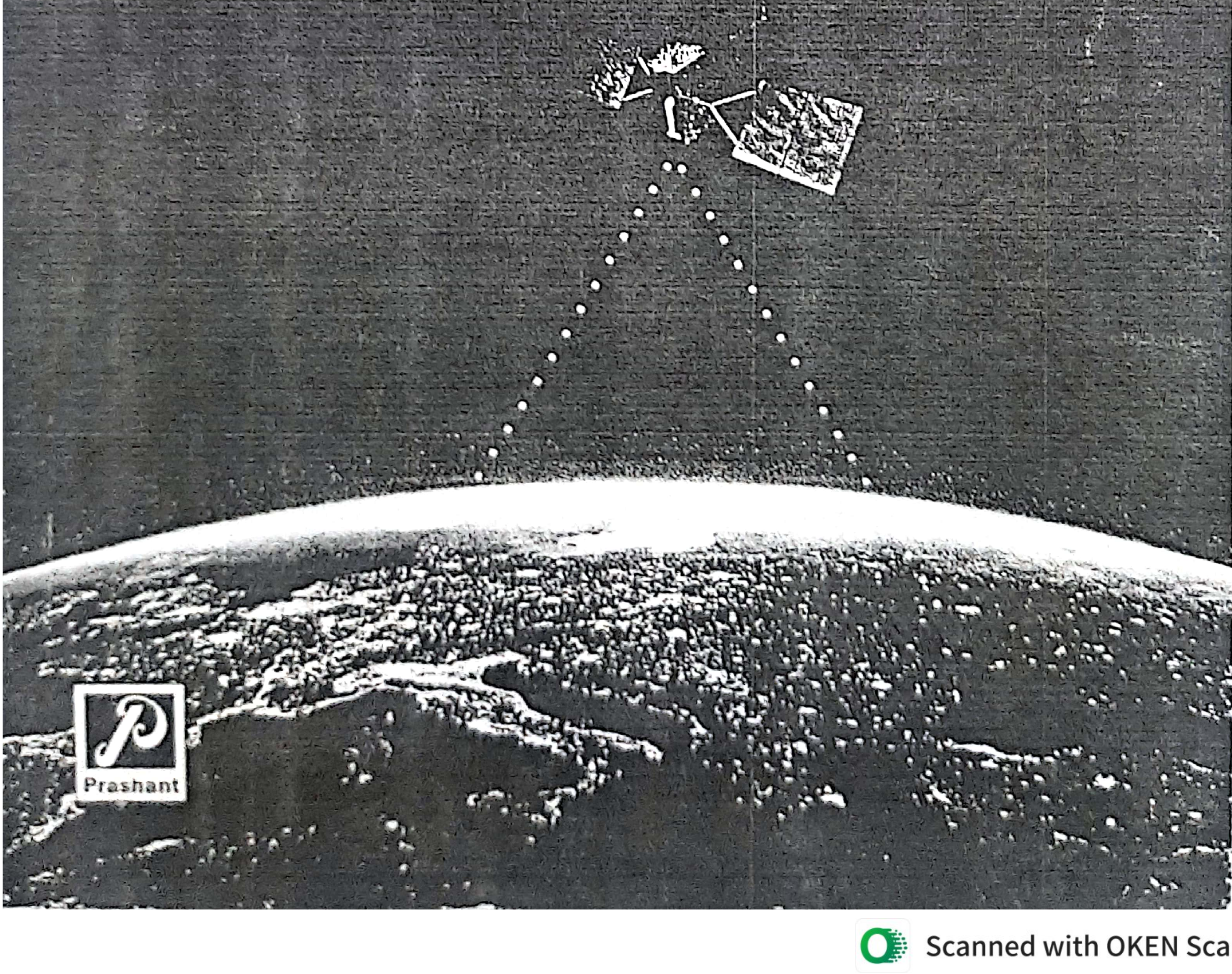

Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्राला चळवळींची एक दैदिप्यमान परंपरा आहे, जवळपास तेराव्या–चौदाव्या शतकापासून महाराष्ट्रात चळवळींचा आढळ असल्याचे लक्षात येते. आध्यात्मिक क्षेत्रात प्रथम सुरू होऊन त्या सामाजिक – सांस्कृतिक असा प्रवास करीत करीत विकसित होत आलेल्या दिसतात. या चळवळींच्या माध्यमातून आध्यात्मिक पातळीवरून (भारत व) महाराष्ट्रात प्रथमच समाज सुधारणेसाठी धर्म सुधारणेचा विचार मांडला गेला, हे या चळवळींचे महत्वाचे योगदान म्हणता येईल. परंतु भारतीय व महाराष्ट्रीय समाजाच्या धारणेत व्यापक परिवर्तन घडवून आणण्यात या चळवळी त्यांच्या अंगभूत मर्यादांमुळे कमी पडल्या. पुढे एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिशांच्या प्रभावातून ज्या सुधारणावादी चळवळी अस्तित्वात आल्या त्याही भारतीय समाजात एका मर्यादेपर्यंतच परिवर्तन घडवून आणू शकल्या, कारण धर्म आणि समाज यांच्यातील निकोप संबंधांना ऐहिक पातळीवरून सार्वजनिक जीवनात दृढ करण्यात त्या कमी पडल्या. धर्मसुधारणेतून समाजसुधारणा करण्यास लागणारी सार्वजनिक सामाजिक मानसिकता त्या निर्माण करू शकल्या नाहीत. पुढे 'आधी सामाजिक की राजकीय?' अशा वादात त्या अडकल्या. समकालीन तथाकथित सामाजधुरीणांनी हा प्रश्न 'आधी राजकीय सुधारणा' या बाजूने सोडवला, आणि त्या बरोबरच भारतात सामाजिक सुधारणेचा अर्थपूर्ण सुर्योदय होण्यापूर्वीच सुर्यास्त झाला. पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर तसेच संविधानाचा अंमल सुरू झाल्यानंतर (भारतात व) महाराष्ट्रात पुन्हा 'चळवळी' चा उदय होण्याची शक्यता निर्माण झाली. त्यान्वये महाराष्ट्रात अनेक चळवळी निर्माण झाल्या, पण त्या आधीच्या चळवळींसारख्या नव्हत्या तर सर्वकष व आमुलाग्र समाज व व्यवस्था परिवर्तनाच्या उर्मीतून उत्पन्न झालेल्या होत्या. 'परिवर्तनवादी चळवळी' म्हणून त्या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात नावारूपाला आल्या. आधीच्या चळवळींसारख्या त्या उच्चभ्रू वर्गातून आलेल्या नव्हत्या, तर भारतीय – महाराष्ट्रीय समाजातील दीन-दलित, उपेक्षित, मागास अशा वर्ग समूहांतून त्या उभ्या राहिल्या होत्या. त्यांची आजची स्थिती – गती काय? हे जाणून घेणे आज गरजेचे आहे. कारण समकालीन समाजाला गतिशील ठेवण्यात त्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

मे २९

ISBN 81-93445-14-3
9788193445143

सौरभ प्रकाशन

किंमत ₹ :५०/-

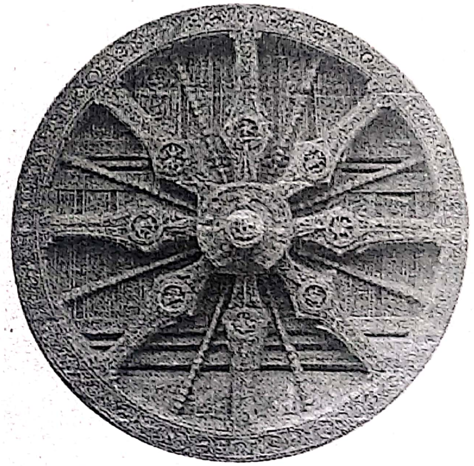

महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळी : स्थिती आणि गती

राजीव आरके

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & ... DHULE
March - 2019
331
Book 35

महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळी : स्थिती आणि गती
प्रा. राजीव आरके

प्रकाशन क्र. – ०८

© राजीव आरके
मो. नं. ८६२५०४०१९६

प्रकाशक :
मिलिंद जगताप
सौरव प्रकाशन,
बौद्धनगर, जवाहर कॉलनी,
औरंगाबाद – ४३१००५
मो. नं. ९९२२८६९९५७
sauravmilind11@gmail. com

ISBN : 978-81-934451-4-3

पहिली आवृत्ती : ११ मार्च २०१९

अक्षर जुळवणी :
सौ. अनिता विनायक भालेराव
क्रिएशन, जयश्री, १-एन,
सेक्टर ए, एन-१, सिडको, औरंगाबाद
फोन – २४८६९१०

मुद्रक :
रुद्रायणी ऑफसेट,
एम. आय. डी. सी.,
चिकलठाणा, औरंगाबाद

मुखपृष्ठ : राजेंद्र माळी,
श्लोक डिझाइन

किंमत : ५०/-

अर्पण

माझी आई कालकथित सीताबाई,
जिणे माझ्या जाणिवांना
आकार दिला
तिच्या पावन स्मृतीस...

Vidyawardhini Sabha's Arts, C...
DHI

Scanned with OKEN Scanner

NATIONAL SECURITY OF INDIA

37

भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा

डॉ. देवेंद्र विसपुते

Vardhini Sabha's Arts, Com. & Sc
DHULE

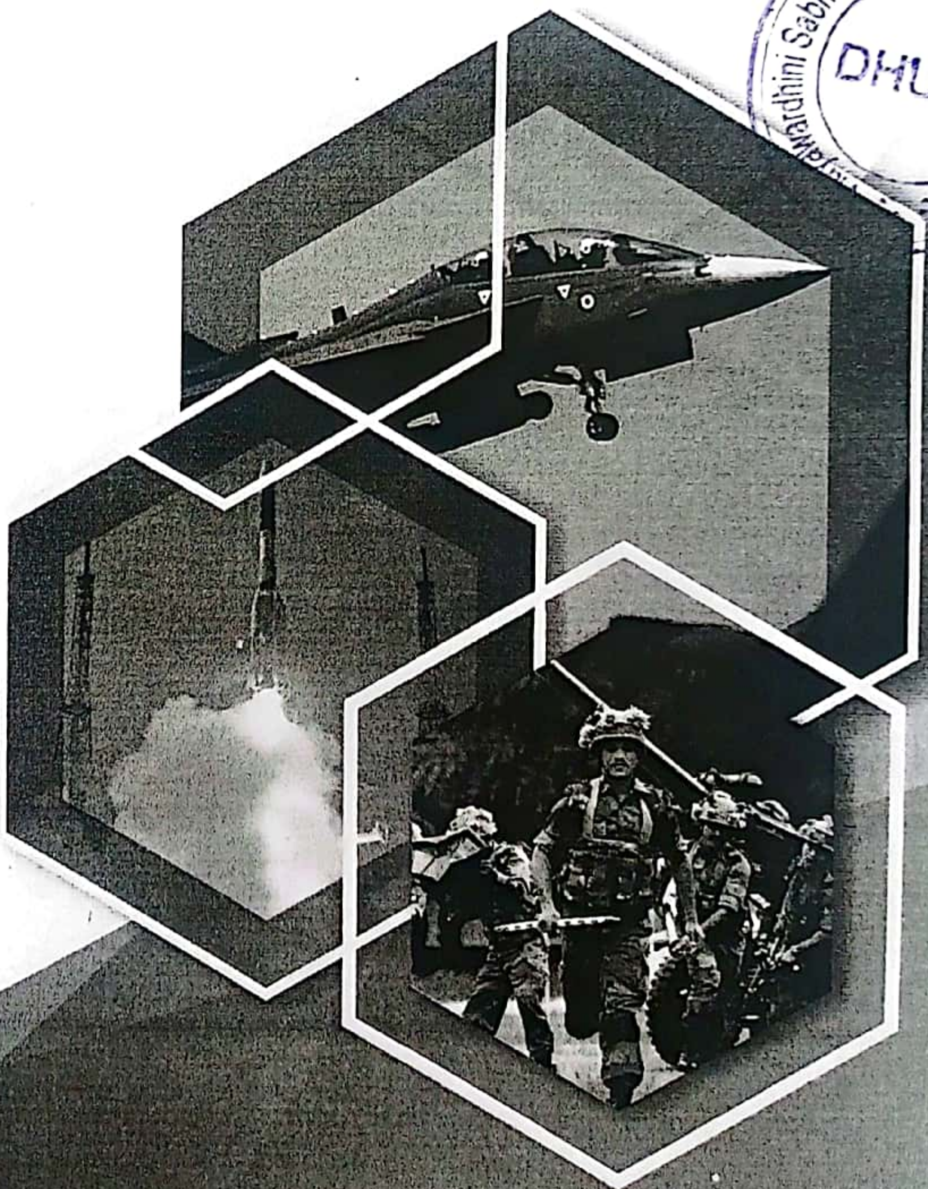

Prashant

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमानुसार
क.ब.चौ.उ.म. विद्यापीठ जळगावच्या **एस.वाय.बी.ए. (DSC)** च्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार
क्रमिक पुस्तक तसेच MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा

National Security of India

डॉ. देवेंद्र जी. विसपुते
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

WITH BEST COMPLIMENTS
FROM
AUTHORS AND PUBLISHER

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

Prashant

भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा
National Security of India

© सुरक्षित

▌प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

▌दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

▌आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
जून 2019
978-93-88769-74-7
₹ 250/-

▌अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

प्रस्तावना

उपग्रहवेधी क्षेपणास्त्राची चाचणी, दोनवेळा अतिशय आक्रमक व शत्रूला विस्मयाचा धक्का देणाऱ्या सर्जिकल स्ट्राईक्स, बालाकोट एअरस्ट्राईक आणि डोकलाम विवादात घेतलेली ठाम भूमिका आणि त्यामुळे चीनी सैन्याला घ्यावी लागलेली माघार यातून भारताने आज आक्रमक व वास्तववादी सुरक्षा धोरणाचा अंगिकार केल्याचे स्पष्ट होते. राष्ट्रहित जोपासण्यासाठी आणि चीन-पाकिस्तानच्या आक्रमक धोरणाला प्रत्युत्तर देणे हे सुद्धा आवश्यक होते. 'सॉफ्ट स्टेट' ही भारताची झालेली आजवरची प्रतिमा पुसून टाकण्यात आपण बऱ्यापैकी यशस्वी झालो आहोत. आदर्शवाद, सहिष्णुता आणि सद्गुणविकृती यामुळे देशाच्या हिताला अनेकवेळा तिलांजली द्यावी लागली, हा इतिहास आपण सर्व जाणून आहोत.

जागतिकीकरणानंतर जगात सुरक्षेच्या संकल्पनेत आमूलाग्र बदल होत गेले; त्यातील काही आपण स्वीकारले. प्रतिस्पर्धी किंवा शत्रुराष्ट्राच्या धोरणाला प्रतिसाद किंवा त्याची प्रतिक्रिया - असाच आपल्या धोरणाचा मूलमंत्र होता. जगातील मोठ्या देशांसोबत व्यवहार करणे, आपल्याच देशाच्या सीमेत गुंतून राहणे, शत्रूच्या आक्रमक धोरणाला त्याच्याच भाषेत प्रत्युत्तर न देणे यामुळे आपल्या देशाची वारंवार मानखंडना होत राहिली. सुरक्षा धोरण दुबळे व कमकुवत राहिले. ज्याचा धाक किंवा दरारा आपल्या शेजारी देशांना कधीच वाटला नाही. परंतु आज परिस्थितीत सकारात्मक बदल होतो आहे. आपली राष्ट्रशक्ती आणि आत्मविश्वास वाढल्याचेच हे निदर्शक आहे.

'भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा' या ग्रंथात आज देशापुढे नव्याने उभ्या ठाकलेल्या आव्हानांचा परामर्श घेण्यात आलेला आहे. इतिहासाची पुनरावृत्ती होते, हे जाणून सुरक्षेच्या भूतकालीन घटनांचा आढावाही त्यात घेण्यात आलेला आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा ही देशासाठी प्राधान्यक्रमाची बाब आहे. कोणतीही आर्थिक, औद्योगिक प्रगती; विकास हा पुरेशा सुरक्षेशिवाय निरर्थक आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय सुरक्षेचा विविध अंगांनी अभ्यास यात करण्यात आलेला आहे. प्रादेशिकता - भाषा, राजकीय, धार्मिक व आर्थिक समस्यांमुळे राष्ट्रशक्तीवर परिणाम होऊन देश दुबळा कसा बनतो, याचे अध्ययन या ग्रंथात आहे. संरक्षणाबरोबरच सामाजिक समस्यांचा उहापोह करून त्यावर उपाययोजनाही सूचविण्यात आलेल्या आहेत. नव्याने प्रस्थापित झालेली [illegible] सुरक्षेवर कसा परिणाम होतो? याचा विचारही यात केलेला आहे.

माओवाद हे नवे [illegible] पांघरुण देशांतर्गत अराजकतेला आमंत्रण देणाऱ्या नक्षलवादाबद्दल जाणून घेण्याचा प्रयत्न केलेला असून गेल्या पाच दशकात या चळवळीवर नियंत्रण न मिळविता

Vidyavardhini Sabha's ... Com. ... DHULE

येणे, हे खूपच मोठे अपयश आहे. कोणताही देश कोणतीही समस्या इतकी दीर्घकाळ चिघळत ठेवत नाही. युद्धापेक्षाही देशाची अधिक हानी घडविणाऱ्या दहशतवादाचा सखोल अभ्यास यात आहे. दहशतवाद आणि माओवाद हे दोन्हीही मानवताविरोधी, अमानुष आणि राष्ट्राला कॅन्सरप्रमाणे ग्रासणारे आजारच आहेत. त्यांच्याबद्दल कोणतीही सहानुभुती बाळगणे हा राष्ट्रद्रोहच मानायला हवा. सायबर गुन्ह्यांच्या नवीनतम धोक्याची व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांची मांडणीही करण्यात आलेली आहे. शेवटी देशाच्या सीमांची सद्य:स्थिती व त्याअनुषंगाने निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे अवलोकनही विस्तृतपणे केलेले आहे.

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगावने बदलत्या जागतिक परिस्थितीनुसार अभ्यासक्रमात चॉईसबेस्ड क्रेडिट सिस्टिमचा अंतर्भाव केला आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शिक्षणात होणारे फेरबदल स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी स्वीकारावेच लागतील. विद्यापीठाचे मा. कुलगुरु डॉ. पी.पी. पाटील यांच्या नेतृत्त्वाखाली मा. प्र-कुलगुरु डॉ. पी.पी. माहुलीकर, मा. कुलसचिव डॉ. बी.बी. पाटील, कला शाखेचे अधिष्ठाता मा. प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार यांच्यासह अनेक प्राध्यापकांनी याकामी कुशल असे मार्गदर्शन केले, अनेक समिती व उपसमिती सदस्यांनी त्यासाठी परिश्रम घेतले याची जाणीव याठिकाणी आहे.

संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष व बंधू डॉ. के.बी. पाटील, सदस्य डॉ. के.एन. पाटील, भगिनी डॉ. माधुरी धर्माधिकारी, डॉ. अरुण वळवी व डॉ. व्ही.बी. माळी, अभ्यासक्रम उपसमितीचे सदस्य डॉ. एस.आर. पाटील, प्रा. गिरीश गावित व प्रा. पी.आर. वानखेडे यांचा याप्रसंगी उल्लेख करणे आवश्यक आहे. त्यांच्या प्रयत्नानेच हा अभ्यासक्रम तयार झाला, ज्यामुळेच त्यावरील पुस्तक साकार झालेले आहे. याबरोबरच गुरुवर्य प्रा. ए.पी. चौधरी, प्राचार्य डॉ. शांताराम बडगुजर, माझे मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ. मनोज साळी, प्राचार्य डॉ. विजय जाधव, डॉ. पी.ए. घोष (नाशिक), डॉ. अभयकुमार सिंह (आयोध्या), प्रा. शशिकांत बोरसे, प्रा. जे.बी. कचवे यांच्या वेळोवेळी झालेल्या दिशादर्शनामुळेच मला माझ्या पथावर पुढे जाता आलेले आहे, हे मी नम्रपणे नमूद करतो.

हे पुस्तक लिहिण्यासाठी ज्या ग्रंथ व संशोधनपर लेखांचा आधार घेतलेला आहे – त्या सर्व लेखक, त्यांची पुस्तके, लेख व वेबसाईटस्‌बद्दलही ऋण व्यक्त करतो. विद्यार्थी व अभ्यासकांना हा विषय समजावून घेण्यात या पुस्तकाचा उपयोग निश्चित होईल, अशी खात्री बाळगतो. विविध विषयांवर मोठ्या तन्मयतेने पुस्तके लिहून घेण्यासाठी सातत्याने प्रेरीत करणारे प्रशांत पब्लिकेशनचे श्री. रंगराव पाटील व श्री. प्रदीप पाटील यांच्याबद्दलही ऋणभाव व्यक्त करतो. भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा हा विषय अभ्यासतांना शस्त्रबळ आणि सैन्यबळाच्या अभावी आपल्या देशाची सुरक्षा करणे कठिणच नव्हेत, तर अशक्यच आहे, हे लक्षात घेणे अत्यांतिक गरजेचे आहे. त्यामुळेच 'शस्त्रेण रक्षिते राष्ट्रम्' या सुभाषिताची प्रासंगिकता आणि आवश्यकता आज पुन्हा जाणविली...

जय हिंद...!

– डॉ. देवेंद्र जी. विसपुते

८३२०॥ ८४२०॥

अनुक्रमणिका

CBCS

प्रकरण १ .... १

भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा

(National Security of India)

प्रस्तावना, अर्थ, संकल्पना, हित व सुरक्षेचे वास्तववादी रीतीने संवर्धन आवश्यक, व्याप्ती, राष्ट्रीय सुरक्षेची प्रासंगिकता, सुरक्षा धोरणाचा आढावा, विद्यमान परिस्थिती; भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेची मूल्ये – १. संसदीय लोकशाही २. संघराज्य पद्धती ३. प्रजासत्ताक राज्य ४. समाजवाद ५. धर्मनिरपेक्षता ६. अलिप्ततावाद; समारोप

प्रकरण २ .... ३०

भारतातील प्रादेशिकता

(Regionalism in India)

प्रस्तावना, अर्थ, संकल्पना, प्रादेशिकतेची कारणे; भौगोलिक घटक – १. ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घटक २. जात आणि धर्म ३. आर्थिक घटक; प्रादेशिकतेचे प्रभाव; प्रादेशिकतेचे प्रकार – १. भाषा २. राजकीय ३. धार्मिक ४. आर्थिक; समारोप

प्रकरण ३ .... ४६

भारतातील सामाजिक समस्या आणि त्यांचे परिणाम

(Social Problems in India and its effects)

प्रस्तावना; निरक्षरता – भारतातील निरक्षरतेची कारणे, निरक्षरतेचे तोटे, उपाययोजना; सांप्रदायिकता – सांप्रदायिकतेची कारणे, परिणाम, उपाययोजना; स्थलांतर – स्थलांतराची कारणे, स्थलांतराचे परिणाम; लिंगभेदाची समस्या; समारोप

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

प्रकरण ४...६४
समाजमाध्यमे आणि सुरक्षा
(Social Media and Security)

प्रस्तावना, समाज माध्यमांचा इतिहास, समाज माध्यमांचे प्रकार; समाज माध्यमांचे उपयोग - (अ) सकारात्मक उपयोग, फायदे (ब) नकारात्मक उपयोग; व्हायरल होणे - १. सामाजिक उपयोग २. शैक्षणिक उपयोग ३. सुरक्षा ४. आरोग्य ५. पर्यावरण; परिणाम, उपाययोजना, समारोप

प्रकरण ५...७९
भारतातील माओवादाची समस्या
(Maoist Problem in India)

प्रस्तावना, अर्थ, डाव्या विचारसरणीचा हिंसक आंदोलनाचा इतिहास, चीनचे प्रोत्साहन, व्याप्ती, भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेवरील दुष्परिणाम, कारणे, माओवादाचा मध्य व दक्षिण भारतात प्रसार, आदिवासींच्या जनाधाराची मीमांसा, माओवादी चळवळीचे स्वरुप, आदिवासी भागातील मुलांवर परिणाम, नागरी माओवादाचा विस्तार होण्याचा धोका, अंतर्गत सुरक्षेसमोरील सर्वात गंभीर आव्हान, भारतातील माओवादी चळवळ - (अ) महाराष्ट्र (ब) झारखंड (क) छत्तीसगढ; उपाययोजना, समारोप

प्रकरण ६...१०५
भारतातील दहशतवाद
(Terrorism in India)

प्रस्तावना, अर्थ, दहशतवादाच्या व्याख्या, व्याप्ती, भारतातील दहशतवादाचा आढावा, दहशतवाद्यांची कार्यपद्धती, दहशतवाद निर्मितीची कारणे; दहशतवादाचे प्रकार - १. बंडखोरी किंवा फुटीरता २. क्रांतीकारक ३. सुधारणावादी ४. पुनर्स्थापनावादी ५. प्रायोजित दहशतवाद ६. मादक पदार्थांमुळे निर्माण झालेला दहशतवाद ७. रासायनिक, आण्विक व जैविक दहशतवाद; दहशतवादाची कारणे, दहशतवाद्यांची उद्दिष्ट्ये, दहशतवादावरील उपाययोजना; दहशतवादविरोधी कार्यवाही - १. जनसहयोग २. वैध आणि प्रभावशाली सरकार ३. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक सुधारणा ४. प्रबुद्ध नेतृत्व ५. गतीशील लष्करी कारवाई; जनाधाराचे महत्त्व, लोकांची सद्भावना गरजेची, खंबीर धोरणाचा अभाव, जनभावनांच्या तिव्रतेत वाढ, समारोप

प्रकरण ७...१३०
सायबर गुन्हे आणि सुरक्षा
(Cyber Crime and Security)

प्रस्तावना, अर्थ, संकल्पना, सायबर गुन्हेगारीचे स्वरुप, सायबर युद्ध; सायबर युद्धाचे प्रकार - १. हॅकिंग; चिनी हॅकर्सची भारतावर नजर २. कॉपी राईट उल्लंघन ३. लैंगिक शोषण ४. बाल शोषण; सायबर गुन्ह्यांची मूलभूत उपकरणे, उपाययोजना, सायबर गुन्ह्यांच्या घटना आणि त्याविरुद्धच्या तरतुदी, सायबर गुन्ह्यांसंबंधीचे कायदे, समारोप

प्रकरण ८...१४६
सीमा समस्या आणि सुरक्षा
(Border Issues and Security)

प्रस्तावना, भारताच्या भूसीमा, भारताच्या सागरी सीमा; भारत-चीन सीमा - लडाख, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड व उत्तर प्रदेश, नेपाळ, सिक्किम, भूतान, अरुणाचल प्रदेश; मॅकमहोन रेषा, भारत-चीन सीमा विवाद, भारत-चीन युद्ध, कोलंबो प्रस्ताव, भारत-चीन संघर्ष (१९६७); भारत-पाकिस्तान सीमा - गुजराथ, राजस्थान, पंजाब, काश्मीर; प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषा, भारत-पाकिस्तान सीमा विवाद - जम्मू आणि काश्मीर, कच्छचे रण, ताश्कंद करार, शिमला करार; भारत-बांगलादेश सीमा - भारत-बांगलादेश सीमा विवाद, पूर्व बाह्य सीमा, सीमा व्यवस्थापन; समारोप

संदर्भग्रंथ...१७०

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

उपग्रहवेधी क्षेपणास्त्राची चाचणी, आक्रमक व शत्रुला विस्मयाचा धक्का देणाऱ्या सर्जिकल स्ट्राईक्स, बालाकोट एअरस्ट्राईक आणि डोकलाम विवादात घेतलेल्या ठाम व कणखर भूमिकेमुळे चीनी सैन्याला घ्यावी लागलेली माघार या प्रासंगिकतेतून भारताने आज आक्रमक व वास्तववादी सुरक्षा धोरणाचा अंगिकार केल्याचे स्पष्ट होते. परिणामी 'सॉफ्ट स्टेट' ही भारताची आजवरची प्रतिमा पुसून टाकण्यात आपण बऱ्यापैकी यशस्वी झालो आहोत.

राष्ट्रीय सुरक्षा ही देशासाठी प्राधान्यक्रमाची बाब असून कोणतीही आर्थिक, औद्योगिक प्रगती किंवा विकास हा पुरेशा सुरक्षेशिवाय निरर्थक आहे. प्रादेशिक समस्यांमध्ये भाषा, सामाजिक, राजकीय, भौगोलिक, धार्मिक व आर्थिक समस्या तसेच सांप्रदायिकता, स्थलांतर, निरक्षरता, लिंगभेद, नव्याने प्रस्थापित झालेली समाज माध्यमे व त्यापासून होणारे दुष्परिणाम, आरोग्य, पर्यावरण, माओवादी चळवळी, शेजारील राष्ट्रांचा अमानुष दहशतवाद, सायबर गुन्हेगारी आणि भारताच्या सीमा समस्या व सुरक्षा या सर्व समस्या आणि नव्याने उभ्या ठाकलेल्या आव्हानांचा यथायोग्य परामर्श 'भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा' या ग्रंथात घेण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर राष्ट्रशक्तीवर विविध समस्यांचा परिणाम होऊन देश दुबळा कसा बनतो व त्याचबरोबर करावयाच्या उपाययोजनाही सूचविण्यात आलेल्या आहेत.

Prashant

संरक्षणशास्त्र ₹ 250

ISBN 978-93-88769-74-7

9 789388 769747

Arts, Com. & Science

सत्ताशास्त्र/अतिभौतिकी :
भारतीय व पाश्चात्य

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद

CamScanner

सत्ताशास्त्र / अतिभौतिकी

(भारतीय व पाश्चात्य)

:: संपादक मंडळ ::

डॉ.सुनंदा भुसारे

डॉ. सुरेंन्द्र गायधने

डॉ.सुनील साळुंके

डॉ.प्रभाकर किर्तनकार

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद

डिसेंबर २०१९

CamScanner

• सत्ताशास्त्र / अतिभौतिकी (भारतीय व पाश्चात्य)-डॉ.सुनंदा भुसारे (मुख्य संपादक)
-Sattashastra/Atibhautiki (Bharatiy va Pashchatya)- Dr.Sunanda Bhusare
(Chief Editor)

• प्रथमावृत्ती - डिसेंबर २३,२०१९.
©अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद
• प्रकाशक:व्यंकटराव मोरे
मैत्री प्रकाशन,
मु.पो.याकतपूर ता.औसा
जि.लातूर-४१३५२०
मो. 9850740367/ 8329351614
• मुद्रणस्थळ : रुद्रायणी ऑफसेट, औरंगाबाद.
• पृष्ठ जुळणी : डॉ.संगीता मोरे
• पृष्ठ संख्या : ३१२
• मूल्य : रू.३००
• ISBN:978-93-84810-55-9

संपादकीय :

अतिभौतिकी म्हणजे आद्य तत्त्वज्ञान. जगातील बहुतेक ज्ञान क्षेत्रांचे माहेर म्हणजे अतिभौतिकी. विज्ञान, मग ते कोणत्याही प्रांतातील असो, त्याचा आधार अतिभौतिकी असते. प्रस्तुत विषयावर विविध मान्यवरांचे लेख, सूज्ञ वाचक व समीक्षकांना चिंतनसामग्री पुरवेल अशी अपेक्षा वजा खात्री आहे. आपल्या सूचना मोलाचे मार्गदर्शन करणार आहेत.

या ग्रंथातील सर्व लेखकांचे मनस्वी आभार ....

— संपादक मंडळ

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College ✲ DHULE

अनुक्रमणिका

१.भारतीय सत्ताशास्त्र — डॉ. हेमलता मोरे .. 007

२.अतिभौतिकीचे स्वरूप —डॉ. सुरेन्द्र गायधने .. 014

३.अतिभौतिकीय चिंतन : भारतीय व पाश्चात्य —विकास गायकवाड .. 024

४.सत्ताशास्त्रातील अध्यात्मवादी दृष्टीकोन —डॉ.विजय सोपनराव शेडगे, .. 027

५.मेटा–एप्रोच (काय आहे?का असायला हवा ?) —चंद्रकांत सोनवणे .. 034

६.सैद्धांतिक आणि व्यवहारिक दृष्टिकोनातून'अंतिम सत्ता':एक मीमांसा
—डॉ. राजेसाहेब मारडकर .. 039

७.जडवाद : एक तात्त्विक विश्लेषण —प्रा. हाडुळे धनराज सुभाष .. 047

८.भारतीय दर्शनातील विश्वाच्या मुलद्रव्या विषयीची संकल्पना
—डॉ.मुबीन शेख, .. 053

९.भारतीय दर्शनातील आत्मतत्व विचार : एक चिकित्सक अध्ययन
—डॉ.नरेन्द्र व. रघटाटे .. 060

१०.जडचेतनावादाची समीक्षा - डॉ. सुरेखा अभय आडगावकर .. 070

११.हिन्दू आणि मुस्लिम धर्मातील ईश्वर संकल्पनेचे स्वरूप
—डॉ. अतुल महाजन .. 082

१२.चार्वाकांचा सत्ताशास्त्रीय सिध्दांत —प्रा.डॉ.प्रभाकर किर्तनकार .. 089

१३.चार्वाकाचा जडवाद —डॉ. भुसारे सुनंदा रामचंद्र .. 093

१४.चार्वाकांचे सत्ताशास्त्र : एक अभ्यास —प्रा. बांगर परमेश्वर शिवाजी .. 100

१५.भारतीय तत्त्वज्ञानातील चार्वाकांचे सत्ताशास्त्र
—प्रा.अनिता प्रेमराज भोळे .. 105

१६.बौद्धांची तत्त्वमीमांसा —डॉ.दिलीप नागरगोजे ... 110

१७.इस्लाम - ईश्वर संकल्पना —प्रा. डॉ. गणेश बेळंबे .. 115

१८.जैन दर्शनातील सत्ताशास्त्रीय सिध्दांत —प्रा. भुसारे गोदावरी .. 129

१९.भारतीय वैशेषिक दर्शनातील परमाणूवाद आणि ग्रीकांचा परमाणूवादः
एक तुलनात्मक विवेचन —डॉ. रीना अविनाश पितळे पुराडकर .. 136

२०.वेदांत दर्शनातील जगत् संकल्पन्ना —प्रा. शितल रुद्रमुनी येरुळे .. 143

२१.अद्‌वैत वेदांताची आत्म संकल्पना —प्रा.धनराज तुकाराम लझडे .. 147

२२.संत महात्मा बसवेश्वरांचे ईश्वरविषयक तत्वचिंतन
—डॉ. उध्दव नं. कांबळे ..153

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. ... DHULE

CS CamScanner

२३.सांख्य दर्शनातील अंधळया–लंगडयासंबंधी शंका–प्रश्न !
–डॉ.वेदप्रकाश डोणगावकर .. 157
२४.सांख्य तत्वज्ञान (सत्ताशास्त्रीय दृष्टीकोन)–डॉ. आंबटकर वृषाली .. 163
२५.महानुभाव तत्वज्ञानातील 'सत्ताशास्त्र' – डॉ. नवनाथ रासकर .. 167
२६.वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारातील तत्त्वमीमांसा
–कल्याणी मेहेरे ..173
२७.जैन दर्शनातील जीव संकल्पना –प्रा.कु.सोनू मन्मथ स्वामी ..180
२८.जगाची उत्पत्ती : सांख्यांच्या विचारातून –प्रा.अलका चिखुर्डेकर ..185
२९.जैन दर्शनातील सदवस्तुमीमांसा –डॉ. बालाजी मारोतीराव नरवाडे ..191
३०.मध्ययुगीन पाश्चात्य द्रव्य संकल्पना –डॉ. सुनील साळुंके ..195
३१.लुडविग फॉयेरबाख यांचे ईश्वरविषयीचे मत –डॉ. सुनिलदत्त गवरे ..210
३२.ब्रॅडलेचा विश्वविषयक सिध्दांत –डॉ. अजय नामा ..215
३३.मार्टिन हायडेगरची सत् संकल्पना –डॉ. बाळासाहेब मुळीक ..220
३४.सार्त्रचा अस्तित्ववाद –डॉ. कुलकर्णी स्वाती नागोराव ..225
३५.मिल्लची शास्त्रीय कारण संकल्पना –प्रा.डॉ.बाजीराव पाटील ..229
36.On Good Metaphysics -Dr.Sharmila Virkar ..232
37.Theories Of Soul, Karma And Eschatology In Indian Philosophy
-Dr.Vijay Srinath Kanchi ..241
38.Theory of Divine Creation in Nyâya and Christianity a
Comparison -Dr.Rajen Lakra ..260
39.Understanding the thematic texture of modernity through
Charles Taylor -Dr.Shinumol T.C ..270
40.Systematic Exposition of the Metaphysical Doctrines in
Atharvashirsh- -Dhanshree Patrikar ..281
41.Ethics and Metaphysics -Prof.Pushpa Deotale ..289
42.A Parallel between Shankaracharya and Kierkegaard's
Ontological Philosophy of Three Levels of Existence:
A Possibility? -Dr.Amita Valmiki ..292
43.Bharatratna Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on
Democracy & Religion -Dr. Narayan Shankar Gadade ..298
44.Reality and Truth of some physical things in physics
Prof. Mundhe A. M. ..310
Ku. S.A. Mundhe ,Prof. Waghmare M.N.

१.भारतीय सत्ताशास्त्र

–डॉ. हेमलता मोरे

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषदेचे दुसरे अधिवेशन हिंगोली येथे शिवाजी महाविद्यालयाच्या संयुक्त विद्यमाने संपन्न होत आहे. या अधिवेशनाचा विषय 'सत्ताशास्त्र /अधिभौतिकी : भारतीय व पाश्चात्य' असा आहे. मी सत्ताशास्त्राची मांडणी भारतीय दर्शनांच्या (आस्तिक तसेच नास्तिक) संदर्भात करणार आहे. येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की, भारतीय दर्शनांच्या परिप्रेक्ष्यात सत्ताशास्त्रीय वा ज्ञानमीमांसीय अथवा नीतिमीमांसेतील समस्यांची, सिद्धांतांची, उपपत्तींची मांडणी पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाप्रमाणे स्वतंत्रपणे, सुटी केलेली आढळत नाही. त्या त्या दर्शनाचे सत्ताशास्त्र (सद्वस्तुमीमांसा), ज्ञानमीमांसा, नीतिमीमांसा यांच्यात नेहमीच एक आंतरिक संबंध असतो. सद्वस्तुमीमांसा, ज्ञानमीमांसा, नीतिमीमांसा यांच्या विषयीचा भूमिकांचा परस्परांवर प्रभाव पडत असतो. याचे महत्त्वाचे कारण या सर्वांचा विचार मोक्षाच्या संदर्भात केलेला आहे. कसे ते पाहू.

पाश्चात्य आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाचा उगम कसा झाला याविषयी असे म्हटले जाते की, पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा उगम जगाविषयीच्या औत्सुक्यातून, कुतुहलातून झाला तर भारतीय तत्त्वज्ञानाचा उगम दुःखाच्या समस्येवर उपाय शोधण्यातून झाला. प्रायः सर्व भारतीय दर्शने दुःखाचा आत्यंतिक नाश/निरास हे मानवी जीवनाचे प्राप्तव्य मानतात. अर्थात काही दर्शनांनी दुःखनिरासाच्या जोडीने परमानंद प्राप्ती (उदा. जैन दर्शन, अद्वैत दर्शन) हेही प्राप्तव्य मानले आहे. दुःखनिरासाच्या आणि परमानंद प्राप्तीच्या अवस्थेला विदेह/सदेह मुक्ती, मोक्ष, निर्वाण, कैवल्य असे वेगवेगळया संकल्पनांनी संबोधले आहे. या संकल्पनांमध्ये भेद आहे हे नक्कीच, पण या सर्वांमध्ये एक मुद्दा समान आहे ते म्हणजे हे 'प्राप्तव्य' आहे. आणि जोपर्यंत ते प्राप्त होत नाही तोपर्यंत व्यक्ती

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

CamScanner

असा घेतला जातो. मनुष्याला स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव ही दोन प्रकारे होऊ शकते.

१) आप्तप्रसंगातून समागमाद्वारे अस्तित्वाची जाणीव होते. २) अस्तित्वाशी सामंजस्य साधून मानवी अस्तित्वाची जाण होत असते. थोडक्यात अस्तित्ववाद हे कृतीशीलतेचे दर्शन आहे. मानव या जगात अस्तित्वात आल्यावर त्याला अनेक जबाबदाऱ्या स्वतःच्या खांदयावर पेलवायच्या असतात. अनेक समस्यांना त्याला तोंड दयावे लागते अशावेळी तो गोंधळतो. निराश होतो. तरीही त्याला त्याच्या पासून दूर न जाता मृत्युपर्यंत जगावेच लागते. मृत्यु म्हणजे घोर अंधार , मृत्यु म्हणजे माणसाचा उद्दीष्टांचा,इच्छांचा पूर्ण विलाप होय. याची जाणीव त्याला करून घ्यावीच लागते. म्हणून अस्तित्ववादी तत्वज्ञान हे मानवी जीवनाला एक नवीन दिशा, माणसात नवीन चैतन्य निर्माण करणारे तत्वज्ञान आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. आधुनिक तत्वज्ञानातील विचारप्रवाह - माधवी कवि - पृष्ठ क्र. ५५

२. शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र - म.बा.कुंडले - पृष्ठ क्र. ६२३

३. आधुनिक तत्वज्ञानातील विचारप्रवाह - माधवी कवि- पृष्ठ क्र. ६९

आधार ग्रंथ

१. अस्तित्ववाद व मराठी साहित्य - डॉ.सुभाष सावरकर

२. अस्तित्ववादाची ओळख- दि. के.बेडेकर

३. उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण - डॉ.अरविंद दुनाखे

●●●

35.मिल्लची शास्त्रीय कारण संकल्पना

डॉ.बाजीराव पाटील

विद्यावर्धिनी सभेचे,

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

विश्वामध्ये घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेला कारण हे असतेच. मग ती घटना लहान असो किंवा मोठी. त्या त्या घटनेनुसार कारण हे असते किंवा विश्वातील लहानात लहान घटना मुंगी मरणे याला सुद्धा कारण असते. कारण व कार्याच्या चक्रातून विश्वातील कोणतीही घटना सुटू शकत नाही. असे कधीही होत नाही किंवा झाले नाही की एखादी घटना विनाकारण घडली आहे. कोणतेही कार्य घडून येण्यास अनेक कारणअसू शकतात. एका विशिष्ट कारणाने जे कार्य घडून येते तेच कार्य अनेक कारणांच्या माध्यमातूनही घडून येते. उदा. मृत्यू हे एकच कार्य. पाण्यात बुडल्याने, बंदुकीची गोळी लागल्याने, विषप्राशन केल्याने अशा इ. कारणांनी घडू शकते.

कारण कार्याचा संबंध दोन वस्तू वस्तूतील संबंध नसून तो दोन घटना घटनामधील सबंध असतो. एखादे कार्य घडण्यापूर्वी एखादी कारण रुपी घटना घडलेली असते. उदा. चंद्र ही वस्तू समुद्राच्या भरतीचे कारण नाही तर चंद्र एका विशिष्ट स्थितीत येणे ही घटना समूद्राला भरती येणे या घटनेचे कारण आहे. त्याच प्रमाणे कारण हे कार्याच्या नियतपूर्ववती असते. म्हणजेच एखाद्या कार्याच्या पूर्वी घडनारी कोणतीही घटना त्या कार्याचे कारण असत नाही तर एखाद्या कार्याच्या नेहमी पुर्ववर्ती घडणारी घटनाच [illegible] कार्याचे खरे कारण असते. आपणांस असे म्हणता येणार नाही की [illegible]ज्याच्या घरची गाय सकाळी आठ वाजता व्याली म्हणून मला शाळेत [illegible]ला उशिर झाला कारण अशा घटना या कधी कधीच घडतात खरे कारण

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE

CS CamScanner

पुर्ववर्ती तसेच ते नियतपुर्ववर्ती असावयास हवे.

परंतू आपण व्यवहारात कधी कधी घडणाऱ्या घटनांना सुद्धा कार्यकारण संबंधाच्या कक्षेत आणतो. उदा. कावळा फांदीवर बसने व फांदी मोडणे हे योगा योगाने कधीतरी घडतं यातून काकतालिय न्याय नावाचा तर्कदोष निर्माण होतो.

दोन वर्गातील किंवा दोन घटनेतील कार्यकारण संबंध विज्ञानाच्या कक्षेत येतो. शास्त्रीय दृष्टीने विचार केल्यास कार्यकारण संबंध हा दोन वर्गातील किंवा दोन जातीतील संबंध आहे. जी घटना एकदाच किंवा कधीतरी घडते त्या घटनेच्या संदर्भातील कार्यकारण संबंध विज्ञानाच्या कक्षेत येत नाही. उदा. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वाघनखांचा वार हे अफझल खानाच्या मृत्यूचे कारण होय. वाघ नख्या हे कारण नियत नाही. अशा घटना केवळ एकदाच घडत असतात त्यामूळे हा संबंध कार्यकारण संबंधाला लावता येत नाही. केवळ दोन वर्गातील कार्यकारण संबंध विज्ञानाच्या कक्षेत येतो. जसे की विषबाधेने माणसाचा मृत्यू होतो. हे कारण मात्र नियत आहे. ज्या ज्या वेळी विषबाधा झाली त्या त्या वेळी मृत्यू हा आलेलाच असतो.

सर्वसाधारणपणे विचार केल्यास कारणात शक्ती किंवा सामर्थ्य असते त्यामुळेच एखादे कार्य घडते असे माणतो. परंतू हे विज्ञानाला मान्य नाही. जर मद्य प्राशनाने बेहोशी येते असे कारण आपण म्हणतो परंतू मद्यामध्ये बेहोश आणण्याचे सामर्थ्य नसते तर मद्याने मद्यपान केलेल्या व्यक्तीच्या शरीरात भिनल्याने. त्या व्यक्तीला बेहोशी येते. म्हणजेच मद्याने माणसाच्या शरिरात भिनने हे महत्वाचे आहे.

कारण हे पुर्ववर्ती, नियतपुर्ववर्ती, समिप असून चालत नाही तर खरे कारण हे निरुपाधिक असते. निरुपाधिक म्हणजे एखादे कार्य घडून येण्यासाठी ज्या ज्या घटकाची आवश्यकता आहे ते ते सर्व घटक उपस्थित असने. कार्य घडून येण्यासाठी एखादा जरी घटक अनुपस्थित असला तर कार्य घडू शकत नाही. जस रात्रीनंतर दिवस येतो. त्यांचा नित्यक्रम चालूच असतो तरी सुद्धा रात्रीला दिवसाचे कारण म्हणता येत नाही तर दिवस होण्यासाठी पृथ्वीने स्वत:भोवती फिरत फिरत सुर्याभोवती फिरले पाहिजे. जर पृथ्वीचे फिरणे थांबले तर अखंडपणे दिवस किंवा रात्रच राहिली असती. म्हणून खरे कारण

हे सोपाधिक नसून निरुपाधिक असावयास हवे.

नेहमीच कारण हे कार्याच्या समिप कारणरुपी घटना घडलेली असेल तरच त्याला कार्यकारण संबंध म्हणता येईल.

सारांश :

अशा रितीने कार्यकारण संबंध हा पुर्ववर्ती, नियतपुर्ववर्ती, निकटवर्ती, अनिवार्य व निरुपाधिक असतो. कोणतीही घटना घडण्यापूर्वी वरील वैशिष्ट्यांना अनुसरून एखादी घटना घडलेली असते. म्हणूनच तर एखादी कार्य रुपी घटना आपणांस घडतांना दिसते. निसर्गातील प्रत्येक घटना कोणत्याही कारण कार्य संबंधाने बंध असते. कारणाशिवाय कोणतेही कार्य घडूच शकत नाही.

संदर्भ :

१) अशोक कुमार वर्मा - तत्वमिमांसा एवं ज्ञानमीमांसा

२) श्रीनिवास हरि दिक्षित - तत्वज्ञान

●●●

Vidyawardhini Sabha's Arts, Comm & ... College DHULE

Dynamic Tourism:
Development, Planning & Management

DR. DNYANESHWAR S. SURYAWANSHI
(Ph.D G.I.S.)
Head & Associate Professor of Geography,
Vidya-Wardhini Sabhas,
Arts, Commerce & Science College, Dhule 424001 (M.S.)

Smt. DR.MANISHA SHIVAJI PATIL
M.A. B.Ed. M. Phil., Ph.D.
Assiatant Professor, Department of Geography,
MVP Art, Commerce & Science College, Trambekshewar,
Nasik

CRESCENT
PUBLISHING CORPORATION

...hini Sabha's Arts, Com. & Scien...
DHU...

CamScanner

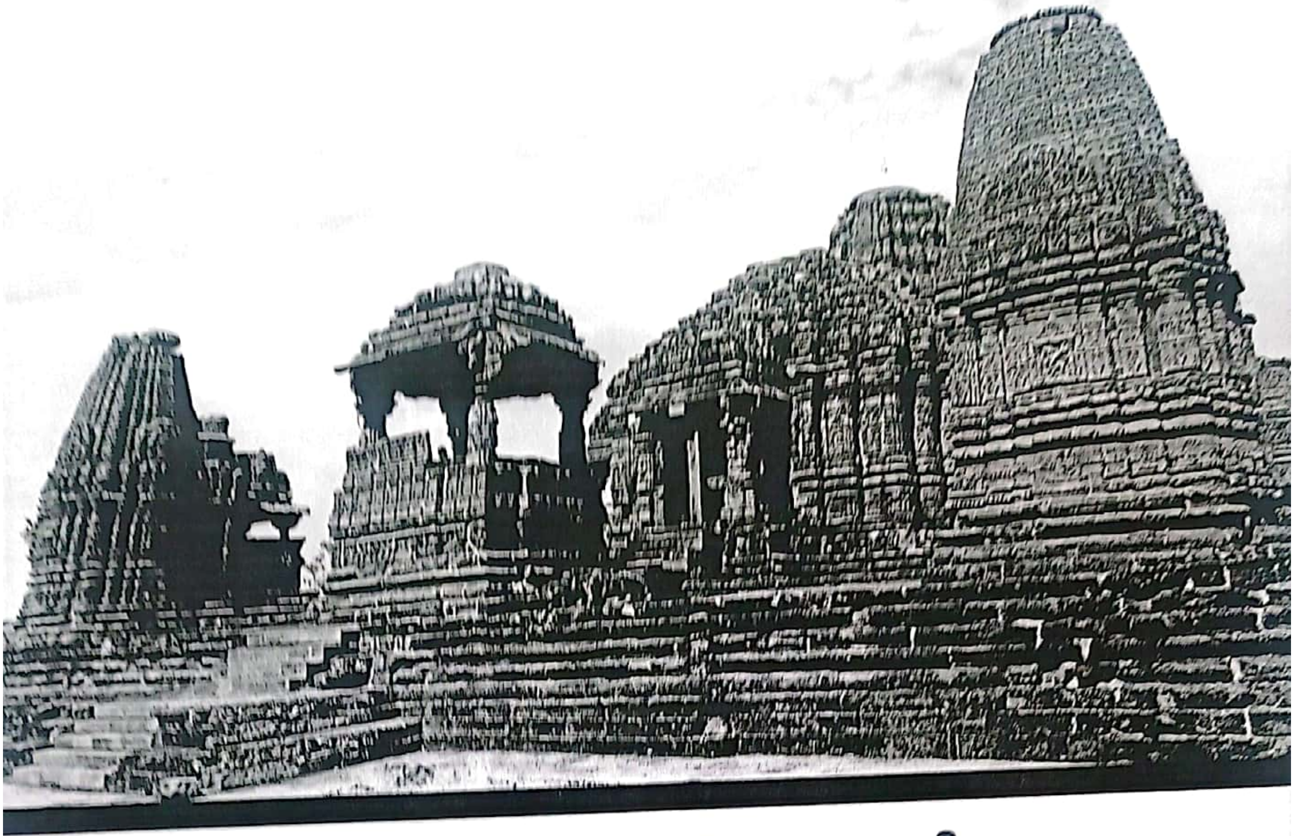

Dynamic Tourism

Development, Planning & Management

Dr. Manisha Patil-Kandekar
Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

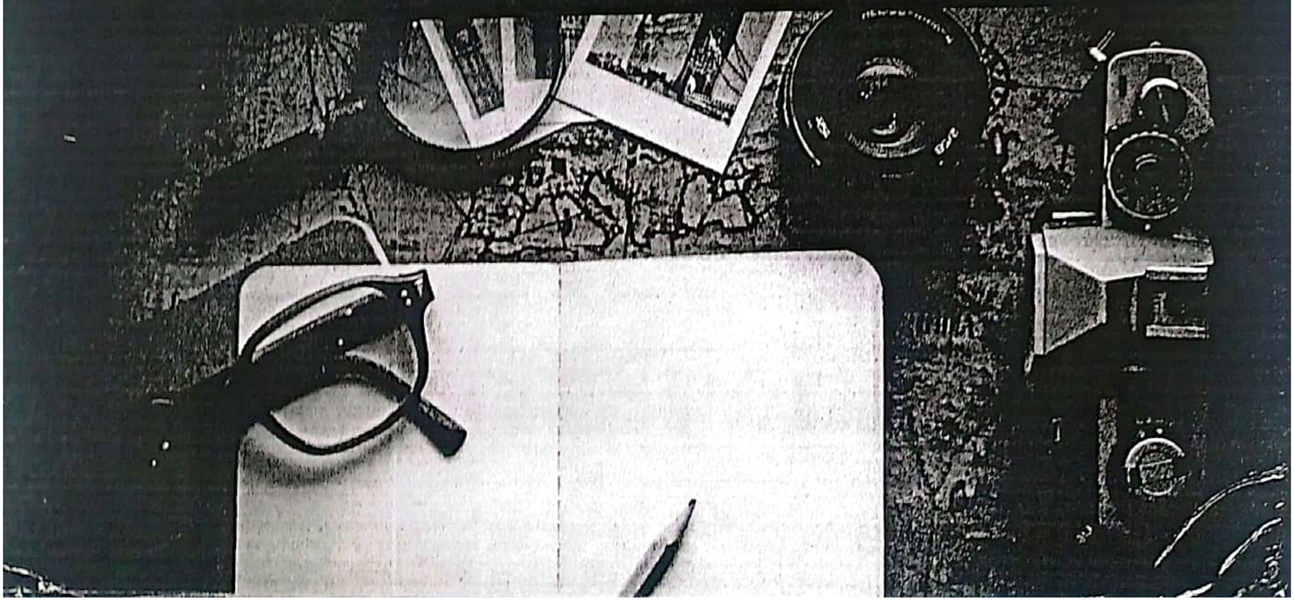

CamScanner

Dynamic Tourism

Development, Planning & Management

DR. MANISHA PATIL-KANDEKAR
M.A. B.Ed. M. Phil., Ph.D.
Assiatant Professor, Department of Geography,
MVP Samaj's Art, Commerce & Science College, Trambekshewar,
Nasik

DR. DNYANESHWAR S. SURYAWANSHI
(Ph.D G.I.S.)
Head & Associate Professor of Geography,
Vidya-Wardhini Sabhas,
Arts, Commerce & Science College, Dhule 424001 (M.S.)

CRESCENT
PUBLISHING CORPORATION

CamScanner

Dynamic Tourism: Development, Planning & Management

© Writer

First Published 2021

ISBN 978-93-87537-39-2

Published by:

CRESCENT PUBLISHING CORPORATION

4806/24, Mathur Lane,
Ansari Road, Darya Ganj,
New Delhi - 110 002
Ph.: 011 - 23244131
Mob.: + 91 - 9711991838, 9999021668
E-mail: crescentbook@gmail.com
Website: www.crescentpublishingcorp.weebly.com

Printed at:

Balaji Digital
Delhi

CamScanner

Contents

Acknowledgments v

Chapter 1
Introduction to the Research Topic

1.1 Introduction 1
1.2 Nature of Tourism Geography 2
1.3 Tourism Development 5
1.4 Significance of Tourism 9
1.5 Review of Literature 10
1.6 Study Area 19
1.7 Data Collection and Methodology 21
1.8 Summary of the Chapter 21

Chapter 2
Profile of Nashik District
2.1 Introduction 23
2.2 Location of Nashik District 23
2.3 Historical Background of Distric 24
2.4 Physical Environment 27
2.4.1 Geology 27
2.4.2 Relief 28
2.4.3 Drainage 31
2.4.4 Hills 41
2.4.5 Temperature 42
2.4.6 Rainfall 45
2.4.7 Humidity 47
2.4.8 Cloudiness 47
2.4.9 Winds 47
2.4.10 Soils 47
2.4.11 Forest 49

2.5	Socio- Economic Environment	50
2.5.1	Irrigation	50
2.5.2	Intensity of Irrigation	50
2.5.3	Land-Use & Land Holding Pattern	53
2.5.4	Occupational Pattern	57
2.5.5	Crop & Cropping Pattern	58
2.5.6	Population	61
2.5.7	Density of Populaiton	61
2.5.8	Urban-Rural Population	63
2.5.9	Workers	63
2.5.10	Communication	64
2.5.11	Transport	65

Chapter3
Development of Tourism

3.1	Introduction	71
3.2	Relationship between Geography and Tourism	72
3.3	Development of Tourism	74
3.3.1	Government Agency	77
3.3.2	Government policy	81
3.3.3	India's Tourist Potentials	93
3.4	Growth and Development of Tourism in India	94
3.5	General Classification and Types of Tourism	96
3.5.1	Types of Tourism basis of nationality	96
3.5.2	Types of tourism according to duration of tourism	97
3.5.3	Types of tourism according to attraction of the Host Destination	98
3.6	Classification of Tourist	100
3.6.1	Types of Tourists	100
3.6.2	Purpose of Tourism	101
3.6.3	Modes of Tourism	102
3.6.4	Seasonal Tourist	103
3.7	Hotels / Accommodations	104
3.8	Development Policies of Tourism	105
3.8.1	The First Tourism Policy (1982)	105
3.8.2	Tourism Development in 1990s	106
3.8.3	New Tourism Policy (2002)	108

CS CamScanner

3.9	Development of Tourism in Maharashtra	109
3.9.1	Objectives of the First Tourism Policy	111
3.9.2	State Tourism Policy, 2006	112
3.10	Development of Tourism in Nashik District	116
3.11	Summary of the Chapter	118

Chapter 4
Natural Tourist Places in Nashik District

4.1	Introduction	120
4.2	Waterfalls	122
	a) Vihigaon	122
	b) Dudhasagar	122
	c) Dugarwadi	124
4.3	Sula vineyards	126
4.4	Panchavati	128
	a) Godavari River	130
	b) Ganga Ghat	130
	c) Ramkund	131
4.5	Tapovan	132
4.6	Dadasaheb Phalke Samarak	133
4.7	Nadur Madhameshwar Bird Sanctuary	134
4.8	Brahmagiri (Hill)	137
4.9	Anjaneri	139
4.10	Gargoti Museum	142
4.11	Dam	144
	a) Gangapur Dam	144
	b) Ozarkhed Dam	146
	c) Vaitarana Dam	147
	d) Nadur Madhameshwar Dam	148
	e) Darana Dam	149
	f) Mukane Dam	150
	g) Bhawali Dam	151
	h) Waki Dam	151
	i) Bham Dam	151
4.12	Summary of the Chapter	152

CamScanner

About the Book

In the 2

one of the most si
trade activities in
different areas hav
thus they prefer to
different purposes.
of development
diversification an
which is benefited f
is multi-dimensio
dynamic energy fo
shortage improvem
has taken various
development of tou
regional and local l
travel circuits, lib
provision and non-fi
the traditions, fair
surveys, setting tou
formulation of touris

Geographically,
different parts of e
plateaus, plains and c
of the most beautif
tourism and with the
nation, various inte
tourists prefer to cat
their eyes. All the st
different characteristi
regional and natural.
found in areas of
Maharashtra state a
district is also not exe
But the district is at t
development.

Chapter 5
Historical Tourist Places in Nashik District

5.1	Introduction	153
5.2	Forts	154
5.3	Leni/Caves	176
5.4	Mountains	199
5.5	Museums	202
5.6	Summary of the Chapter	204

Chapter 6
Religious Tourist Places in Nashik District

6.1	Introduction	206
6.2	Religious Places	207
6.2.1	Manmad- Gurudwara	207
6.2.2	Tryambakeshwar	210
6.2.3	Dindori- Shree Swami Samarth Kendra	218
6.2.4	Vani – Saptashrungi Devi Temple	219
6.2.5	Nashik	222
6.2.6	Deolali- Khandobachi Tekadi	240
6.2.7	Mangi –Tungi- Dharma Chakra Prabhav Tirth-Jain Temple	241
6.2.8	Sinnar-Gondeshwar Temple	246
6.2.9	Igatpuri	249
6.3	Summary of the Chapter	254

Chapter 7
Planning for Tourism in Nashik District

7.1	Introduction	255
7.2	Natural Tourism	255
7.3	Historical places	268
7.4	Religious Places	280
7.5	Summary of the Chapter	296

's Arts, Com

CamScanner

Under the patronage of the
Indian National Commission
for Cooperation with UNESCO

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

MCI MSD 2020

MCIMSD 2020

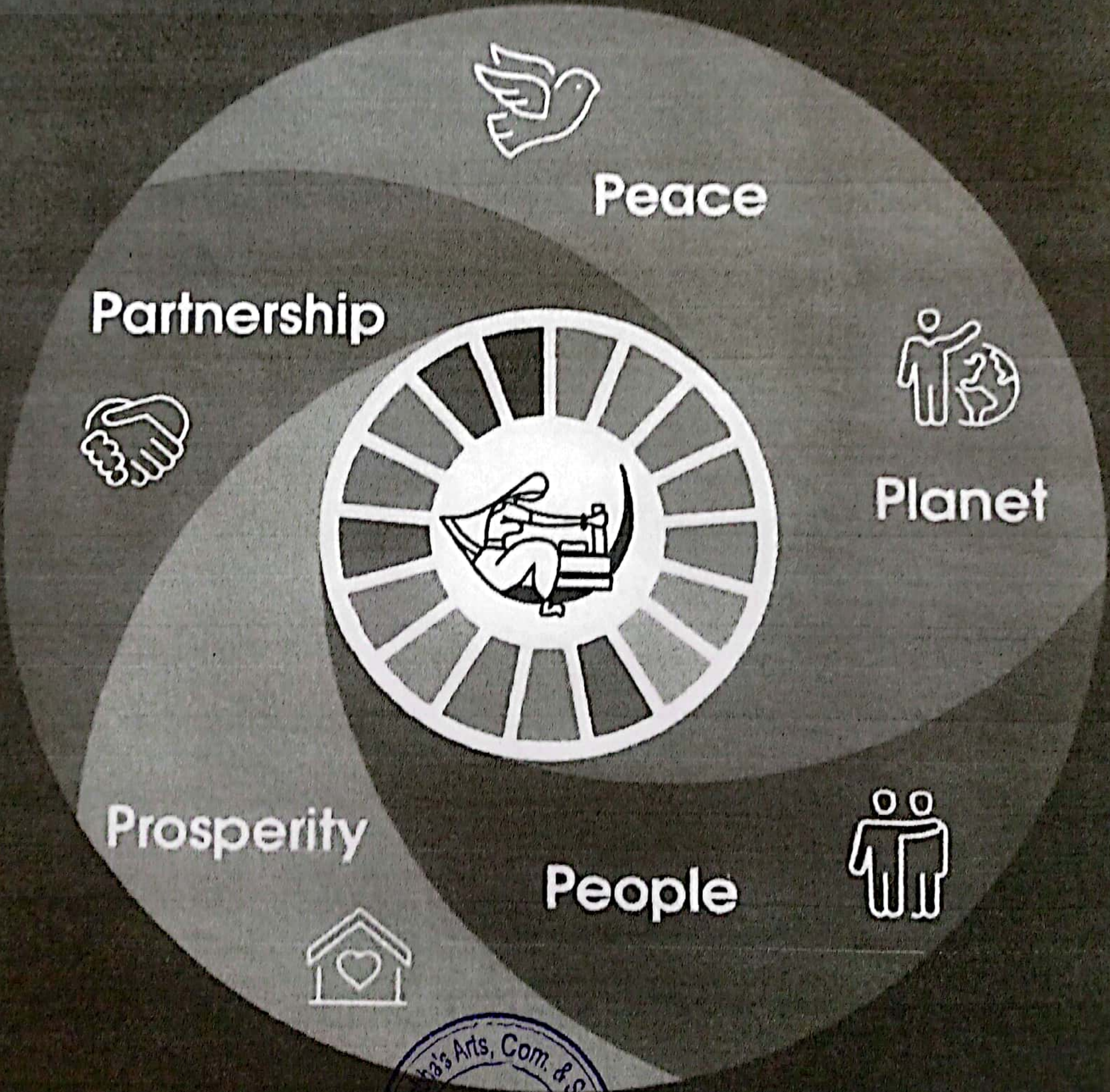

Virendrasinh Khandare
Editor in chief

Feb -- 2020

MCI MSD 2020

UNESCO
United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Under the patronage of the
Indian
National Commission
for Cooperation with UNESCO

International conference on Intangible cultural Heritage

MCIMSD 2020

Volume II

Virendrasinh Khandare

Editor in chief

Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research, Parbhani

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

MCIMSD 2020 (Volume II) :
(A collection of articles, essays and research papers submitted to International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020)

ISBN978-81-89730-35-2

Publisher:
Lokvidya Prakashan
Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research,
Shivram Nagar, Parbhani 431 401

First edition:
21 February, 2020

All rights are reserved

Printer:
Pranav Printers
Sadashiv Peth, Pune

Price:
500 INR

No one should use any part of this book for any purpose without the prior permission of the editor.

The text contained in this book are articles, essays, research papers by various researchers, authors submitted to the International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020. Editor does not necessarily agree with the thoughts and opinions of the authors involved in this book. The author will solely responsible for his / her writing.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

123.	श्री. महादेव दिनकर इग्कर	माणदेशातील मेंढपाळ धनगर समाजाचे लोकनृत्य–गर्जाढोल (कंफन)	649
124.	डॉ. जयसिंग सिंगल	राजपुत भामटा जातीतील विवाह पध्दत	654
125.	अजय शिनगारे	पेठशिवणी गावची थोडक्यात माहिती	661
126.	आकाश भस्के	वीरशैव संप्रदाय	666
127.	प्रा. अनंत मोगल	कीर्तन परंपरा व बदलते स्वरूप	671
128.	प्रा. बदने अर्चना	लोकजीवनातील कृषिविधी - वेळ अमावस्या	676
129.	डॉ. अरुण देवरे	आगरी समाजाच्या संस्कार पद्धती	680
130.	प्रा. अरुण कुलकर्णी	कीर्तन : एक भक्तिप्रकार	683
131.	डॉ. अविनाश पांचाळ	पांचाळ सुतार समाजाचे योगदान	689
132.	डॉ. बाजीराव पाटील	गुरव समाजाचे सामाजिक योगदान	692
133.	डॉ. बालाजी गव्हाळे	संत रोहिदासांचा मानवतावादी दृष्टिकोन	696
134.	भागवत बामणे	कान्हेगावच्या भूत कथेचे वास्तव	703
135.	सौ. भाग्यश्री कालगावकर	गुरव एक जमात	707
136.	डॉ. चांदोर्जा गायकवाड	मादळ लोकाचाराचे विधिनाट्य	712
137.	डॉ. चांगदेव मुंढे	'पावरा' जमातीतील वैवाहिक संस्कृती	723
138.	डॉ. व्यास सी. पी.	ऐतिहासिक नगरी लोणार येथे चक्रधर स्वामींचे वास्तव्य व कार्य	728
139.	डॉ. व्यास सी. पी.	महाराष्ट्रातील गुरव समाजाची ऐतिहासिक वाटचाल	733
140.	दत्ता चव्हाण	अक्षरवाङ्मय : लोकसाहित्य	737
141.	डॉ. दत्ता कांबळे	संत जनाबाईंच्या अभंगातील विद्रोह जाणीव: एक आकलन	740
142.	डॉ. दीपक सूर्यवंशी	मराठवाड्यातील लोकगीत स्त्रीवादी दृष्टिकोन: एक परामर्श	745
143.	दिगंबर कोकाटे	पालम येथील आराध्य दैवत खंडोबा	758
144.	गजानन शेटे	महात्मा बसवेश्वरांची शिकवण	763
145.	गीतांजली शिंदे	लीळा चरित्रातील चक्रधर स्वामी	767
146.	डॉ. घ. ना. पांचाळ	बलुतेदारांची हत्यारे आणि अवजारे	771
147.	प्रा. इंदू साळुंके	कृषी संस्कृती आणि शाश्वत विकास	775
148.	सौ. कल्याणी भगवान	श्री क्षेत्र कोंढणपूर	779

...dini Sabha's Arts, Com. & S...
DH...

CamScanner

गुरव समाजाचे सामाजिक योगदान

डॉ.बाजीराव माणिकराव पाटील
तत्वज्ञान विभाग प्रमुख
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

मूळच्या हैद्राबाद संस्थांनामध्ये ही जात मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. गुरव समाजाची उत्पत्ती ऋषीपासून झाली असा उल्लेख शिवपूराणात आहे. ब्राम्हनाप्रमाणे गुरव जातीत गर्भाधन, उपनयनादी सर्व संस्कार, गायत्र्याधिकार, व इतर संस्कारामध्ये साम्य असल्याचें दिसून येते. गुरव हा शब्द ग़ौरव या शब्दापासून आलो. गुरव ही जात भारतीय समाजात अतिशय उच्च दर्जाची असून. ग्रामीण भागात बारा बलूतेदारामध्ये या जातीचा समावेश होतो. संबंध भारतामध्ये तूरळक प्रमाणात या जातीचा समावेश आहे. खुप कमी प्रमाणात हा समाज भारतातील अनेक गावागावांमध्ये आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, गुजरात, मध्यप्रदेश या ठिकाणी या जातीचा समावेश बारा बलूतेदारांमध्ये करण्यात आला असून देवाची पुजा करण्याचे पवित्र कार्य या जातीच्या भाग्याला आले असल्याने समाजात खुप मोठ्या प्रमाणात मानाचे स्थान असल्याचे दिसून येते.

गुरव ही भारतीय समाजातील सर्वात उच्च जात असल्याने पुजा अर्चेची सर्व कामे त्यांच्या कडूनच केली जात असत परंतू कालांतराने, युरेशिया रशियातून भारतात आलेले ब्राम्हण या जातीने गुरव जातीचे स्थान समाजातून कमी करुन आपले स्थान उच्च पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न केला. गुरव जातीवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय अत्याचार करुन गुरवांचे मुळ हक्क व अधिकार हिरावून घेवून त्यांना हिन वागणुक दिली.

आता सुद्धा ब—याच मंदिरामध्ये ब्राम्हणां ऐवजी गुरव पुजारी असतो. पुजेचा मान प्राचीन काळापासून गुरव जातीलाच असल्याचे दिसून येते. परंतू ब्राम्हणांनी तो मान हिसकावून घेतला. प्राचीन इतिहासाचा अभ्यास केल्यास शैव ब्राम्हण व वैष्णव ब्राम्हण या दोन ब्राम्हण जाती अस्तित्वात होत्या. परंतू धर्ममार्तंड वैष्णव ब्राम्हणांनी या अस्तित्वाला विरोध करत शैव ब्राम्हणांना नाकारत त्यांना वेळोवेळी विरोध केला. आता सुद्धा देशातील अनेक गावागावांमध्ये शैव ब्राम्हण गुरवच मदिरात पुजा करताना दिसतात. कारण त्यांना हा अधिकार प्राचीन काळापासूनच मिळालेला आहे देवाधीदेव महादेव, भगवान शंकराच्या पुजेचा मान शैव ब्राम्हणांनाच आहे. वैष्णव ब्राम्हणांनी त्यांचे अस्तित्व धोक्यात येवू नये म्हणून शैव ब्राम्हणांनी गुरव हे नामकरण करुन. ही जात ब्राह्मण नसून गुरव असल्याचे सांगून. त्यांच्या पासून वेगळं दाखवून गुरव समाजाची फसवणुक केली. गुरवांच्या एकून ६२उपजाती आहेत. त्या पुढालप्रमाणे सांगता येतात. शैव ब्राम्हणं, शैव गुरव, पुजारी, गुरव पुजारी, लिंगायत गुरव, जैन गुरव, हिन्दू गुरव, हिन्दू शैव गुरव, मराठा गुरव, देवलक ब्राम्हणं, गुरव ब्राम्हणं, भाटिया ब्राम्हणं, शिवपुजक गुरव, शैव पुजारी, नगरे नगरचे नागरी, जून्नरे जून्नरचे जूनरी, निळकंठ गुरव, स्वयंभू गुरव, कडू गुरव, कोटसने गुरव, किंवा गसरात घासरट गुरव, हुगार गुरव, जीर किंवा यलगार गुरव, कोकणी गुरव, भाविक गुरव, अहिरे गुरव. गुरव व गुरवकी या व्यवसायावरुन पडलेली

संबंधीत जात आहे. तामिळनाडूत गुरवन, कर्नाटकात जंगर, गुजरातमध्ये शिवालयाशी संबंधीत, तपोधन, दधिची ब्राम्हणं, मध्यप्रदेशात शिवव्दिज, शिवपुजक गुरव, कोकण पट्टीत गुरव, समाजाला कुणबी किंवा कुरवाडी गुरव, मध्यप्रदेश व उत्तर प्रदेशात शिवालयाशी संबंधीत शर्मा ब्राम्हणं असे संबोधले जाते. तामीळ भाषेत शिवभक्तांना नायनार म्हणतात. कर्नाटकात बलूतेदारांना आयंगार म्हटलेले आहे. पाटीलकी, कुळकर्णीकी, देशमुखी, तशीच गुरवकी असते. वरहाडे जात व—हाडचे रहिवाशी असल्याने पडली. याला झाडपी गुरव देखील म्हणतात. गुरव समाजात अनेक पोटजाती प्रदेशांनुसार पडल्या आहेत. झाडे, वरहाडे, खानदेशी, अहिरे, नगरे, जून्नरे, कोकणी, अशी तर उपासनेनुसार हिंदू, जैन, लिंगायत, अशी विभागणी झाली आहे.

दक्षिणी किंवा शैव, तारळे, वैश्य, शाकाहारी, मांसाहारी, मस्च्छहरी गुरव, भगत गुरव, देशकर गुरव, द्रोणपत्रावळी तयार करणारे गुरव, विकनारे गुरव, भीक्षुक गुरव, खांदेशी गुरव, कोळी गुरव, माळी गुरव, जानवे घालनारे गुरव, लिंग घालनारे गुरव लिंगधारी, खतावनी गुरव, शैव भटजी, धनगर गुरव, शिवउपासक गुरव, गोंधळी गुरव, शिव ब्राम्हणं, भवाळ, देवा गुरव. अशा अनेक जाती आहेत.

गावपातळीवरील गुरवांची कामे :—

गुरवांचे मुख्य काम म्हणजे देवाची पुजा करणे. देवाला अंघोळ घालने, देवाला दिवाबत्ती करणे, देवाला प्रकाशात ठेवणे, मंदीराची देखभाल करणे. त्याच प्रमाणे, अभिषेक करणे, लग्णं लावने, जन्मापासून ते मृत्यूपश्चातपर्यंतचे सर्व विधी करणे. सर्वांना, बेल, पत्री, फूले पुरवने. वडाच्या किंवा पळसाच्या पानाच्या पत्रावळ्या तयार करुन सर्वांना पुरवने. लग्नकार्यासाठी गावभर आमंत्रण देणे. गुरव जात ही अत्यंत हूशार व इमानदार असल्याने लातूर, उस्मानाबाद, सोलापूर, बिदर, गुलबर्गा, विजापूर, नांदेड या जिल्ह्यातील गुरव जातींना तत्कालीन हैद्राबाद निजाम सरकार, विजापूरच्या आदिलशहाने. पाटील, देशमुख, कुळकर्णी, पांडे, देशपांडे, बिराजंदार, ठाकुर, ठाकरे, जहागीरदार, मामलेदार, चौथाईवाले, इ. पदव्या देउन गावाचा कारभार त्यांच्या हाती देउन त्यांना इनाम जमिनी, गढीचे वाडे देउन सरकारच्या कामाचा महत्वपूर्ण भाग बनवले या सरकारने गुरव जातीच्या कर्तबगारीवर एवढा विश्वास दाखवला. त्याच प्रमाणे समाजामध्ये आगलावे हे सुद्धा अडनांव दिसून येते तर यांचा इतिहास रणांगणावर तोफा डागण्याचे किंवा तोफेला आग देण्याचे काम हे करत असल्याचा उल्लेख पुर्वजांकडून होतो. तत्कालीन सरकारच्या काळामध्ये गुरव जातीने राज्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्याचे काम करुन सरकारला मदत केली. गुरवांना दिलेल्या इनाम जमिनी व गढीचे वाडे आजही या कार्याची साक्ष देतात. म्हणजेच प्राचीन काळापासून ही जात देवाच्या सेवेबरोबरच राजकीय क्षेत्रात महत्वाची कामगिरी बजावत असल्याचे दिसून येते. पाटील, पांडे, देशपांडे, कुळकर्णी, फडनीस, देशमुख, कारभारी हे गाव पातळीवरील कारभार पहात असत. गावातली भांडणे गावातच मिटवण्यात ते पटाईत होते. म्हणून ते गावगाड्यातील एक न्यायालयाची भुमिका करताना दिसतात.

थोर समाजसेवक मल्हारी विश्वनाथ स्वामी यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये महत्वाची कामगिरी बजावली अनेक अंदोलने केली. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर १९८२ मध्ये कलदेव लिंबाळा या गावामध्ये त्यांनी समाजातील वंचित घटकांना, दलितांना श्री कल्लेश्वर मंदिराची दारे खुली करुन त्यांना मंदिर प्रवेश दिला होता. यातून त्याच्या सामाजिक समानतेची जाणीव होते. त्याचे विचार

सामाजिक न्यायाचे होते. समतेचे होते. त्यांनी आर्य समाजात प्रवेश करुन आर्य समाजाची तत्वे अंगीकारत ती समाजामध्ये रुजवण्याचे महान कार्य केले त्यांनी तसेच गावाचा कारभार सुद्धा सुरळीतपणे चालवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

प्राचीन काळापासून गुरव जात ही देवाची पुजा करणारी जात म्हणून उल्लेख अनेक धर्मग्रंथामध्ये आपणांस सापडतो. देवाच्या सेवेचे काम फार पूर्वीपासून हा समाज कसलीही अपेक्षा न करता करत असताना या पवित्र कार्याची दखल घेवून निजाम, आदिलशहा, सरकारने या समाजाला मंदिरातील गुरवांसाठी सेवेच्या मोबदल्यात इनाम जमिनी दिल्या. परंतृ सद्य सरकार या जमिनी परत घेवून गुरव जातीवर अन्याय करत आहे. त्याच प्रमाणे. गावातील बहूसंख्य लोकसमुह या जमिनी लूबाडून गुरव जातीला त्रास देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

गुरव जातीचे देशाला योगदान –

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रायरेश्वरांच्या मंदीरात करंगळी कापून महादेवाला रक्ताचा अभिषेक करुन हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली त्यावेळी त्यांना गुरव पुजा–यांनी प्रेरणा दिली. मुसलमानी सत्तांनी अनेक मंदिरे तोडली, मूर्त्या फोडल्या. त्या वेळी अनेक मंदिरे व मुर्त्या वाचवतांना पहिला घाव गुरवांनी सोसला. अनेक मंदिरे व मुर्त्या वाचवण्याचे काम करतांना गुरवांनी केले मुर्त्या पाण्यामध्ये लपवुन आपल्यातील धर्म निष्ठेची ओळख दिली. याचेच उदाहरण औंढा नागनाथ मंदिरात दिसून येते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात मूसलमानी सत्तेकडून हिंदूसाठी जमावबंदी होती. समूहाने लोकांना राहता येत नव्हते मग शत्रूसोबत, कसे लढणार हा मोठा प्रश्न असतांना. छत्रपतींच्या आदेशनुसार सर्व सुत्र गुरवाकडून चालवली जायची. छत्रपतींचा निरोप मंदिरात येणा–या प्रत्येक माणसाला सांगण्याचे गुप्त काम गुरवांनी केले. गावातील प्रत्येक माणुस देवाच्या दर्शनासाठी यायचा व महाराजांच्या आमक्या ठिकाणी सर्वांनी एकत्रीत जमा होण्याचा निरोप गुरव पुजारी सर्व लोकांना सांगून सर्वांना एकत्रीत करण्याचे काम तो करत होता. हेच काम इंग्रजांच्या काळात सुद्धा गुरवांनी केले. म्हणून भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढाईत या समाजाचा खारीचा वाटा आहे. ही माहिती मला माझी आजी कावेरी हनमंतराव पाटील यांनी सांगितली ख–या अर्थाने माहिती प्रसाराच काम गुरव जातींनी केले.

सारांश –

गुरव समाज गाव कुसातील प्रत्येक माणसाच्या मदतीला धावून जाणारा त्याला सहकार्य करणारा, कसल्याही मोठेपणाची अपेक्षा न ठेवता कार्य करणारा समाज, परंतू आज इतर समाजातील अनेक लोक तूच्छतेची वागणूक देतांना दिसतात. गावातील लोकांनी व सरकारने गुरवांकडील मंदिरे हिसकावली त्यांच्या जमिनी हिसकावून त्याला देशोधडीला लावण्याचे काम करत आहेत. ख–या अर्थाने या समाजाचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात तसेच छ.शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्यामध्ये मोलाची कामगिरी केली परंतू. त्यांचा इतिहास दडपण्याचे काम तत्कालिन लेखणीने केले आहे. प्राचीन काळापासून गुरवांना मिळालेले हक्क छ.शिवाजी महाराज, निजाम सरकार, इंग्रज

सरकारांनी अबाधित ठेवले होते पण स्वतंत्र भारतातील सरकार मात्र या समाजाकडे दुर्लक्ष करतांना दिसत आहे.

संदर्भ –

१. गुरव – विकिपिडीया

२. मल्हारी विश्वनाथ स्वामी यांनी सांगितलेली माहीती – शब्दप्रमाण

३. कावेरी हनमंतराव पाटील यांनी सांगीतलेली माहिती – शब्दप्रमाण

...'s Arts, Com. & Sci...

CamScanner

(38)

। अंतरी पेटवू ज्ञानज्योत ।

1990
'A' Grade
NAAC Re-Accredited
(3rd Cycle)

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

'Elections & Changing Streams of Local Self Government'

'स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील निवडणुका आणि बदलते प्रवाह'

Published by :

Department of Political Science, School of Social Sciences

- : Publisher : -

SOCIETY FOR SCIENCE & ENVIRONMENT

61, Bhagwan Nagar, New Delhi - 110 014

September 2019

ISBN : 978-81-85543-14-3

Printed by : Varad prakashan, Jalgaon

Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

CamScanner

INDEX

1	POLITICAL PARTICIPATION AND POLITICAL APATHY IN LOCAL ELECTIONS	Dr. Pramod Gyandev Shinde	1
2	PROBLEMS IN IMPLEMENTING OF 73rd AND 74th AMENDMENT IN LOCAL SELF GOVERNMENT OF INDIA	Mr. Babasaheb Kailas Jadhav	5
3	POLITICS AND YOUTH LEADERSHIP IN LOCAL SELF GOVERNMENT	Dr. Raju Parbhat Nikam	10
4	ISSUES AND HUGE CHALLENGES OF INDIAN ELECTION SYSTEM	Mr. Mahesh Pralhad Kachare	13
5	स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील निवडणुका आणि आरक्षण	डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे	17
6	धुळे व नंदूरबार जिल्हा परिषदेच्या निवडणूकांमधील अ.ज.चा राजकीय प्रतिनिधीत्त्वाचा अभ्यास (१९९८–२०१३)	प्रा. जयेश विक्रम पाडवी	21
7	खान्देशातील स्थानिक निवडणूका आणि सिंधी समाजाचा प्रभाव	डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	26
8	स्थानिक निवडणुका आणि सोशल मीडियाचा वाढता प्रभाव विशेष संदर्भ जळगाव जिल्हा	डॉ. सुधीर भटकर, डॉ. विनोद निताळे	30
9	ग्रामीण स्थानिक संस्थांमधील राजकीय सहभाग व उदासिनता(विशेष संदर्भ : धुळे पंचायतराज)	कु. राखी रविंद्र घरटे, डॉ. सुनंदा वामनराव ठाकरे	36
10	जळगाव शहर महानगरपालिकेत माहिती अधिकार अधिनियम, २००५ ची अंमलबजावणी (कालखंड २००५ ते २०१६)	प्रा.राजीव मधुकर पवार, डॉ.दत्तात्रय एम.टेकाडे	42
11	स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग (चंद्रपूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)	डॉ. ताराचंद माधव सावसाकडे	44
12	लोकनियुक्त सरपंच : स्थैर्यासाठीचा निर्णय	प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील	49

महानगरपालिका/नगरपालिकेचे नांव	सिंधी मतदारसंघ या	सिंधी प्रतिनिधी
धुळे	७९००	२
जळगाव	९५००	३
भुसावळ	६०००	२
नंदुरबार	३८००	२
दोंडाईचा	१८००	२
अमळनेर	२०००	२
चाळीसगांव	१९००	२
पाचोरा	१९००	२
रावेर	३००	२

स्त्रोत : स्थानिक सिंधी नेत्याहून मिळवलेली माहिती

धुळे महानगरपलिका: धुळे महानगरपलिकेतंर्गत तीन वॉर्डात सिंधी मतदाता विभागलेले आहेत, त्यातील एक वॉर्डात पूर्णतः या समाजाचा परिसर येतो. तर दुसऱ्या वॉर्डात या समाजातील मतदात्यांची संख्या मोठ्याप्रमाणात आहे. तिसऱ्या वॉर्डात मतदात्यांची संख्या मोठी नसली तरी वॉर्डाच्या निकालवर परिणाम करेल एवढी मतसंख्या या समाजाची दिसून येते. धुळे नगरपालिका असतांना सिंधी वासतव्य असलेल्या कुमार नगर परिसराचे दोन वॉर्ड होते. त्यामुळे त्यावेळी या समाजाचे दोन नगरसेवक नेहमी निवडून यायचे आणि समाजाचा प्रभाव नगरपालिकेत व नगरपालिकेच्या राजकारणात विशेषतः नगराध्यक्ष निवडणूकीत होता. त्यामुळे नगरपालिका असतांना या समाजातील एकाने नगराध्याक्षपदाची निवडणूक सुध्दा जिंकलेली दिसते. तर एकाने उपनगराध्यक्षपद भूषविलेले दिसते. परंतु महापालिकेची निर्मिती झाल्यानंतर वार्डासाठी मतसंख्येचा प्रमाण वाढल्यामुळे कुमार नगरातील दोन वॉर्ड मिळून एक वॉर्ड झाला. ज्यामुळे या समाजाचे महापालिकेतील एकासंख्येने सदस्यत्व कमी झाले. परिणामी समाजाचा प्रभाव धुळे महापालिकेतंर्गत कमी झालेला आढळतो. डिसेंबर २०१९च्या महानगरपालिकेच्या सार्वत्रिक निवडणूकीत चार वार्डांचे एकत्रीकरण करून चार उमेदवारांचे एक पॅनल झाले. परिणामी या निवडणूकीत जरी या समाजाचे दोन नगरसेवक निवडून आले असले तरी ते पक्षाच्या प्रभावामुळे नव्हे समाजाच्या प्रभावामुळे कारण या समाजाचे मतविभाजन मोठ्या प्रमाणावर झाले असल्याने या समाजातील एका विजयी उमेदवाराला उमेदवाराला एका पराभूत उमेदवाराला मिळालेल्या मतांपेक्षा फक्त १०० मते अधिक होती. याचाच अर्थ मतविभाजनामुळे या समाजाचे धुळे महानगरपालिका निवडणूकीत सामाजिक प्रभाव कमी झाला आहे. तसेच महानगरपालिकेतील प्रतिनिधीत्व कमी असल्यामुळे या समाजाच्या नेत्याचे प्रभाव स्थानिक राजकारणावर दिसून येत नाही.

जळगांव महानगरपालिका: धुळे महानगरपलिकेपेक्षा जळगांव महानगरपालिकेत सिंधी समाजाचा प्रभाव ब-यापैकी दिसून येतो. त्यामागील कारण जळगांव महापालिकेत सिंधी समाजाचे तीन नगरसेवक आहेत. नगरपालिका असतांना या समाजाचे फक्त दोनच व्यक्ती निवडून यायचे. जळगांव महापालिकेच्या चार वार्डात सिंधी मतदात्यांची मते निवडणूकीच्या निकालावर परिणाम करणारी आहेत. म्हणून या समाजाने जळगांव महानगरपलिकेच्या राजकारणात आपला प्रभाव निर्माण केलेला दिसतो. त्याचे उदहारण म्हणजे ३० ऑक्टोबर २००९ रोजी जळगांव महानगरपालिका स्थायी समितीचे सभापती म्हणून या समाजाचे राजकुमार आडवाणी यांची बिनविराध निवड(४) त्याचप्रमाणे जळगांव महानगरपालिकेत सिंधी समाजाचे तीन नगरसेवक असल्याने सांख्यिक बळाच्या आधारे या समाजाला आपला दबाव आणि प्रभाव निर्माण करता येतो. जळगांव महानगरपालिकेच्या राजकारणात या समाजाचा प्रभाव असल्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे जळगांव महानगरपालिका क्षेत्रात राहणारे दोन वेळा विधानपरिषद सदस्य म्हणून निवडून असलेले व भाजपा या राजकीय पक्षात प्रभावी नेते गुरुमुखदास जगवाणी हे सिंधी व्यक्ती आहेत. भाजपाचे महानगरप्रमुख पद या समाजाकडे आहे. राष्ट्रवादी कॉंग्रेसमध्ये ही या समाजाचे व्यक्ती मोठ्या पदांवर आहेत. त्याचप्रमाणे जळगांव महापालिका क्षेत्रातील व्यापारावर सुध्दा सिंधी समाजाची पकड आढळते. म्हणून जळगांव शहरात व महापालिकेत सिंधी समाजाचा प्रभाव जाणवतो.

भुसावळ नगरपालिका: सिंधी समाजाची मोठ्याप्रमाणावर लोकसंख्या असलेल्यापैकी भुसावळ नगरपालिका क्षेत्र होय. भुसावळ नगरपालिका क्षेत्रातील कापड, ईलेक्ट्रॉनिक इत्यादी व्यापारात या समाजाने आपला प्रभाव निर्माण केलेला दिसतो. भुसावळ

...bha's Arts, Com... & Science ... DHULE

नगरपालिकेत सुरुवाती पासून सिंधी समाजाचे दोन प्रतिनिधी निवडून येतात. भुसावळ नगरपालिकेच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणूकीत या प्रतिनिधींची नेहमीच प्रमख भूमिका दिसून येते. त्यामुळे या समाजातील अंतर्गत राजकारणावर स्थानिक नेते नेहमीच लक्ष देतांना दिसतात. भुसावळ नगरपालिकेच्या वॉर्डांपैकी सिंधी वस्तीचे दोन वॉर्ड असतात. या दोन वॉर्डात एकूण सिंधी मतदात्यांची संख्या ६००० च्या जवळपास आहे. भुसावळ नगरपालिकेच्या इतिहासात या समाजाला नगराध्यक्ष व उपनगराध्यक्ष पद मिळालेले आहे. त्यामुळे या समाजाचा भुसावळ नगरपालिकेच्या राजकारणात प्रभाव दिसतो. २००६साली भुसावळ नगरपालिकेच्या निवडणूकांमध्ये या समाजाचे फक्त एकच व्यक्ती निवडून आले होते. परंतु स्थानिक राजकारणावरील प्रभावामुळे या समाजातील एका अन्य व्यक्तीला स्विकृत सदस्य म्हणून नगरपालिकेत घेण्यात आले.

नंदुरबार नगरपालिका: आदिवासी जिल्ह्यातील नंदुरबार नगरपालिकाक्षेत्रात सिंधी मतदातांची संख्या जवळ जवळ ३८०० आहे. नंदुरबार शहरात मोठ्याप्रमाणावर सिंधी समाजातील लोक राहतात. नगरपालिकेच्या तीन वार्डात या समाजाचे मतदाता विभागलेले आहेत. त्यातील दोन वार्डात सिंधी समाजाचे व्यक्ती निवडून येतात. तिसऱ्या वार्डात उमेदवाराच्या विजयात किंवा पराभवात या समाजातील मतदातांची प्रमुख भूमिका दिसून येते. नंदुरबार नगरपालिकेत सिंधी कॉलनी स्थापन झाल्यापासून या समाजाचे दोन प्रतिनिधी निवडून येत असल्याचे आढळते. त्यामुळे नंदुरबार नगरपालिकेच्या राजकारणात या समाजाची भूमिका महत्त्वाची मानली जाते. नंदुरबार नगरपालिका क्षेत्रातील व्यापारात या समाजाची पकड असून, या समाजावर काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेसचा प्रभाव दिसून येतो. नंदुरबार नगरपालिकेत या समाजातील व्यक्तींनी नगराध्यक्षपद, प्रभारी नगराध्यक्षपद आणि उपनगराध्यक्षपद भूसषविली आहेत. तसेच मागील व वर्तमान नगरपालिकेत एक स्विकृत सदस्य म्हणून या सामाजातील व्यक्तीला घेण्यात आल्याने सिंधी समाजाचा नंदुरबार नगरपालिकेत आणि स्थानिक राजकारणात विशेष प्रभाव दिसून येतो.

दोंडाईचा नगरपालिका: शिंदेखेडा तालुक्यातील मुख्य बाजारपेठे असलेल्या दोंडाईचा शहरात सिंधींची लोकसंख्या जवळ जवळ ४००० आहे. दोंडाईचा शहरातील किरकोळ व थोक व्यापारात सिंधी लोक अग्रसर असल्याचे दिसतात. दोंडाईचा नगरपालिकेत सिंधी मतदातांची संख्या १८०० च्या जवळपास असून या समाजाचे दोन प्रतिनिधी नेहमी निवडून आलेले दिसतात. दोंडाईचाच्या राजकारणाच्या इतिहासात या समाजातील काही व्यक्तींचे वैयक्तीक प्रभाव विशेषकरून आढळते. त्यांच्या वैयक्तीक प्रभावामुळे ते दोंडाईचा नगरपालिकेच्या अध्यक्षपद, प्रभारी अध्यक्षपद आणि उपनगराध्याक्षपदा पर्यंत पोहले. या वैयक्तीक प्रभावाशिवाय या समाजाचे दोंडाईचाच्या राजकारणात काही विशेष प्रभाव दिसून येत नाही. मात्र दोंडाईचा येथिल राजकारणात प्रभुत्व असलेल्या घराण्यांशी या समाजातील व्यक्तींचे विशेष संबंध असल्याने येथिल स्थानिक राजकारणात एक गठ्ठा मतांच्या दृष्टीने या समाजाचे प्रभुत्व स्थानिक राजकारणात आढळते.

अमळनेर नगरपालिका: अमळनेर नगरपालिकेत सिंधी समाजाचे नेहमी दोन नगरसेवक निवडून येतात. या नगरपालिकेत २००० च्या जवळपास सिंधी मतदाता असून हे मतदाते दोन वॉर्डात विभागलेले आहे. या दोन वॉर्डांपैकी एक वॉर्ड सिंधी कॉलनीत तर दुसरा शहराच्या मुख्य बाजारपेठेत आहे. या दोन्ही वॉर्डातील राजकारणात या समाजाचा प्रभाव आढळतो. अमळनेरच्या नगराध्यक्षपदाच्या निवडणूकीत या समाजातील प्रतिनिधींची प्रमुख भूमिका नेहमीच असते. अमळनेरच्या नगरपालिकेत या समाजातील एका व्यक्तीने नगराध्यक्षपद प्राप्त केले होते. तर एकाने उपनगराध्यक्षपद प्राप्त केले आहे. या समाजीतल लालचंद सैनानी यांनी अमळनेर नगरपरिषदेच्या इतिहासात त्यांनी तीन वेळा तत्कालीन नगराध्याक्षाचे सार्वत्रिक निवडणूकीत पराभव करण्याची किमया केलेली दिसून येते. या वरून असे स्पष्ट होते की, या समाजाचा अमळनेर नगरपालिकेच्या राजकारणावर प्रभाव आहे असे दिसून येते.

चाळीसगांव नगरपालिका: चाळीसगांव नगरपालिकेत सिंधी समाजाचे १९०० च्या जवळपास सिंधी मतदार आहेत. चाळीसगांव नगरपालिकेत या समाजाचे अनेक वेळा दोन प्रतिनिधी निवडून येत होते. परंतु २००९ पासून समाजाचा फक्त एकच प्रतिनिधी नगरपालिकेत आहे. काही वेळा या समाजाचे प्रतिनिधी बिनविरोध निवडून आले आहेत हे विशेष. त्यामुळे चाळीसगांव नगरपालिकेत चार सिंधी व्यक्तींनी उपनगराध्यक्षपद भूषविले आहे. त्यांच्या या कामगिरीमुळे समाजाचा काही प्रमाणात चाळीसगांव नगरपालिका क्षेत्रात प्रभाव जाणवतो. परंतु हा प्रभाव समाजाचा नव्हे तर समाजातील व्यक्तींच्या वैयक्तीक प्रभाव होय, असे ही म्हटले जाते. चाळीसगांव नगरपालिका व स्थानिक शासनात बाजाज व मुंशी परिवारांचे विशेष प्रभाव असल्याचे दिसून येते.

पाचोरा नगरपालिका: पाचोरा नगरपालिकेत या समाजातील व्यक्तींचा विशेष प्रभाव जाणवत नाही. या नगरपालिकेत या समाजाचे दोन

प्रतिनिधी नेहमीच निवडून येतात. या प्रतिनिधींना प्रभाव मात्र या अंतर्गत दिसून येत, परंतु [illegible] प्रभावी दिसून येत नाही. पाचोरा नगरपालिकेतील सिंधी मतदार शिवसेना-भाजप युती अथवा राष्ट्रवादी काँग्रेस या राजकीय पक्षांच्या [illegible] दिसून येतात. अनेक वेळा निवडून आलेले नगरसेवक शिवसेनेचे आहेत. पाचोरा नगरपालिकेच्या आजपर्यंतच्या इतिहासात या समाजातील व्यक्ती नगराध्यक्ष झालेले दिसून येत नाही. म्हणून पाचोरा नगरपालिकेत या समाजाचा विशेष प्रभाव जाणवत नाही. मात्र नगरपालिकेच्या नगराध्यक्ष पदाच्या निवडणूकीत मतदाता म्हणून या समाजातील नगरसेवकांना अत्यंत महत्त्व प्राप्त होते.

(७) रावेर नगरपालिका: रावेर शहरात सिंधी लोकांची संख्या फक्त ५०० ते ६०० आहे. रावेर नगरपालिकेत या समाजाचे मतदार फक्त ३०० च्या जवळपास असून देखील या समाजाचे हरीश पारूमल गनवाणी २६ डिसेंबर २००६ ला रावेर नगरपालिकेचे बिनविरोध नगराध्यक्ष झाले.(५) यावरून रावेर शहराच्या राजकारणावर सिंधी समाजाचे प्रभुत्व आहे, असे नाही. कारण रावेर नगरपालिकेच्या इतिहास तपासल्यास हरीश पारूमल गनवाणी शिवाय इतर एक ही सिंधी व्यक्ती रावेर नगरपालिकेत निवडून आलेले दिसत नाही. हरीश गनवाणी वैयक्तिक प्रभावामुळेच जळगांव जिल्हा काँग्रेसचे उपाध्यक्ष पदापर्यंत गेले. एकूणच या समाजातील व्यक्तींचा वैयक्तिक प्रभाव रावेर शहराच्या राजकारणात आहे. म्हणून काही प्रमाणात सिंधी समाजाचा प्रभाव रावेर नगरपालिकेच्या राजकारणात आढळतो.

निष्कर्ष:

स्थानिक शासनाच्या राजकारणात जळगांव, भुसावळ, नंदुरबार, अमळनेर, रावेर येथे सिंधी समाजाचा प्रभाव, विशेष करून जाणवतो. खान्देशातील इतर स्थानिक शासनात या समाजाचे प्रतिनिधी निवडून आलेले दिसून येतात. मात्र ते नगरसेवक असल्याने महापौर किंवा नगराध्यक्षपदाच्या निवडणूकीच्या दृष्टीने एक मतदाता म्हणून प्रभावी आहेत. एवढी फक्त समाजांतर्गत राजकारणावर त्यांचा प्रभाव दिसतो.

संदर्भ:

१) सिरसीकर व. मं., आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारणछ, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे,द्वितीय आवृत्ती २००८

२) जैन अशोक, महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारणछ शेठ पब्लिर्शस पी. लि. पुणे, आवृत्ती जून १९९३

३) तोमर देवेंद्रपाल सिंह, छराजनीतिक समाजशास्त्रछ डिस्कवरी पब्लिकेशन, नई दिल्ली, प्रथमावृत्ती २००७

४) जेठवाणी हर्षा नारायण (प्र.संपा), साप्ताहिक सिंधी राजा, अंक-११, दि. ०२.११.२००९, पा, १

५) कित्ता, पा, १

***

CamScanner

खान्देशातील स्थानिक निवडणूका आणि सिंधी समाजाचा प्रभाव

डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना:

समाजातील मानवी वर्तन नियंत्रीत करण्याचे व त्याला प्रभावीत करण्याचे कार्य शासन व्यवस्था करत असते. सरकार किंवा शासन व्यवस्थेने घेतलेले निर्णय, धोरण व एकुणच त्याच्या कार्यशैलीचा प्रभाव समाजव्यवस्थेवर पडत असतो. परंतु हा प्रभाव एकतर्फी नसतो समाज व्यवस्था, त्यातील परिस्थिती व वातावरणाचा प्रभाव राजकीय व्यवस्थेवर पडत असतो. प्रभाव एका प्रकारची शक्ती आहे, लोकशाही शासन प्रणालीत प्रभावाची महत्वपूर्ण भूमिका असते.(१) ज्याचा वापर नवनविन माध्यमांनी व मार्गांनी विविध समाज, समाजातील राजकारणी, दबाव गट, हितसंबंधी गट आपल्या मागण्यांसाठी, प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी, समस्या निवारणासाठी, सत्ते येण्यासाठी करित अससात. प्रभाव हे जात, धर्म, भाषा, समाजाचा पाठबळ इत्यादी घटकांच्या आधारे व्यक्ती किंवा व्यक्ती समुह निर्माण करीत असतात. प्रभावाचा जास्तीजास्त वापर निवडणूकिंच्या काळात पाहता येतो. सत्तेत येण्यासाठी या प्रभावाला निवडणूकीत मतदानात रूपांतरीत करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक उमेदवार करीत असतो. याच अनुषंगाने सिंधी समाजाचा खानदेशातील स्थानिक निवडणूकीत प्रभावाचा शोध घेण्याची प्रयत्न केलेला असून त्यासाठी खालील उद्दिष्टे ठरविण्यात आली.

उद्देश:

१) खानदेशातील स्थानिक निवडणूकीत सिंधी समाजाच्या प्रभावाचा शोध घेणे.

२) स्थानिक शासन संस्थांमध्ये सिंधी समाजाच्या मताप्राबल्याचा शोध घेणे.

३) स्थानिक शासन संस्थांमध्ये सिंधी समाजाचा प्रतिनिधीत्व तपासणे.

महाराष्ट्राच्या राजकारणात जात, धर्म, भाषा, प्रादेशिकता इत्यादी घटकांना महत्वाचे स्थान आहे. या घटकांचा वापर प्रभावीपणे महाराष्ट्रातील राजकारणात केला जातांना दिसून येतो. सार्वत्रिक निवडणूकीच्या वेळी राजकीय पक्ष या घटकांना विशेष प्राधान्य देऊन उमेदवार निवड व निश्चित करतांना दिसतात. त्याचप्रमाणे शासन संस्था कोणता ही निर्णय घेतांना किंवा धोरण ठरवितांना अश्या घटकांच्या महत्वाला आणि भूमिके ला प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या विचारात घेत असते. परंतु प्रत्येक समाज, जाती, वर्ग इत्यादींचा प्रभाव राजकीय व्यवस्था आणि राजकारणावर सारखा पडतो असे नाही. कारण प्रभाव सर्वत्र असमान स्वरूपात विभाजित असतो. हे राजकीय जीवनातील एक तथ्य आहे. प्रभाव अनेक कारणांनी आणि परिस्थितीनुसार बदलत असतो.(२) सामान्यपणे राजकारण परिणाम राजकीय व्यवस्थेवर प्रभाव पाडण्यासाठी प्रत्येक समाजाकडे विविध घटक किंवा वैशिष्टये असावे लागतात. राज्यकर्त्या वर्गावर समुहाचा प्रभाव त्याच्या सांख्यिक सामर्थ्य, उद्दिष्टांवरील तीव्रता, संघटनात्मक बांधणी, प्रचार कौशल्य, दबाव तंत्र, लोकमत अनुकुल करून घेण्याची क्षमता आणि नेतृत्वाच्या कुवतीवर आवलंबून असते.(३)

खान्देशातील प्रत्येक महानगरपालिका आणि नगरपालिकांमध्ये सिंधी समाज वासतव्यास दिसून येतो. या स्थानिक संस्थांमध्ये ह्या समाजातील लोक व्यापार व आर्थिक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण भूमिका ही बजावतो. आर्थिक व व्यापाराच्या दृष्टीने राजकारणात एक प्रभावी घटक म्हणून या समाजाच्या प्रभावाला व संबंधांना नकारता येत नाही. त्या अनुषंगाने प्रत्येक पक्षात या समाजाच्या लोकांना विशेष स्थान दिले जाते, नव्हे तर काही पक्षांमध्ये स्थानिक पातळीवर महत्वाच्या पदांवर ह्या समाजाची लोक दिसून येतात. या समाजाचा स्थानिक निवडणूकीतील प्रभावाचे खालील तक्त्यातील संख्यात्मक आकडेवारीच्या आधारे घेता येईल.

CamScanner

International Security Issues

Also Available in **e-Book**

आंतरराष्ट्रीय
सुरक्षा समस्या

Prashant

डॉ. देवेंद्र जी. विसपुते

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त
तसेच टी.वाय.बी.ए. (DSC) च्या नविन CBCS अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या

INTERNATIONAL SECURITY ISSUES

डॉ. देवेंद्र जी. विसपुते
विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

With Best Compliments from, Authors and Publishers

CamScanner

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या

International Security Issues

© सुरक्षित

प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
सप्टेंबर 2020
978-93-89493-32-0
₹ 295/-

अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e -Book s are available online at www.prashantpublications.com
Prashant Publications *app for e-Books*
Kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तिकांतील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

© डॉ. उमाकांत वानखेडे
9421336952

❖ **Publisher :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ **Page design & Cover :**
Shaikh Jahuroddin,Parli-V

❖ **Edition:** December 2020

ISBN 978-93-85882-65-4

❖ **Price :** 499/ -

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at Beed (Maharashtra, India)

http://www.printingarea.blogspot.com

53) इंदिरा गांधीचे परराष्ट्र धोरण
गणेश विश्वनाथ घोडके, गीता गंगाधर उगले,औरंगाबाद ||157

54) इंदिरा गांधींची यशवंतराव चव्हान यांच्याविषयीची भूमिका
प्रा. डॉ. कंल्पना निंबार्ते,भंडारा. ||159

55) इंदिरा गांधी आणि त्यांचे परराष्ट्र धोरण
प्रा.डॉ. जगदीश देशमुख, ढोकी ता.जि.उस्मानाबाद ||162

56) इंदिरा गांधी – जीवन व कार्य
प्रा. डॉ. चंद्रसेन सावळाराम आवारे,चौसाळा ता. जि. बीड. ||164

57) इंदिरा गांधी : स्त्री व कार्य
डॉ.राम प्र. ताटे, डॉ.अर्चना शिवाजीराव वाघमारे, बीड ||168

58) प्रियदर्शनी इंदिरा गांधी यांचे जीवन व कार्य
प्रा.डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी,अंबाजोगाई ||170

59) खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण
प्रा. बी.आय.परदेशी,शिरपुर जिल्हा धुळे ||176

60) सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण: इंदिरा गांधी यांचा यशस्वी सामरिक डाव
प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते, धुळे. ||179

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

www. विद्यावार्ता® .कॉम
YouTube Channel

60

सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण: इंदिरा गांधी यांचा यशस्वी सामरिक डाव

(Merger of Sikkim in India: Successful Strategy of Indira Gandhi)

प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते,
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

****

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यानंतर प्रथम पंतप्रधान व प्रथम परराष्ट्रमंत्री म्हणून पंडीत जवाहरला नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी केली. वसाहतवाद आणि पाश्चिमात्यांची गुलामगिरी यामुळे प्रथम पं नेहरु यांचे पाश्चिमात्य देशांविरुध्द मत बनले. अमेरिका व सोव्हिएत रशिया यांच्या गटबाजीमुळे तसेच त्यांच्यातील शीतयुध्दामुळे जगाची विभागणी दोन गटात झाली. दुसरीकडे आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक देशात लष्करी हुकूमशाही निर्माण झाली व यातील अनेक देश दोन्हीपैकी एका महासत्तेच्या गटात सामिल झ ाले. त्यामुळे भारताने प्रारंभीपासून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आंगिकारण्याचा निर्णय घेतला होता.

पं. नेहरु यांचा लष्करी शक्तीवर विश्वासही नव्हता. शांततामय चळवळीनेच देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्याचा त्याचा ठाम समज होता. त्यामुळे भारताने नैतिकतेच्या आधारावरील परराष्ट्र धोरण अनुसरले - ज्याचा आधार शांततामय सहअस्तित्त्व, अलिप्तता, पंचशील, युनोच्या तत्त्वांचा स्वीकार, राजनयाच्या माध्यमातून राष्ट्ररक्षण हा होता. त्यांच्या आदर्शवादी धोरणामुळे भारताचे उत्तर हिमालयीन सीमेंच्या रक्षणाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले. त्यांचे राष्ट्रहिताकडेही दूर्लक्ष झाले. पं. नेहरु यांच्यानंतर सत्तेवर आलेल्या इंदिरा गांधी यांनी मात्र संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणात वास्तवादाला महत्त्व दिले. त्यांचा सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याचा निर्णय हा भारतासाठी दूरगामी सामरिक महत्त्वाचा ठरला.

परराष्ट्र धोरणाला जर शस्त्रसज्जतेची साथ नसेल, तर जगात त्या राष्ट्राचे स्थान दुय्यम ठरते. सैन्यसंख्या, औद्योगिक प्रगती व आर्थिक सुदृढता, विज्ञान - तंत्रज्ञानातील आघाडी आणि कुशल नेतृत्व असेल, तरच आक्रमक परराष्ट्र धोरण राबवून आपल्या देशाच्या हितसंबंधांचे रक्षण व संवर्धन करता येते. परंतु १९७० पूर्वी या सर्वच बाबतीत भारत मागे होता. देशात अन्नधान्यांची चणचण होती. १९६६ च्या दुष्काळानंतर भारतात कृषि क्रांती झाली. १९७१ मध्ये भारताने पाकिस्तानचा मोठा लष्करी पराभव करीत त्याचे दोन तुकडे पाडून बांगलादेश या नवीन देशाची निर्मिती केली. त्यामुळे भारताला दोन बाजुंनी सतत घेरण्याच्या पाकिस्तान व चीनच्या डावपेचाला पाचर बसली. १९७४ मध्ये आण्विक चाचणी घेतल्यानंतर भारताच्या सामर्थ्यात वाढ झाली. त्यात पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

उद्देश

१. सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या डावपेचाचा आढावा घेणे.

२. या विलिनीकरणामुळे भारताला झालेल्या सामरिक लाभांचे विवेचन करणे.

गृहितकृत्य

१. सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या इंदिरा गांधी यांचा राजनैतिक निर्णय अत्यंत धाडसी होता.

२. या विलिनीकरणामुळे भारताला उत्तर हिमीलयीन सीमेवर चीनविरुध्द मोठ्या प्रमाणात सामरिक वरचढपणा प्राप्त झालेला आहे.

इंदिरा गांधी यांचे वास्तववादी धोरण

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादाचे वळण दिले. त्यांनी बलाढ्य पाश्चिमात्य देशांशी त्यांनी फारशी जवळीक न साधता रशियन गटाशीसोबत सख्य केले. कारण सेन्टो - सिएटोमध्ये सामिल होऊन पाकिस्तानने दक्षिण आशियातील लष्करी स्थितीत भारतावर कुरघोडी प्राप्त केली होती. त्याचबरोबर त्यांनी स्वयंपूर्णतेसाठी बरेच प्रयत्न केले. १९७१ च्या बांगलादेश युध्दाला सामोरे जातांना त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा कस लागलेला दिसतो. यावेळी त्यांनी जगातील सर्व महत्त्वपूर्ण देशांचा दौरा करुन पाकिस्तान पूर्व पाकिस्तानात करीत असलेल्या अमानुष अत्याचाराची माहिती दिली. पाकिस्तानचे दोन तुकडे करताना त्या अमेरिका व चीनच्या सामरीक हालचालींना पध्दतशीरपणे सामोरे गेल्या.

लष्करी शक्तीबाबतची नेहरुंची उदासिनता आणि पराकोटीचा आदर्शवाद यामुळे हव्या त्या प्रमाणात देशाची शक्ती विकसित होऊ शकली नाही, म्हणून त्याच्या क्षमतेनुसार जगात सामर्थ्यशाली देश म्हणून भारताची प्रतिमा निर्माण होऊ शकली नाही. त्यामुळेच भारताला संरक्षणाच्या बाबतीत योग्य अशी कामगिरी करता आली नाही. भारताचे परराष्ट्र धोरण दुबळेच होते, हेच यामागचे मुख्य कारण होते. १९७१

ISBN 978-93-858[illegible]-55-4

DHULE

CamScanner

(43)

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी

जीवन आणि कार्य

Editor
Dr. Wankhede Umakant
(M.A. M.Phil.,Ph.D)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra)

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Arts, Com. & S

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

© डॉ. उमाकांत वानखेडे
9421336952

❖ **Publisher :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ **Page design & Cover :**
Shaikh Jahuroddin,Parli-V

❖ **Edition:** December 2020

ISBN 978-93-85882-65-4

❖ **Price : 499/ -**

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

http://www.printingarea.blogspot.com

CamScanner

53) इंदिरा गांधीचे परराष्ट्र धोरण
गणेश विश्वनाथ घोडके, गीता गंगाधर उगले,औरंगाबाद ||157

54) इंदिरा गांधींची यशवंतराव चव्हान यांच्याविषयीची भूमिका
प्रा. डॉ. कल्पना निंबार्ते,भंडारा. ||159

55) इंदिरा गांधी आणि त्यांचे परराष्ट्र धोरण
प्रा.डॉ. जगदीश देशमुख, ढोकी ता.जि.उस्मानाबाद ||162

56) इंदिरा गांधी – जीवन व कार्य
प्रा. डॉ. चंद्रसेन सावळाराम आवारे,चौसाळा ता. जि. बीड. ||164

57) इंदिरा गांधी : स्त्री व कार्य
डॉ.राम प्र. ताटे, डॉ.अर्चना शिवाजीराव वाघमारे, बीड ||168

58) **प्रियदर्शनी इंदिरा गांधी यांचे जीवन व कार्य**
प्रा.डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी,अंबाजोगाई ||170

59) खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण
प्रा. बी.आय.परदेशी,शिरपुर जिल्हा धुळे ||176

60) सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण: इंदिरा गांधी यांचा यशस्वी सामरिक डाव
प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते, धुळे. ||179

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

www. विद्यावार्ता® .कॉम
YouTube Channel

ISBN 978-93-85882-65-4

60

सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण: इंदिरा गांधी यांचा यशस्वी सामरिक डाव

(Merger of Sikkim in India: Successful Strategy of Indira Gandhi)

प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते,
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यानंतर प्रथम पंतप्रधान व प्रथम परराष्ट्रमंत्री म्हणून पंडीत जवाहरला नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी केली. वसाहतवाद आणि पाश्चिमात्यांची गुलामगिरी यामुळे प्रथम पं नेहरु यांचे पाश्चिमात्य देशांविरुध्द मत बनले. अमेरिका व सोव्हिएत रशिया यांच्या गटबाजीमुळे तसेच त्यांच्यातील शीतयुध्दामुळे जगाची विभागणी दोन गटात झाली. दुसरीकडे आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक देशात लष्करी हुकूमशाही निर्माण झाली व यातील अनेक देश दोन्हीपैकी एका महासत्तेच्या गटात सामिल झाले. त्यामुळे भारताने प्रारंभीपासून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आंगिकारण्याचा निर्णय घेतला होता.

पं. नेहरु यांचा लष्करी शक्तीवर विश्वासही नव्हता. शांततामय चळवळीनेच देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्याचा त्याचा ठाम समज होता. त्यामुळे भारताने नैतिकतेच्या आधारावरील परराष्ट्र धोरण अनुसरले - ज्याचा आधार शांततामय सहअस्तित्त्व, अलिप्तता, पंचशील, युनोच्या तत्त्वांचा स्वीकार, राजनयाच्या माध्यमातून राष्ट्ररक्षण हा होता. त्यांच्या आदर्शवादी धोरणामुळे भारताचे उत्तर हिमालयीन सीमेच्या रक्षणाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले. त्यांचे राष्ट्रहिताकडेही दूर्लक्ष झाले. पं. नेहरु यांच्यानंतर सत्तेवर आलेल्या इंदिरा गांधी यांनी मात्र संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणात वास्तवादाला महत्त्व दिले. त्यांचा सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याचा निर्णय हा भारतासाठी दूरगामी सामरिक महत्त्वाचा ठरला.

परराष्ट्र धोरणाला जर शस्त्रसज्जतेची साथ नसेल, तर जगात त्या राष्ट्राचे स्थान दुय्यम ठरते. सैन्यसंख्या, औद्योगिक प्रगती व आर्थिक सुदृढता, विज्ञान - तंत्रज्ञानातील अग्रेसरत्त्व आणि कुशल मनुष्यबळ असेल, तरच आक्रमक परराष्ट्र धोरण राबवून आपल्या देशाच्या हितसंबंधांचे रक्षण व संवर्धन करता येते. परंतु १९७० पूर्वी या सर्वच बाबतीत भारत मागे होता. देशात अन्नधान्यांची चणचण होती. १९६६ च्या दुष्काळानंतर भारतात कृषि क्रांती झाली. १९७१ मध्ये भारताने पाकिस्तानचा मोठा लष्करी पराभव करीत त्याचे दोन तुकडे पाडून बांगलादेश या नवीन देशाची निर्मिती केली. त्यामुळे भारताला दोन बाजुंनी सतत घेरण्याच्या पाकिस्तान व चीनच्या डावपेचाला पाचर बसली. १९७४ मध्ये आण्विक चाचणी घेतल्यानंतर भारताच्या सामर्थ्यात वाढ झाली. त्यात पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

उद्देश

१. सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या डावपेचाचा आढावा घेणे.

२. या विलिनीकरणामुळे भारताला झालेल्या सामरिक लाभांचे विवेचन करणे.

गृहितकृत्य

१. सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या इंदिरा गांधी यांचा राजनैतिक निर्णय अत्यंत धाडसी होता.

२. या विलिनीकरणामुळे भारताला उत्तर हिमीलयीन सीमेवर चीनविरुध्द मोठ्या प्रमाणात सामरिक वरचढपणा प्राप्त झालेला आहे.

इंदिरा गांधी यांचे वास्तववादी धोरण

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादाचे वळण दिले. त्यांनी बलाढ्य पाश्चिमात्य देशांशी त्यांनी फारशी जवळीक न साधता रशियन गटाशीसोबत सख्य केले. कारण सेन्टो - सिएटोमध्ये सामिल होऊन पाकिस्तानने दक्षिण आशियातील लष्करी स्थितीत भारतावर कुरघोडी प्राप्त केली होती. त्याचबरोबर त्यांनी स्वयंपूर्णतेसाठी बरेच प्रयत्न केले. १९७१ च्या बांगलादेश युध्दाला सामोरे जातांना त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा कस लागलेला दिसतो. यावेळी त्यांनी जगातील सर्व महत्त्वपूर्ण देशांचा दौरा करुन पाकिस्तान पूर्व पाकिस्तानात करीत असलेल्या अमानुष अत्याचाराची माहिती दिली. पाकिस्तानचे दोन तुकडे करताना त्या अमेरिका व चीनच्या सामरीक हालचालींना पध्दतशीरपणे सामोरे गेल्या.

लष्करी शक्तीबाबतची नेहरुंची उदासिनता आणि पराकोटीचा आदर्शवाद यामुळे हव्या त्या प्रमाणात देशाची शक्ती विकसित होऊ शकली नाही, म्हणून त्याच्या क्षमतेनुसार जगात सामर्थ्यशाली देश म्हणून भारताची प्रतिमा निर्माण होऊ शकली नाही. त्यामुळेच भारताला संरक्षणाच्या बाबतीत योग्य अशी कामगिरी करता आली नाही. भारताचे परराष्ट्र धोरण दुबळेच होते, हेच यामागचे मुख्य कारण होते. १९७१

ISBN 978-93-85882-65-4

...hini Sabha's Arts, Com. & Science DHULE

CamScanner

च्या युध्दानंतर मात्र पंतप्रधान इंदिरा गांधी व्यवहारी भूमिका घेतल्याने भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादी स्वरुप प्राप्त होण्यास सुरुवात झाली.

चीनविरुध्दच्या समरनीतीमध्ये सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण आणि सियाचेन हिमनदीवरील ताबा या तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या निर्णयांनी भारताला चीनवर बऱ्याच प्रमाणात सामरिक आधिक्य प्राप्त झाले. सिक्किम भारताच्या पूर्वोत्तर राज्यांना जोडणाऱ्या 'चिकन नेक' च्या वर (सिलिगुडी कॅरिडोअर) असल्याने या क्षेत्रातील भारताची सामरिक खोली वाढली. चीनला नेहमीच कमी लोकसंख्येच्या किंवा लोकसंख्येची घनता कमी असलेले प्रदेश आवडत आलेले आहेत. त्यानुसार चीनने सिकियांग (झिंजियांग), तिबेट व मांचुरिआ असे भूभाग यापूर्वीच त्यांच्या मुख्य भूमिला जोडलेले आहेत. माओ त्से तुंगच्या 'पाच बोटे' (five fingures) या संकल्पनेत भुतान, सिक्किम, नेपाळ, नेफा (अरुणाचल प्रदेश) व लद्दाख आहेत आणि तिबेटवर कब्जा केल्यानंतर ही भूप्रदेश गिळंकृत करणे ही चीनची दीर्घगामी योजना आहे. "NEFA, Sikkim, Bhutan, Nepal and Ladakh are the five fingers of the Chinese Palm"१ त्यामुळे चीनविरुध्दच्या रणनितीत सिक्किम भारतात असणे भारताला लष्करीदृष्ट्या खूपच फायदेशीर होते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भारतात सामिल होणे ही सिक्किमच्या जनतेचीच इच्छा होती. सिक्किम हे भारताचे दुसरे सर्वात छोटे राज्य आहे. येथील चोग्याल वंशीय राजांविरुध्द जनतेत दीर्घकाळापासून असंतोष होता. १९७३ मध्ये तेथे या राजवटीविरुध्द आंदोलन उभे राहिले. त्यानंतरच सिक्किमच्या जनतेने भारतात विलिन होण्याचा निर्णय घेतला.

चीनने १९६२ च्या युध्दानंतर नुकत्याच पंतप्रधान झालेल्या इंदिरा गांधी यांना भिवविण्यासाठी १९६७ मध्ये नाथू ला व चो ला या क्षेत्रात भारताशी संघर्ष केला. लेफ्ट. जन. सगत सिंह व लेफ्ट. जन. जगजितसिंह आरोरा यांच्या युध्दनेतृत्वामुळे चीनचे या छोटेखानी संघर्षात जबरदस्त नुकसान झाले. त्यानंतर १९७१ च्या युध्दापूर्वी इंदिरा गांधी यांनी सोव्हिएत रशियाशी मैत्री करार करुन पाकिस्तानचे दोन तुकडे केले व पूर्वोत्तर भारत सुरक्षित केला. सोव्हिएत रशियाशी झालेल्या जवळीकीमुळे या क्षेत्रात मोठी आगळीक करण्याचे साहस चीनला त्यानंतर झाले नाही. यामुळे पूर्वोत्तर राज्यांची आणि तिबेटला लागणाऱ्या मॅकमहोन सीमारेषेवर भारताला दीर्घकाळ स्थैर्य लाभले.

भारताच्या स्वातंत्र्याच्या वेळीच सिक्किम भारताचे घटकराज्य बनू शकले असते. "खरे तर भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर १९४७ मध्येच सिक्किमचे इतर संस्थानांप्रमाणे विलिनीकरण शक्य होते. उपपंतप्रधान सरदार पटेल व घटना समितीचे सल्लागार बी. एन. राव याच्या पक्षात होते. परंतु पं. नेहरु यांचा आदर्शवाद, बृहथ आशिया दृष्टिकोन व या क्षेत्रातील चीनचा संबंध यांमुळे त्यांनी हे पाऊल उचलण्याचे टाळले. त्यांनी चोग्याल राजांनाच पाठिंबा दर्शवून सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण टाळले. त्याकाळात सिक्किममध्ये लोकशाहीचे वारे वाहू लागले होते. ताशी त्सेरींग यांच्या नेतृत्वाखालील पक्ष लोकशाहीच्या स्थापनेसाठी लढा देत होता. पण भारत सरकारने सिक्किमच्या जनभावनेकडे दुर्लक्ष केले. फेब्रुवारी १९४८ मध्ये भारताने सिक्किमसोबत 'प्रोटेक्टोरेट' म्हणजे संरक्षक म्हणून राहण्याचा करार केला. याद्वारे सिक्किमची परराष्ट्र व संरक्षण व्यवस्था यासह ११ बाबी ब्रिटिश सरकारप्रमाणे जैसे थे ठेवण्यात आल्या. त्यानंतर १९५० मध्ये पुन्हा करार करुन सिक्किमचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवले."२

"१९६७ नंतर राजा चोग्याल यांनी भारताचा संरक्षक हा दर्जा काढून भुतानप्रमाणे दर्जा मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्यानुसार १९७० मध्ये परराष्ट्र सचिव टी. एन. कौल यांनी बदल करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु स्थलसेनाध्यक्ष जन. सॅम माणेकशॉ यांनी त्यात मोडता घातला."३ ज्याचा खूप मोठा फायदा १९७१ चे युध्द व अलीकडच्या २०१७ च्या 'डोकलाम' संघर्षात दिसून आला. कारण हा सिक्किम - भुतान व तिबेट या ट्रायजंक्शनवरील चुम्बी खोऱ्याजवळील वाद आहे. अत्यंत आरुंद अशा क्षेत्रामुळे भारताची या क्षेत्रातील सुरक्षा धोक्यात येत असे.

"सिक्किममध्ये जनमताच्या प्रभावामुळे राजाला १९७४ मध्ये निवडणूक घेणे भाग पडले. यात दोरजी काजी यांच्या पक्षाने ३२ पैकी ३१ जागा जिंकल्या. त्यानंतर त्यांनी बहुमताने भारतीय संघराज्यात सामिल होण्याचा निर्णय घेतला. एप्रिल १९७५ मध्ये सिक्किमच्या जनतेने सार्वमताद्वारे ९७ % बहुमताने भारतात विलिन होण्याचा निर्णय घेतला."४ याकामी नव्याने स्थापन करण्यात आलेली गुप्तहेर संघटना रॉ, रॉचे सिक्किममधील अधिकारी जी. बी. एस. सिध्दू व अजित डोव्हाल यांनी कामगिरी महत्त्वपूर्ण होती.

दूरदृष्टीचा निर्णय

भारतात राजकीय नेते संकुचित राजकीय लाभापुढे राष्ट्रहिताला निम्न स्थान देतांना दिसतात. १९७७ मध्ये श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या पराभवानंतर मोरारजी देसाई यांनी दोरजी काझी यांना जनता पक्षात सामिल होण्याचे आवाहन केले, जे त्यांनी फेटाळल्यानंतर मोरारजी देसाई खूप भडकले. इंदिराद्वेषाने पोळलेल्या मोरारजी देसाई यांनी सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण ही घोडचूक वाटली. परंतु आज डोकलाम संघर्षानंतर इंदिरा गांधी व तत्कालीन धोरण निर्धारकांच्या या निर्णयामुळे भारताला चीनविरुध्द पूर्वोत्तर राज्यांच्या समरनीतीमध्ये 'upper hand' म्हणजेच वरचढपणा मिळतो आहे. ही त्यांची

ISBN 978-93-85882-65-4

abha's Arts, Com. & Science

दूरदृष्टीच मानावी लागेल.

सिक्किम भारतासाठी खूपच महत्त्वपूर्ण आहे. "नेपाळ व भुतानदरम्यान पश्चिम बंगालच्या उत्तर सीमेवर सिक्किम स्थित आहे. सिक्किमची २२५ किलोमीटरची सीमा तिबेटच्या दक्षिणेला लागून आहे. हिमालयाच्या शिखररांगाचा माथा भारत व तिबेट या दोन्ही देशांना विलग करतो. तिस्ता ही मोठी नदी येथून बांगलादेश मार्गे बंगालच्या उपसागराला जाऊन मिळते. दोनतृतीयांश सिक्किम हिमालयाच्या उंच बर्फाच्छादीत शिखरे व हिमनद्यांनी व्यापलेला आहे व छोटी - छोटी खेडी ही एक हजार ते २,००० मीटर उंचांवर वसलेली आहेत. कमी उंचीच्या क्षेत्रात घनदाट जंगल आहे. येथे प्रामुख्याने भोटिया व तिबेटी लोक राहतात."५

सिक्किमची ही सीमा तशी निर्धारीत आहे. "भारत - चीनदरम्यानची ही एकमेव आखणी केलेली सीमा आहे. १८९० च्या अँग्लो - चीन करारानुसार ती दोन्ही देशांना मान्यताप्राप्त आहे. नाथू ला, गोरा ला व जेलेप ला यासारख्या सामरिक महत्त्वाच्या खिंडी येथे आहेत."६ हे संपूर्ण क्षेत्र प्रचंड नैसर्गिक संसाधने व खनिज संपत्तीचे भांडार आहे. "भूतानची पश्चिम व सिक्किमच्या पूर्व सीमेलगत एक चिंचोळा सुज्यासारखा पट्टा आहे. तो चुम्बी खोरे या नावाने ओळखला जातो. "७ याच सीमेवर सामरीक महत्त्वाची नाथू ला खिंड आहे. चीन व तिबेटशी चालणारा हा पूर्वापार महत्त्वपूर्ण व्यापारी मार्ग आहे. १९६७ मध्ये चीनने याच क्षेत्रात आगळीक केली होती.

चीनची चाल

"चीनने १९५४ मध्ये प्रकाशित केलेल्या नकाशात सिक्किम , भूतान, नेपाळ व नेफा हे चीनचे भाग म्हणून दर्शविले."८ १९५१ मध्ये चीनचे पंतप्रधान झोऊ एन लाई यांनी चीनमधील भारताचे राजदूत के. एम. पणिक्कर यांना सांगितले होते की चीन व भारतादरम्यान कोणताही सीमाविवाद नाही, असे भारताचे पंतप्रधान पंडीत नेहरु यांनी लोकसभेत १९६१ मध्ये नमूद केले होते. अर्थातच तोपर्यंत चीनला तिबेट पचवायचा होता. तिबेटला सिकियांग प्रांतातून जाणारा रस्ता चीनने १९५० पासूनच बांधायला घेतला होता. तो मजबूत करावयाचा होता. तिबेटमध्ये इतर संरक्षण पायाभूत सुविधा भक्कम करावयाच्या होत्या.

"१९६७ च्या चीनच्या सिक्किममधील नाथू ला व चो ला खिंडीवरील हल्ल्यामुळे भारताला एकप्रकारे फायदाच झाला. या चकमकींनंतर चीनला सैन्य मागे न्यावे लागले. त्यांनतर या सीमेवर दीर्घकाळ कुंठित अवस्था निर्माण झाली. दरम्यान या क्षेत्रात भारताने आपली बचावफळी मजबूत केली, संरक्षण खर्च दुप्पट केला व ७ नवीन पर्वतीय तुकड्यांची उभारणी करुन चीनच्या कोणत्याही आक्रमक कृत्याला सडेतोड उत्तर देण्याची जय्यत तयारी केली. सैनिकांना आधुनिक शस्त्रे व उपकरणे दिली."९ याकामी अमेरिकेने भारताला साह्य केले. यामुळे चीनने अमेरिकेकडे चीनविरुध्द भारताला भडकावित असल्याची तक्रारही केली होती.

भारत सरकारच्या राजनैतिक घोडचुकांमुळे भारताला १९६२ च्या चीन युध्दात दारुण पराभव पत्करावा लागला. त्यावेळी युध्दकैदी बनलेल्या ब्रि. जे. पी. दळवी यांनी चीनचा विस्तारवाद व त्याच्या सुप्त आंकांक्षा याकडे लक्ष वेधून भारताच्या सामरिक दोषांवरही प्रकाशझोत टाकला आहे. त्यांच्या 'हिमालयन ब्लंडर' या आत्मचरित्रात ते म्हणतात - "आपण दोन महत्त्वपूर्ण व झाकोळून टाकणाऱ्या वस्तुस्थिती ओळखण्यात अपयशी ठरलो. शक्तीशाली चीन हा नेहमीच विस्तारवादी असतो. तिबेटचा नेफा (अरुणाचल प्रदेश), भुतान, सिक्किम व नेपाळवर बराच सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, वांशिक व धार्मिक प्रभाव होता. त्याचाच फायदा घेऊन चीन आपल्या उत्तर सीमेवर दावा करीत असतो... दुसरी बाब म्हणजे आपण पूर्ण शक्तीनिशी आपल्या प्रदेशाचे रक्षण केले नाही किंवा चीनसोबत तडजोड करुन सीमाप्रश्नही निकालात काढला नाही."१० भारत सरकारच्या अनास्थेमुळेच हा प्रश्न रेंगाळतो आहे व आज लद्दाखच्या क्षेत्रात घुसखोरी करण्याची संधी चीनला मिळते आहे.

चीनच्या योजना प्रचंड दीर्घगामी, फसव्या व केवळ स्वतःला फायदेशीर पध्दतीने मांडण्याच्या असतात. विस्तारवाद नैतिक ठरविण्यासाठी चीन एकांगी असे ऐतिहासिक व सांस्कृतिक दाखले देत असतो. "सांस्कृतिक युध्द म्हणजे सांस्कृतिक पक्षपाती धोरणाच्या प्रभावाने लक्ष ठरविलेल्या देशावर बळजबरीने स्वतःचे सांस्कृतिक दृष्टिकोन लादणे होय."११ चीनने त्याच्या विस्तारवादाला एक गोंडस स्वरुप दिलेले आहे. आधी त्यांनी इनर मंगोलिया, सिकियांग, तिबेटसारखे दुसरे देश बळकाविले व त्यानंतर इतिहास किंवा संस्कृतीचे दाखले देऊन इतर शेजारी देशांच्या प्रदेशावर हक्क सांगितले.

निष्कर्ष

पं. नेहरु यांनी आखलेले परराष्ट्र धोरण भारताचे राष्ट्रहित सांभाळण्यात अपयशी ठरले. विशेषतः चीन व पाकिस्तानविरुध्द तर ते कुचकामी ठरले. इंदिरा गांधी यांनी मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादाची जोड दिली. पुढे अटलबिहारी वाजपेयी यांनी परराष्ट्र मंत्री व पंतप्रधान म्हणून शेजारी देशांशी संबंध सुधरविण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले. ते करीत असताना त्यांनी देश सामर्थ्यशाली बनविण्यावर भर दिला. आज पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी या धोरणाचे शिखर गाठण्याचा प्रयत्न केला असून नजिकच्या काळातच त्याची फळे मिळालेली आपणास दिसून येतील.

ISBN 978-93-85882-65-4

Arts, Com

CamScanner

सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या इंदिरा गांधी यांचा राजनैतिक निर्णय खूपच धाडसी ठरला व त्याचे दूरगामी फायदे आज चीनविरुध्दच्या रणनितीमध्ये दिसत आहेत. यामुळे आज भारताला चीनविरुध्द मोठ्या प्रमाणात सामरिक वरचढपणा प्राप्त झाला आहे. 'देश अधिक सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी, राष्ट्रहित जोपासण्यासाठी आक्रमक संरक्षण व परराष्ट्र धोरणाची आजच्या काळात भारताला गरजेचे आहे. यादृष्टिने पुढील बाबी होणे आवश्यक आहे.

सिक्किम, लद्दाख व अरुणाचल या प्रदेशांवर चीधचा डोळा असल्याधे भारत सरकारधे त्यांच्या सुरक्षेची विशेष काळजी घ्यावी.

चीन सांस्कृतिक व ऐतिहासिक दाखले देऊन शेजारी देशांच्या प्रदेशावर हक्क सांगण्याच्या धोरणाला पायबंद घालण्यासाठी भारताने तिबेट तिबेटच्या मुक्तीसाठी जागतिक जनमत निर्माण करणे आवश्यक आहे.

चीनचा विस्तारवादी मुखवटा जगासमोर उघडा करण्यासाठी प्रयत्न करावा.

लद्दाखपासून अरुणाचल प्रदेशापर्यंतच्या उत्तर हिमालयीन सीमेच्या रक्षणासाठी दीर्घगामी योजना आखाव्यात. (ज्यांची सुरवात आज झालेली दिसते आहे.)

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात व आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये भारताच्या प्रादेशिक एकात्मतेची जोरकसपणे मांडणी करावी.

चीनला आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात एकाकी पाडण्यासाठी मानवाधिकारासह लोकशाहीविरोध व त्याच्या जगात जैविक युध्द पसरविण्याच्या कृत्यांवर प्रकाशझोत टाकावा.

संदर्भ साधने

१. Bhat Sudhakar, India and China, Popular Book Service, New Delhi, १९६७, P. ५७-५८.

२. The Untold Story of Sikkim, www.frontline.thehindu.com.

३. कित्ता.

४. उपरोक्त कित्ता.

५. Sali M. L., Military Geography, Manas Publications, New Delhi, २००९, P. १६८.

६. Sharma S. P., India's Boundary and Territorial Dispute, Vikas Publication, New Delhi, १९७१, P. १३.

७. Sukhwal B. L., India: A Political Geography, Allied Publishers, Mumbai, १९७१, P.२०४.

८. Kalha Ranjit Sing., India - China Boundary Issues: Quest for Settlement, Pentagon Press, New Delhi, २०१४, P. ७१.

९. कित्ता, P. १५६

१०. Dalvi J.P., Himalayan Blunder, Natraj Publishers, New Delhi, १९६९, P. १६-१७

११. Liang Qiao., Xiangsui Wang., Unrestricted Warfare: China's Master Plan to Destroy America, Natraj Publishers, Dehradun, २००७, P. XII.

* * *

ISBN 978-93-85882-65-4

Priyadarshini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

CamScanner

मध्ययुगात युरोप हा धर्मगुरू व राजा यांच्या गुलामगिरीत बाढलेला. इंग्लंडने गुलामगिरीचे सर्वप्रथम उच्चाटन केले. फ्रेंच राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, राष्ट्रवाद व राज्यघटनेचे महत्त्व विशद केले. वैज्ञानिक शोधांमुळे 'औद्योगिक क्रांती' युरोपमध्ये उदयास आली. वसाहतींच्या शोधामुळे युरोपमध्ये विनाशकारी साम्राज्यवादाचा उदय झाला. संपूर्ण जगाला विनाशाच्या गर्तेत फेकणाऱ्या दोन्ही महायुद्धांना युरोप कारणीभूत ठरले. दोन्ही महायुद्धात प्रचंड प्रमाणात मनुष्यहानी, आर्थिकहानी झाली. मानवजातीचा समूळ विनाश करणाऱ्या विध्वंसकारी अणुबॉम्बचा शोध याच काळात लागला. महायुद्धातील संहारक अस्त्रांमुळे मानव जात स्तब्ध झाली. जगात पुन्हा महायुद्ध होऊ नये, विध्वंसकारी अणुबॉम्बच्या वापरास निर्बंध घालावा तसेच शांततापूर्ण सहकार्य यासाठी यूनो या जागतिक दर्जाच्या संघटनेची निर्मिती झाली.

प्रस्तुत पुस्तकात इंग्लंडमधील लोकशाही, फ्रेंच राज्यक्रांती, औद्योगिक क्रांती, साम्राज्यवाद, राष्ट्रवाद, राष्ट्रसंघ व संयुक्त राष्ट्र संघटना यांची निर्मिती, रशियन राज्यक्रांती, फॅसिझम, नाझीझम, तुर्कस्थानचे आधुनिकीकरण इ. महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

Vardhini Sabha's Arts, Com. & Science College
DHULE

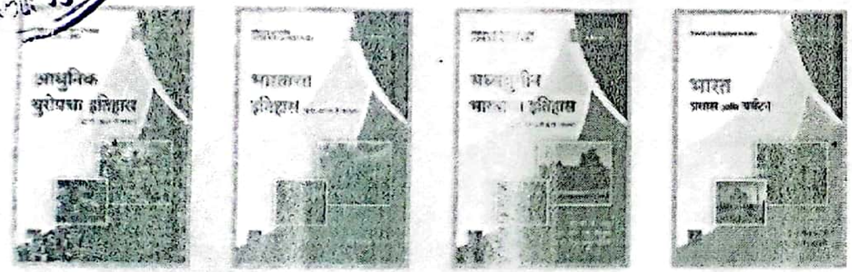

Download
Prashant Publications
app for e-Books
Also e-Books are available online at
• kopykitab.com • amazon.com
• play.google.com
• www.prashantpublications.com

इतिहास ₹ 225
ISBN 978-93-89493-27-6
9789389493276
Prashant
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आधुनिक युरोपचा इतिहास
डॉ. सुनील अमृतकर • डॉ. भूषण वानखेडे
प्रशांत पब्लिकेशन्स

History of Modern Europe
(A.D. 1780 - 1945)

Also available in e-Book

आधुनिक युरोपचा इतिहास

(इ.स. १७८० ते १९४५)

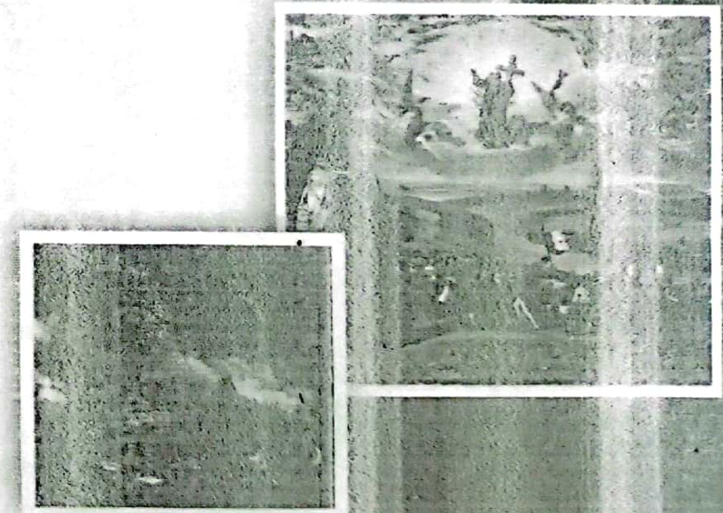

डॉ. सुनील अमृतकर
डॉ. भूषण वानखेडे

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त.

क.ब.चौ.उ.म.वि., जळगाव - इतिहास विषयाच्या टी.वाय.बी.ए. (SEC) च्या
नविन CBCS अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

आधुनिक युरोपचा इतिहास

(इ.स. १७८० ते १९४५)

HISTORY OF MODERN EUROPE

(A.D. 1780 - 1945)

डॉ. सुनील चंद्रकांत अमृतकर
सहयोगी प्राध्यापक (पदव्युत्तर इतिहास विभाग)
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

डॉ. भूषण शांताराम वानखेडे
एम.ए., एम.एड., सेट, पीएच.डी.

....

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ...
DHULE

CamScanner

आधुनिक युरोपचा इतिहास (इ.स. 1780 ते 1945)

History of Modern Europe (A.D. 1780 - 1945)

© सुरक्षित

प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
ऑगस्ट 2020
978-93-89501-90-2
₹ 000/-

अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e -Book s are available online at www.prashantpublications.com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

Arts, Com. & ... DHULE

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

Valiant Indian Warriors

Philosophies, Approaches, and Victories

Edited by

Prof. (Dr.) C. B. Bhange
Professor and HOD, Dept. of Military Science
Shri Shivaji College Pharbhani, Maharashtra

Devidas Vijay Bhosale
Assistant Professor and HOD,
Department of Defence and Strategic Studies
Tuljaram Chaturchand College Baramati, Maharashtra

2021

41

Bharti Publications
New Delhi-110002 (India)

45

Copyright © Editors

Title: Valiant Indian Warriors: Philosophies, Approaches, and Victories

Editors: Prof. (Dr.) C. B. Bhange, Devidas Vijay Bhosale

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any from or by any means, without permission. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First Published, 2021

ISBN: 978-93-90818-96-9

Published by:

Bharti Publications

4819/24, 3rd Floor, Mathur Lane

Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002

Phone: 011-23247537, Mobile: +91-989-989-7381

E-mail: bhartipublications@gmail.com

info@bharatipublications.com

Website: www.bhartipublications.com

DHULE

Printed in India, by S P Kaushik Enterprises, Delhi

Disclaimer: The views expressed in the paper/chapter are those of the Author(s)/contributor(s) and not necessarily of the publisher and editors. Author(s)/contributor(s) are themselves responsible for the facts stated, opinions expressed, conclusions reached and plagiarism. The publisher and editors of the book bear no responsibility.

PREFACE

We are delighted while presenting this book "Valiant Indian Warriors: Philosophies, approaches and Victories" The goal of this book is to inform the people about the battles of Indian history and the valiant Indian warriors who have written this saga of defiance with their blood. This book will be very useful for students and researchers studying Indian historic warriors and various aspects related to them. A notable feature of this book is that researchers have set out in their chapters on current developments and historical views on Indian historic warriors.

There is an ancient civilization of Indian land, which has more than 4000 years old tradition of goodwill, love, discipline, warfare and warriors. India has a history of social, economic and cultural diversity and defiance. Fighters have their own fair share in every country. People see them in terms of patriotism and love for his country. They also considered a symbol of patriotism for the people. Contribution of those warriors to warfare, war tactics and strategic thoughts is an example for the new generation. Study and research of the rich history of this India is the need of the time. No matter how small a role they have played, whose work continues to guide us as a pilotage even today. In addition, they revolted against the colonists so as to stand up for the country and its people. There is need to study the contribution of Indian Warriors to Indian Military History and Strategic thoughts. For the better understanding of the strategies, theories, victories and approaches of Indian warriors we thought to compile the book "Valiant Indian Warriors: Philosophies, approaches and Victories" Then we invited Chapters for the book. After reviewing the Chapters, we selected the appropriate articles for the book and included it in the book. This book throws light on the

historical background and present scenario in Indian warriors. We feel that this book will prove useful for practitioners to understand Theories of Valiant Indian Warriors and his Philosophies, approaches and Victories. We are thankful of the authors and researchers who contributed in this book. In the same way, we are grateful to all the well-wishers who helped us directly and indirectly. Finally, we also thank the Bharati publications who published this book in such a short time and presented it to the people. We will always be grateful to them. We hope the efforts made by us must be appreciated with valuable support and responses from the readers and researchers. Your Suggestions, feedback and constructive criticism will always welcomed for continual improvement.

Thank you

Editors

CONTENTS

Preface iii

1. **Field Marshal: K. M. Cariappa** **1-2**
   Major Sanjay Choudhary
2. **Kautilya the Great Political Philosopher** **3-5**
   Dr. Ram Pandurang Sabade
3. **Kautilya's thought on Good Governance** **6-9**
   Dr. Ranjana A. Shringarpure
4. **Chandragupta Maurya: A Brave Warrior** **10-14**
   Mangesh B. Kulkarni
5. **Raja Raja Chola I: A Great Warrior** **15-21**
   Dr. G. Sheela Edward
6. **Role of Rana Kumbha in Indian Nationalism** **22-23**
   Dr. B. C. Joshi and Richa Tiwari
7. **The Tiger of Mysore (Major Military Huddle for East India Company in South India Campaing)** **24-36**
   Mohammad Yusuf
8. **A Comparative Study of Shivaji's Administrative System in the Present Perspective: The Great Freedom Warrior** **37-40**
   Dr. Amita Joshi
9. **The Great Maratha Warrior–Chhatrapati Shivaji Maharaj: A Study on their Social Point of View** **41-46**
   Prof. (Dr.) Shivaji Mansingrao Kendre

Vidyawardhini Sabha's Arts, C... DHU...

10. **Role of Shivaji Maharaj in Environment Conservation** 47-55
Sandipan Babasaheb Jige

11. **Shivaji Maharajas thoughts and its Relevance to Modern Era** 56-59
Dr. Chandrakant Bansidhar Bhange, Devidas Vijay Bhosale and Amol Popat Lokhande

12. **Contribution in Social Sector by Rajashri Shahu Maharaj** 60-65
Dr. Kailas Dnyanoba Sawant

13. **Rajarshi Shahu Maharaj A Democratic King** 66-74
Dr. Sunita Sanjay Dhopte

14. **Sevalal Maharaj is a Brave Warrior and Social Reformer** 75-82
Dr. Datta Udhav Jadhav

15. **Bakshi Jagabandhu: A Synonym of Valour and Bravery** 83-92
Dr. Pravat Kumar Dash

16. **Yashwantrao Holkar** 93-95
Dr. Priyanka Mahavir Hake and Dr. Pranav Mahavir Hake

17. **The Warrior Son of Karnataka: Krantiveera Sangolli Rayanna (15 August 1796–26 January 1831)** 96-99
Dr. Vasudha. N

18. **The Tatya Tope: A Great Revolutionary Warrior of the Motherland** 100-104
Dr. Shikha Srivastava

19. **Maharani Lakshmi Bai: A Warrior Queen of India** 105-109
Kausar Ansari

20. **Tantya Bhil: The Indian Robin Hood** 110-115
Dr. Rajvirendrasing Rubji Gavit

21. **Umesh Chandra Dutta: An Unsung Social Warrior of Bengali Renaissance** 116-120
Prabodh Mandal

22. **A Journey to Eternal Spirituality** 121-127
Dr. Partha Biswas and Dr. Ruchika Singla

23. **Birsa Munda: An Unsung Tribal Valiant Warrior** 128-132
Amit Kumar Das

24. **Bir Birsa Munda: A Story of Bravery of the Tribal Warrior of India** 133-138
Saraj Lama

25. **Birsa Munda: An Indelible Tribal Leader** 139-145
Baruna Kumar Behera

26. **Indomitable Birsa Munda: A Review** 146-155
Dr. Kartick Chandra Barman

27. **Chittagong Uprising of 1930** 156-160
Mt Fotema Khatun

28. **Contribution of Pandit Jawaharlal Nehru to Indian Politics: A Critical Study** 161-167
Akash Sheshrao Bangar

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Chapter 20

Tantya Bhil: The Indian Robin Hood

Dr. Rajvirendrasing Rubji Gavit[1]

The Britishers came to India for trade and Commerce after some duration they became ruler of India. They adopted the policy of divide and rule among Indians this policy so much affected the Indian society Indian ruler, Indian society caste and community, common man of India get highly affected from the British rule and their administration policy. The establishment of British power in India was a prolonged process of piecemeal conquest and consolidations and colonization of the economy and Society this process produced this content sentiment and resistance at every stage.

The tribal community has a tremendous impact on this history of India. The community in various regions have a imported on the historical perspective of the contemporary period the bhil tribe is known from the ancient period of India. The word bhil is derived from Dravid language bhil mean dhanurdhari. The bhil tribe had acquired special proficiency in archery from the ancient period. Eklavya the great example of archery. The bhil community of was settled in hilly and forest area of India. As per the anthropological science the Bhil is small in height with broad nose they are very the brave and very agile and sharp.

In British rule the conditions in the lives of travel started to be changed unaffected by British administration because the Britishers started to invite the tribal areas for the implementations of the trading colonial policies in India. The British ruler introduced rapid changes in the economy administration and land revenue system. Distinguished lead to the disruptions of the agrarian society causing true long and widespread suffering among its constituents above

[1] Head, Department of History, Vidyawardhini Sabhas Arts, Commerce and Science College, Dhule, Maharashtra

all the colonial policy of intensifying demands for land revenue and extracting as larger amount as possible produced variable a field in Indian villages and tribal pocket The tribal's had not accepted this interfere of British ruler and the initiated arm revolt against britishers along with this started to spread their love and affection towards the land they also increase their involvement for their religious purpose among the tribal's.

The tribal's are important part of the Indian history because they have prosperous cultural legacy. They have been living their lives with the cultural Integrity nurturing the specific characteristic of language and physical typicality's. In the historiography of Indian history scholars and researcher did not mention anything about the tribal people of India actually the tribal had great contribution in Indian history here is the need to focus on the Social, Economic, Religious, Cultural, Political background of the tribal people. Prescribe research article is ***Tantya Bhill: The Indian Robin Hood*** dealt the history of tribal's and tried to focus on the achievements of Tantya bhil. In Resent trends in Historiography Subaltern Studies apply to research in those the factors of History unknown and neglected in traditional historiography. This research article is a part of such type of subaltern trends.

The Britishers later on passed rules and laws of land and agriculture for the benefit of their trade. This administrative policy affected the lives of the tribal's Community. So the following are the **Objectives** of set for this article.

Take review the Impact of British rule on Tribal society

To bring in to limelight a history of struggle and conflict by the tribal's in Pre-independent period.

To throw light on achievements of Tantya Bhil.

Hypothesis

The tribal's are the aborigine of India.

The tribal society highly affected from the British

The Bhil community is away from the mainstream society

The scheduled tribes status have been genuine to the tribal a community groups in India. Among their tribal community Bhil is the most populated community existed from the ancient India. This community is found in Madhyapradesh, Rajasthan, Gujrat, Andhrapradesh along with Maharashtra.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. College DHULE

The Bhilwada region in central India was specially known by the name of this community. The tribal have strong historical background. The tribal during Ramayana period

Used to be recognized as the shabar, kirat, Nishad and there were Bhil Tribe. They are known as the worshippers of the animals. In fact the tribal's are nature worshipper and the worshipper of historical deities and animals. Tantya Bhil was born in 1840 at village Badada in Pandhana tahasil of East Nimar (Khandwa) of in the Indian state of Madhya Pradesh. He was member of the Bhil tribe of the indigenous tribal's community. He is known in Nimar as a Tantya Mama for his welfare work for the tribal people. He is described very negatively as a criminal in period British accounts, but is recognized by Indians as a heroic figure. Accounts of both eras have described him as an Indian "Robin Hood". Beginning of his life tantya was saw the all landlord and feudalist class was exploit the tribal people. The tribal's are illiterate they believed very blindly faith on other people even they did know their basic fundamental things. Feudalistic class gave a lone to tribal's after some years feudalistic class captured tribal's land due to the lack of knowledge of education, poverty of tribal's and blind faith on upper-class day by day this tribal's people exploited by the feudal lords even British administrator had big support to feudal lords.

This period indicated the increasing dominance of the Britishers in the new agriculture taxation and land holding policies. The British rule in the gradual establishment of the victory in society and economy and it has colonized everything for the influences. This also impacted the tribal become of their administrative policies. Along with the agriculture laws policies and taxation system implemented for the Britishers also impacted the tribal lives. Tantya bhil was denied the policy of feudal lords and Britishers captured the land of tribal's he realized that tribal's are never replay against their exploitation so he decided to plunder wealthy people and feudal lords.

Tantya bhil used to plunder the government treasuries of the British government and wealth of their sycophants used to distribute it among the poor and needy. In fact, he was the Messiah of the have-nots. He was popularly called Mama by people of all age groups. This address of Tantya became so popular that the bhils still feel proud in being addressed as "Mama". He used to reach out to those who were in need of financial help in a miraculous manner. Tantya was first arrested around 1874, and after a year's sentence turned to more serious crimes of theft and kidnapping. He was arrested for the second time in 1878 by Haji Nasrullah Khan

Yousufzai and jailed in Khandwa, escaping after only three days, and from there took up his career as a dacoit.

Tantya was lured to a parley by an officer of the Indore army who promised him a pardon, but was ambushed and taken to Jabalpur where he was tried and hanged on 4 December 1889. It is an indisputable fact that freedom fighters have all along been termed as rebels by the Powers that be it the Mughal Empire of Aurangzeb or the British rule. Tantya Bhil was one of the greatest revolutionaries who waged an armed struggle against the British rule for twelve years and endeared himself to the masses by virtue of his indomitable courage and passion to uproot the foreign rule. Political parties and educated class launched forceful movement for ending the British Rule. But much before these movements, tribal communities and revolutionary like Tantya Bhil raised a banner of revolt against the British rule. Tantya Bhil became a symbol of the feelings of tribal's and general people.

About one hundred twenty years ago Tantya Bhil emerged as a great hero of the masses and became since then a long cherished pride of Bhil tribe. He epitomized the indomitable courage, exceptional agility and organizing skill. Tantya mama was most famous figure of the tribal's people his welfare attitude towards the Bhil community. He distributed the plunders amount to the tribal's he became notable personality not even in India but all over the world because when he arrested the Britshers the western print media take a cognizance this incident. The news of the arrest of Tantya Bhil was prominently published in the 10 November 1889 issue of the New York Times. In this news he was described as the "Robin Hood of India. Robin Hood is a western country literature character this character is basically from the English folklore. He was highly skilled archer and swordsman. He plundered the rich people and distributed to poor people and he became very popular among the common people. In India here is same example of such type of character is called Tantya Bhil is the Indian Robin Hood.

He wanted to teach a lesson to the British and to realize Bhils' are indigenous people of the country. He was fired with a passion to free India from British subjugation. He broke the jail many times. We know about the historical background of the bhil community bhil was traditionally brave and they had very skills in Archery, Eklavya was the best example for archery. Even in Modern era the Tantya Bhil was skillful in archery. He was also a great shooter and proficient in traditional archery. "Dava" or Falia was his main weapon. He had also learnt to handle gun.

The tribal in the pre-independence India used to live into horde each horde used to have one chief. The chief of horde used to lead the herdsmen effectively. They had not developed their religious sensibilities and even they had not an idea of being Hindu. They used to live life with integrity and fraternity. The Indian tribes have the long cultural tradition. Their religion symbols, myth, totem are different from the other religion. The tribal is the aborigine of the Republic India. The Community has the prosperous cultural heritage. Tantya mama was one of the greatest examples of tribal's community. Right from his young age he lived in dense forests, valleys, ravines and mountains all his life measuring swords with the British and Holkar State's armies. Tantya ignored the warnings of the British army's to surrender proposal. He continued his work with his friend Bjniya he was very close to Tantya mama. He inflected reverses on the police of mighty British Empire and eluded them for many years. Thousands of people were arrested and hundreds of them were thrown behind bars on the charge of helping Tantya. Ultimately Tantya was arrested due to treachery of Ganpat, the husband of his formal sister. He was kept in the Central India Agency jail in the British Residency area at Indore. Later, He was taken to Jabalpur under strict police guard. He was heavily chained and kept in Jabalpur jail where the British officers tortured him inhumanly. The Sessions Court, Jabalpur sentenced him to be hanged till death on 19 October 1889. The British government was scared about the breaking out of a Bhil rebellion. It is generally believed that after hanging him his body was thrown near Patalpani railway station on Khandwa rail route near Indore. The spot where his wooden effigies were placed is considered to be the Samadhi of Tantya Mama. Even today all the train drivers stop the train for a moment as a mark of respect to Tantya Mama. The Britishers in the pre-independence India strive hard to divide the people.

They consciously kept the people unorganized. This study has the focus in this regard. The Britishers impacted and interfered in the Indian social system and it was attack on Indian social structure. The Indian values and culture confronted with each other due to British influences.

Conclusion

The society divided in two parts are consisted of the followers equality, fraternity, liberty, socio-economic rights, educational interest and other part consisted of the followers of orthodox social values, discrimination and casteist mentality. It also consisted of the selfish and patriarchal society.

The socio-cultural identities of the Bhil community still are existed in rural India.

The tribal families migrate and go away from the traditional values due to the education and a process of modernization. The tribal faced difficulties to solve their problems due to ignorance, illiteracy, corruption and apathy they cannot complete their fundamental need. So it is the necessity to mobilize then by the education because the education can only root out cowardice and ignorance. The mentality of the overall society about the tribal's needs to be changed. Their contribution in the society should be taken into account.

Bibliography

1. Deshpande. A. M (1987) John Briggs in Maharashtra, Mittal Publication, New Delhi
2. Simcox A. H. A., (1912) A Memoir of the Khandesh Bhil Corps Thaker and Company Bombay.
3. Kosmbi D. N., An Introduction to study of Indian History, Dimond publication, pune
4. Singh K. S. Tribal Situation in India, National Publication, New Delhi
5. Souvenir, Tribal Research & Training Institute, Pune
6. Singh K. G, (1982) Tribal Movement In India, Vol-I, Manohar Publication, Delhi
7. Wikipedia, Tantya Bhil

...Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & S... DHULE

समकालीन जागतिक सुरक्षेची आव्हाने: धोरण आणि रणनिती

प्रो. डॉ. चंद्राकांत बंशीधर भांगे
श्री. देविदास विजय भोसले

Swaranjali Publication
swaranjalipublication@gmail.com,
8700124880, 9810749840
Vasundhara, Ghaziabad, 201012.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright holder.

Editor : प्रो. डॉ. चंद्राकांत बंशीधर भांगे & श्री. देविदास विजय भोसले

Publisher : Swaranjali Publication
Sector 10-B, Vasundhara,
Ghaziabad, (U.P.) 201012

Phone : 9810749840, 8700124880
E-mail : swaranjalipublication@gmail.com
Website : www.swaranjalipublication.com

Book : समकालीन जागतिक सुरक्षेची आव्हाने: धोरण आणि रणनिती
Edition : January 2021
ISBN : 978-93-90573-54-7
Price : 499/-
Printed By : Swaranjali Printers

प्रस्तावना

जागतिक सुरक्षेच्या संदर्भात असणाऱ्या विविध समस्या आणि त्या संदर्भात असणाऱ्या विविध पैलूंचा अभ्यास करण्यासाठी संकलित करण्यात आलेले "समकालीन जागतिक सुरक्षेची आव्हाने: धोरण आणि रणनीती" हे पुस्तक वाचकांसमोर सादर करताना आम्हाला मनस्वी आनंद होत आहेत. या पुस्तकाचे मुख्य उद्दीष्ट हे जागतिक सुरक्षेच्या समस्या आणि त्या समस्यांच्या निराकरणासाठीच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करणे आहे. जागतिक सुरक्षा आणि त्यासंबंधीच्या विविध समस्या यांचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी आणि संशोधकांसाठी हे पुस्तक खूप उपयुक्त ठरेल. या पुस्तकाचे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे जागतिक सुरक्षेच्या विविध समस्या आणि त्यासंदर्भात असणाऱ्या विविध पैलूंबद्दल संशोधकांनी त्यांच्या शोधनिबंधांतून विचार प्रकट केले आहेत. यासोबतच जागतिक सुरक्षेच्या विविध समस्यासंदर्भातील वर्तमानातील घटनांपासून ते ऐतिहासिक घटनाक्रमाबद्दल संशोधकांनी या पुस्तकाच्या माध्यमातुन अधोरेखित केले आहेत.

आज जागतिकीकरणानंतरच्या जगात आंतरराष्ट्रीय समुदायासाठी सुरक्षेच्या दृष्टीने अनेक धोके निर्माण झाले आहेत ज्यामध्ये जागतिक सुरक्षेच्या एकूण परिदृश्याचा विचार केल्यास जागतिक सुरक्षेला पुढील अनेक बाबींमुळे धोका निर्माण झाला आहे. दहशतवाद, वांशिक संघर्ष, सत्तेसाठी राष्ट्रांनी राष्ट्रांमधील स्पर्धा, आरोग्यसुरक्षा, मानवी सुरक्षा, मानवी तस्करी, शस्त्रांची तस्करी, अंमली पदार्थांचा व्यापार यासारख्या अनेक कारणामुळे जागतिक सुरक्षेला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे जागतिक सुरक्षेच्या आणि कारणांचा यादृष्टीने अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते. जागतिकीकरणामुळे बरीच सकारात्मकता दिसत असली तरी त्यानंतर मुख्यत: सुरक्षेच्या दृष्टीने नवीन धोके किंवा जोखीमींच्या रूपात नकारात्मकता देखील दिसून येते. त्याच बरोबर हे स्पष्ट आहे की जर आपल्याला नवीन जागतिक सुरक्षा जोखीम आणि आव्हानांना सामोरे जाताना सुरक्षिततेचे वातावरण स्थिर करायचे असेल तर पारंपारिक लष्करी तत्त्वज्ञानाच्या पलीकडे जाऊन विचार करणे आवश्यक आहे. शांती आणि सुरक्षा ह्या दोन स्वतंत्र संज्ञा आहेत. एकाच नाण्याच्या दोन बाजू म्हणून या संज्ञा सामान्यपणे एकत्रित अभ्यासल्या जातात. शांतता हे ध्येय साध्य करायचे असेल तर त्यासाठी सुरक्षा धोक्यांचा अभ्यास करुन गरजेचे आहे. जागतिक शांतता आणि सुरक्षा हि आज काळाची गरज बनली आहे आणि त्या दृष्टीने सर्व राष्ट्रांकडून समान प्रयत्नांची अपेक्षा आहे. परंतु आजची जागतिक परिस्थिती पाहता राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये स्पर्धा सुरु आहे ज्याचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संघर्ष निर्माण होताना दिसतो. परंतु या सत्तासंघर्षातून जागतिक सुरक्षेवर विपरीत परिणाम होताना दिसतात. त्यासाठी समकालीन जागतिक सुरक्षेच्या विविध समस्या आणि त्या समस्यांच्या निराकरणासाठीच्या विविध पैलूबाबत चांगल्या प्रकारे आकलन करण्यासाठी आम्ही चॅप्टर संकलित करून एडिटेड पुस्तक करण्याचा विचार केला. त्यानंतर आम्ही पुस्तकासाठी सुसंगत चॅप्टर्स आमंत्रित केले त्यानंतर प्राप्त झालेल्या चॅप्टर्स मधून आढावा घेतल्यानंतर आम्ही पुस्तकासाठी योग्य लेख निवडले आणि त्यांचा समावेश पुस्तकात केला. आम्ही या पुस्तकात योगदान देणाऱ्या लेखक आणि संशोधकांचे आभारी आहोत. त्याच प्रकारे, आम्ही सर्व हितचिंतकांचे आभारी आहोत ज्यांनी आम्हाला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष मदत केली. एवढ्या कमी वेळात हे पुस्तक वाचकांसमोर सादर केल्याबद्दल आम्ही प्रकाशक स्वरांजली प्रकाशन यांचे आभार मानतो. आम्ही आशा करतो की आमच्याकडून केलेल्या प्रयत्नांचे वाचक आणि संशोधक यांच्याकडून मौल्यवान समर्थन आणि अभिप्रायाद्वारे कौतुक झाले पाहिजे. आपल्या सूचना, अभिप्राय आणि विधायक टीका यांचे या कार्यामध्ये सतत सुधारण्यासाठी नेहमीच स्वागत केले जाईल.

धन्यवाद!

संपादक

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

श्रेयनिर्देश

अनेकांत एज्युकेशन सोसायटीचे सचिव श्री जवाहर शाह (वाघोलीकर), आणि अध्यक्ष श्री. अरहतदास शहा (सराफ) यांचे आणि तसेच अनेकांत एज्युकेशन सोसायटीचे इतर पदाधिकारी यांचे त्यांच्या प्रोत्साहनासाठी आणि सुविधा उपलब्ध करून दिल्या बद्दल मी मनापासून आभार व्यक्त करतो. तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. चंद्रशेखर मुरुमकर आणि प्रबंधक श्री. अभिनंदन शहा यांचे त्यांच्या सतत प्रेरणा व सहकार्यासाठी मनापासून आभार मानतो. तसेच उपप्राचार्य डॉं अविनाश जगताप आणि उपप्राचार्य डॉ. अजित तेलवे यांचेही त्यांच्या प्रोत्साहनांसाठी मनापासून आभार करतो. हे कार्य करीत असताना वडील श्री. विजय भोसले, आई सौ. परीघाबाई भोसले, सासरे श्री.दादासाहेब घोगरे, पत्नी सौ. सारिका आणि मुलं अनुजा आणि आदित्यराजे यांनी त्यांचा संयम आणि नैतिक पाठिंबा दर्शविला मी त्यासाठी कृतज्ञ आहे.

- देविदास विजय भोसले
सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख
संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय बारामती(स्वायत्त)

अनुक्रमणिका

1. मामुद्रिक मुरक्षितता आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ — १-
प्रा. विद्या चौरपगार, सहायक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग , डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, दीक्षाभूमी, नागपूर

2. विमस्टेकचा इतिहास व कार्य — ८-
प्रा. विकास भानुदास टकले, प्र. प्राचार्य, इतिहास विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, गड

3. आर्थिक कल्याण आणि व्यापार संबंध — १२-
प्रा. डॉ. शिवाजी पाते, सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी

4. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारतीय सार्वजनिक उपक्रम — १६-
डॉ. बाळासाहेब निर्मळ

5. आंतरराष्ट्रवादा समोरील आव्हाने — २८-
सहा.प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील, राज्यशास्त्र विभाग, किसान महाविद्यालय, पारोळा, ता. अमळनेर जि.जळगाव

6. कोरोना महामारी आणि मानवी सुरक्षा साठी संघटनेची भूमिका — २७-
डॉ. राहुल म. भोरे, संगीत विभाग प्रमुख. श्रीमती रेवाबेन मनोहरभाई पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

7. कोरोना महामारी : मानवी जीवन व अर्थव्यवस्थेवर आलेला प्रभाव — ३१-
प्रा. डॉ. संजय गोरे , राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदूर जि. चंद्रपूर

8. दहशतवाद – आंतरराष्ट्रीय समस्या — ३६-
प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती ना.वा.कला महा.यवतमाळ

9. दहशतवाद - एक जागतिक आव्हान — ४२-
डॉ.पी.एस.लोखंडे, राज्यशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय,परभणी

10. भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हान: दहशतवाद — ४८-
प्रा. डॉ. सूर्यकांत लक्ष्मण सकनुरे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

11. हिंदी महासागराचे भूराजनीतिक महत्त्व आणि समस्या — ४९-
प्रा. डॉ.मुकेश जयकुमार कुलकर्णी, सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

12. हिंदी महासागराचे भारताच्या दृष्टीकोनातून भू-सामरिक महत्त्व — ५७-
प्रा. डॉ. सी.बी. भांगे, संशोधन मार्गदर्शक व सैनिकशास्त्र विभागप्रमुख, श्री. शिवाजी महाविद्यालय, परभणी.
&
प्रा.सोनवणे जी.एन., संशोधक विद्यार्थी, संरक्षणशास्त्र विभाग, श्री. पंडितगुरू पार्डिकर महाविद्यालय, सिरसाळा, जि. बीड

13. हिंदी महासागर आणि भारताची सुरक्षितता — ६२-
सचिन ताराचंद दुर्वे, सहाय्यक प्राध्यपक, राज्यशास्त्र विभाग, यशवंतराव चव्हाण(के.एम.सी) कॉलेज, कोल्हापूर

14. सार्क राष्ट्रांसामोरील आव्हाने — ६६
प्रा. सुरेश देवरे, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, के.जे.सोमैया महाविद्यालय कोपरगाव

15. शेजारी राष्ट्रांची डोकेदुखी — ७१
प्रा.डॉ. आंधळे बी.व्ही. , राज्यशास्त्र विभाग, कै.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय सोनपेठ, जि. परभणी.

16. भारतातील नक्षलवाद समस्या — ७६
प्रा. राजेंद्र विश्वनाथ पवार, मु. पो. शिंदे, ता. जि. नाशिक

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

पंचायतराज व्यवस्था काही प्रमाणात कोलमडलेली दिसत आहे. या नक्षलवादामुळेच राष्ट्रीय सुरक्षेबरोबरच लोकशाहीची सुरक्षा पण धोक्यात आलेली आहे.

क) नक्षलवाद आणि राष्ट्रीय सुरक्षिततेसाठी उपाययोजना:-

नक्षलवादी चळवळीचा उगम कम्युनिस्ट पक्षाच्या अंतर्गत संघर्षातून व आदिवासींच्या शोषणातून झालेला आहे. नक्षलवादाचे दूरगामी परिणाम भारताचे लोकशाही व राष्ट्रीय सुरक्षा व्यवस्थेवर झालेला आहे. वाढती नक्षलवादी चळवळ, त्यांच्याकडील अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे, प्रशिक्षित कार्यकर्ते, हिंसक हल्ले करण्याची वाढती प्रवृत्ती यामुळे राष्ट्रीय सुरक्षितते समोर फार मोठे प्रश्नचिन्ह उभे राहिले आहे. या पार्श्वभूमीवर काही तातडीचे तर काही दीर्घकालीन स्वरूपाच्या उपाययोजना कराव्या लागतील यातील काही उपाय योजना पुढील प्रमाणे.

1) पोलीस दलाचे आधुनिकीकरण करणे व विविध बटालियनची स्थापना करणे.
2) पोलीस दलातील रिक्त जागा भरणे.
3) आदिवासी दुर्गम भागात विकास योजना राबविणे.
4) बेरोजगार तरुणांना नोकऱ्या व व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
5) शरणार्थी नक्षलवाद्यांचे व्यवस्थित पुनर्वसन करणे.
6) नक्षलग्रस्त भागातील नागरिकांची मने जिंकणे व त्यांची योग्य सोय करणे.

समारोप: नक्षलवादी चळवळीची सुरुवात करण्या पाठीमागे एक विचार व उदात्त हेतू होता. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात या चळवळीने विचारांशी असलेली बांधिलकी जोपासली होती. आदिवासी क्षेत्रात अनेक महत्त्वाचे कार्य या चळवळीच्या माध्यमातून झाले परंतु नंतरच्या काळात नक्षलवादी चळवळ भरकटत गेली व यामध्ये हिंसेचा मोठ्या प्रमाणात वापर करण्यात येऊ लागला. या अतिरेकी हिंसेमुळे निष्पाप नागरिक, पोलीस कर्मचारी यांच्यासोबतच अनेक नक्षलवादी बळी ठरले. लोकशाहीला विरोध विकासाला विरोध व हिंसेचे समर्थन यामुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षित ते पुढे एक मोठे आव्हान निर्माण झालेले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- सावंत उमाकांत, (2003) नक्षलवादी चळवळीची विचारसरणी आणि राजकारण, संवेदन प्रकाशन, औरंगाबाद.
- कांबळे नारायण, मांजरे रामकिशन, (2013) शासन समाज आणि नक्षलवाद, मयुर प्रकाशन, उदगीर.
- कऱ्हाडे बी. एम., (2011) सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- गोविंद गारे, (2003) नक्षलवादी आणि आदिवासी, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- सुरेश द्वादशीवार, (2010 दिवाळी) नक्षलवाद: एक राष्ट्रीय संकट, सत्याग्रही विचारधारा.
- गावंडे देवेंद्र, (2011) नक्षलवादाचे आव्हान, साधना प्रकाशन, पुणे.
- डॉ.गव्हेरवार, डॉ.जाधव, प्रा.मुमळे, (2013) नक्षलवाद विचार आणि व्यवहार, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
- जयंत उमराणीकर, (4 जुन 2012) नक्षलवाद आणि विसंवाद, दै. लोकसत्ता.
- Singh, Prakash., (1999) The Naxalite Movement in India, Rupa & co. New Delhi.

18

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य संरक्षणात नौदल धोरण आणि रणनिती

प्रा.डॉ. राजविरेन्द्रसिंग रवजी गावित

मध्ययुगीन भारतात निर्माण झालेले कोणत्याही राज्यकर्त्यांचे राज्य हे पराक्रमाने प्राप्त केले जात होते पण ते प्राप्त केल्यानंतर ते प्रदीर्घ काळ अनेक शत्रूपासून सुरक्षित ठेवण्याकरिता निश्चित असे सुरक्षा धोरणाचा अवलंब केला जात होता. अनियंत्रित सत्ता असल्याने पूर्णपणे राज्यकर्त्यांच्या कौशल्यावर व सुरक्षेची रणनीतीवर राज्याचे संरक्षण केले जात होते. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात मराठ्यांचे राज्य महत्वपूर्ण मानले जाते. स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी आपल्या स्वकर्तुत्वाने स्वराज्य स्थापन केले. आपल्या स्वराज्याच्या भौगोलिक विस्तार त्यांनी केला. उत्कृष्ट प्रशासन व्यवस्था व आपल्या साम्राज्याची संरक्षण यंत्रणा त्यांनी उभारली होती. महाराजांनी आपल्या कल्याणकारी राज्य या धोरणानुसार सर्व जाती सुहाच्या लोकांना एकत्रित आणण्याचे काम त्यांनी केले होते. राष्ट्र आणि राष्ट्रीयत्व यांचा आहे तसाच अर्थ न घेता मध्ययुगीन काळातील छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कामगिरीचा आशय आपण लक्षात घेऊ शकतो. मुघल राज्यकर्त्यांबाबत महाराजांचे मुघल परकीय आहेत हि भावना त्यांच्या मनात होती. महाराजांच्या राज्य विषयक कल्पना स्पष्ट करणारी फार थोडी पत्रे उपलब्ध आहे. परंतु जी उपलब्ध आहेत त्या वरून हिंदुस्थानातील सर्व हिंदु समाजाने एक व्हावे व परकीयांचे आक्रमण परतवून लावावे हि राष्ट्रवादी भावना त्यामध्ये दिसून येते. एखादे राज्य चांगले कि वाईट हे त्या राज्याच्या कारभारभारावरून ठरवली जाते. तत्कालीन काळात मुघल घराणे हे बलाढ्य राज्यकर्ते मानले जात होते. परंतु समुद्रावरील असमर्थता पाहिल्यावर त्यांच्या मर्यादा स्पष्ट झालेल्या होत्या. कारण हिंदुस्थानच्या चारही बाजूना असलेल्या समुद्रावर त्यांचे प्रभुत्व नसल्यासारखे होते. कारण समुद्रावर त्यांच्या पेक्षा जास्त सामर्थ्यवान नौदल असलेले परकीय सत्ताधीशांचे वर्चस्व होते. इंग्रज, डच, पोर्तुगीज हे प्रमुख होते तर आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर अबेसिनिया या देशातील सिद्दी हि मुसलमानी जमात त्या काळी पश्चिम सागरावर आपले प्रभुत्व निर्माण केले. सिद्दी हे देखील परकीयच होते. प्रारंभी ते आदिलशाहीचे चाकर होते व नंतर त्यांनी मोगल बादशाहची सत्ता स्वीकारली पण एक महत्वाचे म्हणजे सिद्दी हे अरबी समुद्रावरील स्वतंत्र सत्ताधीश होते. शिवाजी महाराजांना विरोध म्हणून सिद्दी आणि मुघल एकत्र आले होते. सिद्दीनी नेहमीच कोकण किनारपट्टी व किनाऱ्यालागत असलेल्या गावावर अनेकवेळा धाड टाकून लुट केली व सामन्य जनतेवर अत्याचार केले. सन १६५८ मध्ये शिवाजी महाराजांनी कोकणातील कल्याण भिवंडी प्रदेश जिंकल्यावर आरमाराचे महत्व व आवश्यकता त्यांच्या ध्यानी आली. आणि स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी गड, किल्ले लष्कर यांच्या समवेत नौदलाची सुद्धा तेवढीच आवश्यकता आहे. आणि आपल्या स्वराज्याचे सिद्दी सारख्या प्रबळ शत्रूपासून रक्षण करण्याकरिता प्रबळ आरमार उभारले पाहिजे असा निश्चय केला.

उद्देश:

छत्रपती शिवाजी महाराज यांची संरक्षण व्यवस्था समजून घेणे.

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नौदल आरमाराचे स्वरूप अभ्यासणे.

मध्ययुगीन कालखंडात युरोपियन लोकांनी पश्चिम किनाऱ्यावर सत्ताधीश होण्यापूर्वी भारताने जहाज बांधणी यात प्रगती केली होती. सांची, अजिंठा व वेरूळ येथील लेण्यामध्ये प्राचीन काळातील बोटी आणि समुद्र प्रवास याविषयी माहिती मिळते. सोळाव्या शतकात विजयनगरच्या राजांनी पुन्हा नाविक दल व्यापार करण्यासाठी उभारले. परंतु पोर्तुगीजांच्या आगमनामुळे भारताच्या नाविक सामर्थ्याला मोठे आव्हान मिळाले कालांतराने पोर्तुगीजानी आपले प्रभुत्व निर्माण केले. याच दरम्यान असलेले मुघल राज्य कर्त्यांनी मात्र भारतीय भौगोलिक प्रदेशावरच आपले लक्ष केंद्रित करून सागरी आरमाराकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. परिणामी युरोपातील पोर्तुगीज, डच, इंग्रज, फ्रेंच यांना उत्तम संधीच पश्चिम किनाऱ्यावर उपलब्ध झाली. शिवाजी महाराजांच्या काळात या परकीय सत्ताधीशाबरोबर सिद्दी हा एक प्रबळ शत्रू होता. जलदुर्ग जंजिरा हा किल्ला म्हणजे त्यांच्या आरमार सामर्थ्याचे प्रतिक होता. सन १६५५ मध्ये युसुफखान सिद्दी हा प्रमुख होता. त्यानंतर सिद्धीचे प्रमुख पद फतेहखान सिद्दी याच्याकडे आले आणि शिवाजी महाराजांना प्रामुख्याने याच फतेहखानास तोंड द्यावे लागले आणि साहजिकच ते मराठ्यांचे मोठे शत्रू होते. ते धर्माने मुसलमान असल्याने त्यांचे शत्रुत्व वाढतच गेले शिवाय विजापूरकरांचे प्रतिनिधी म्हणून शिवाजी महाराजांच्या हालचालींना पायबंद घालणे त्यांचे काम होते. तर शिवाजी महाराजांना कोकणातील डोंगराळ प्रदेश, विश्वासू सहकारी आणि बचावासाठी सुरक्षित किल्ले या करिता कोकणात राज्यविस्तार करणे आवश्यक होते आणि सिद्दी यांच्याशी सागरी संघर्षाशिवाय हे शक्य नसल्याने शिवाजी राजांना आपल्या संरक्षण धोरणात नाविक दल निर्माण करण्याची गरज भासली.या एकूणच सर्व पाश्वभूमी स्वराज्य सामर्थ्यवान बनवण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे असल्याने महाराजांनी प्रबळ असे आरमार भविष्यात निर्माण केले.

शिवाजी महाराज हे मराठा नाविक दलाचे निर्माते आहे असे सुप्रसिद्ध इतिहासकार सुरेंद्रनाथ सेन यांनी आपल्या मिलिट्री सिस्टम ऑफ मराठा या ग्रंथात स्पष्ट केले आहे. अर्थात याच्या निश्चित कालावधीबाबत मतभिन्नता आहे. शिवाजी महाराजांनी नाविक दलाची स्थापने बरोबर सन १६५३ मध्ये किल्ले जलदुर्ग विजयदुर्ग बांधला. मराठांच्या नाविक दलाने सिद्दीचा बंदोबस्त आणि पाशात्य नौदलावर नियंत्रण ठेवणे हे त्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. त्यानुसार जंजिरा काबीज करण्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. सन १६५९ मध्ये मोरोपंत पिंगळे व व्यंकोजी दत्तो यांना जंजीऱ्यावर स्वारी करण्यास पाठवले या दोघांनी मराठांचे यशस्वीपणे नेतृव केले व जंजिराच्या खैबतखानचा पराभव केला व मराठ्यांबरोबर तह करण्यास भाग पाडले. परंतु या तहाचा फायदा घ्यावा तेवढी महाराजांची स्थिती अनुकूल नव्हती असे इतिहासाचे अभ्यासक देवपुजारी स्पष्ट करतात. कारण मुघल सत्तेकडून अनेक अडथळे स्वराज्यात निर्माण करण्यात आले. एवढेच नाही तर सिद्दीने आपले सामर्थ्य वाढवण्याकरिता इंग्रजांची मदत घेतली मुघल सत्तेकडून दर्यासारंग हा किताब देण्यात आला. याच दरम्यान शिवाजी महाराजांनी आपले नाविक दलाचे नेतृत्व सरखेल कान्होजी आंग्रे यांच्याकडे सोपवले. शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेली नाविक दलाची परंपरा पुढे

एवढी प्रचंड वाढली की सिद्दीने मराठ्यांचे नाविकदलाचे सामर्थ्य मान्य केले. मराठा नाविक दलाच्या स्थापनेनंतर सिद्धी बरोबरच या सागरी युद्धाने मराठ्यांची ख्याती तत्कालीन युरोपियन सत्ता देश पोर्तुगीज डच फ्रेंच इंग्रज यांच्या पर्यंत जाऊन पोहोचली आणि एक नवी सागरी सत्ता समर्थ पणाने मराठ्यांची निर्माण झाल्याचे या परकीय सत्तांनी देखील मान्य केले. शिवाजी महाराजांच्या नाविक दलाचे स्वरूप हे पारंपारिक पद्धतीनेचे होते. युरोपीय सागरी जहाजांप्रमाणे ती प्रगत व भव्य नव्हती एकूणच नाविक दलाची उभारणी हा प्रकार सर्वस्वी मराठ्यांना नवीनच असल्यामुळे नाविक दलासाठी लागणाऱ्या विशिष्ट प्रकारच्या जहाजबांधणी साठी आवश्यक असणारे कुशल कारागीर सुद्धा नव्हते परंतु त्यावर सुद्धा शिवाजीमहाराजांनी मात करून स्थानिक कारागिरांना प्रोत्साहित केले व त्यांच्याकडून जहाज बांधणी करून घेतली. भंडारी आणि सुतार यांच्या कौशल्याचा उपयोग त्यांनी करून घेतला, महाराजांच्या जहाजबांधणीत विविध प्रकारची जहाजे आढळतात. ज्यामध्ये गुराब, गलबत, शिबाड, तरांडी, तारू, पगार, काठी, माचवा या प्रकारची जहाजे होती. सभासद बखरीमध्ये शिवाजी महाराजांकडे एकूण ७०० लढाऊ जहाजे होती असे नमूद केले आहेत.शिवाजी महाराजांच्या नाविक दलातील जहाजांचा आकार युरोपियन जहाजांच्या आकारापेक्षा लहान होता.गुराब या सर्वात मोठ्या जहाजाची क्षमता जास्तीत जास्त ३०० टनापर्यंत होते. जहाजे लहान असण्याचे प्रमुख कारण असे होते की जहाज बांधण्याचे कारागिरी युरोप खंडातील कारागिरा प्रमाणे तंत्रज्ञानात वाकबगार नव्हते त्यामुळे परंपरागत जहाजबांधणी च्या आधारे त्यांनी शिवकालीन जहाजे बांधण्याचा प्रयत्न केला म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या नाविक दलाची तुलना युरोपातील जहाजांची होऊ शकत नाही पण शिवाजी महाराजांची स्वराज्याच्या संरक्षणाविषयी असलेली रणनीती आणि दूरदृष्टीकोन हा स्वराज्याच्या दीर्घायुष्यासाठी व्यापक होता असेच म्हणावे लागेल. शिवाजी महाराजांच्या काळात मराठा नाविक दलाने जंजिऱ्याच्या सिद्धी प्रमाणेच स्थानिक सत्तांच्या विरोधात युद्ध केली. यामध्ये बेदनुर ची लढाई महत्त्वाची आहे कारण ही सागरी लढाई प्रत्यक्षपणे महाराजांच्या नेतृत्वाखाली झालेली होती बेदनूर हा प्रांत आदिलशहाने जिंकला होता. पुढे या बेदनूर प्रांतामध्ये भद्रप्पा नायक याने स्वतःचे वर्चस्व स्थापन केले. या भद्राप्पा नाईकच्या विरोधात विजापूरच्या सरदार म्हणून शहाजीराजांचा संघर्ष झाला होता. त्यामुळे काही काळ भद्रप्पा नाईक याने शरणागती पत्करली. शहाजी राजांच्या मृत्युनंतर भद्रप्पा नाईक याने पुन्हा मराठ्यांविरुद्ध बंड केले म्हणून शिवाजी महाराजांनी भद्रप्पा नाई काच्या विरोधात सन १६६५ मध्ये आरमारी स्वारी केली या स्वारी मध्ये शिवाजी महाराजांबरोबर ८५ मोठी जहाजे आणि काही लहान बोटी होत्या महाराजांच्या नेतृत्वाखाली झालेले हे एकमेव नाविक युद्ध होते या युद्धासाठी महाराज रत्नागिरीहून थेट समुद्रमार्गाने बोटीतून गेले असा महत्त्वपूर्ण उल्लेख ऐतिहासिक नोंदीत आढळतो. या स्वारीत भद्रप्पा नायकाचा पूर्णपणे पाडाव झाला आणि मराठ्यांना प्रचंड धनदौलत मिळाली.यानंतर शिवाजी महाराजांनी कोकण किनाऱ्यावरील कल्याण, भिवंडी, पनवेल, राजापूर, देवगड, मालवण अशा अनेक बंदरात जहाजांच्या बांधणीचा व दुरुस्तीचा उद्योग स्थापन केला. जहाजबांधणी साठी आवश्यक असणारे सागाचे लाकूड मुबलक प्रमाणात कोकणाच्या जंगलात होते. स्थानिक कारागिरांना प्रोत्साहित करून काही प्रमाणात पोर्तुगीच कारागिरांना पदरी ठेवल्याची माहिती मिळते. आपल्या आरमारास संरक्षण मिळावे व शत्रूच्या आरमारी हल्ल्यापासून आपल्या प्रदेशाचे संरक्षण व्हावे म्हणून विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, पद्मदुर्ग, सिंधुदुर्ग

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. ... College DHULE

इत्यादी किल्ले महाराजांनी बांधले या किल्यात सिंधुदुर्ग किल्ला विशेष महत्त्वाचा आहे. सुरतेच्या लुटी तील संपत्तीने सिंधुदुर्ग किल्ला बांधला गेला व शिवाजी महाराजांच्या देखरेखीखाली या किल्ल्याचे बांधकाम झाले.सिद्दीच्या आक्रमणाचा पायबंद घालण्यासाठी महाराजांनी राजापूरच्या खाडीवर पद्मदुर्ग हा किल्ला बांधला. मुंबईकर इंग्रजांवर वचक निर्माण करण्यासाठी मुंबईकरांच्या लगतच्या खांदेरी बेट.वर तटबंदी करून तेथे आरमारी तळ उभारला या बेटावरील तटबंदीस इंग्रजांनी अनेक अडथळे आणले परंतु त्यास न जुमानता मराठ्यांनी तटबंदी पूर्ण केली.

निष्कर्ष: मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात शिवाजी महाराजांनी राजकीय परिस्थिती अनुकूल नसताना सुद्धा ज्या पद्धतीने आरमार एकूणच नाविक दल उभारले ती अत्यंत मोठी कामगिरी होती असे समजले पाहिजे. त्यांच्या या नौदल सामर्थ्यामुळे कोकण किनाऱ्यावरील प्रदेशांचे सिद्दी, पोर्तुगीज व इतर युरोपियन सत्ता यांच्यापासून संरक्षण झाले. एवढेच नव्हे तर कोकणातील सामान्य जनतेला शांततामय जीवन जगता आले. नौदल सामर्थ्यामुळे किनाऱ्यावरील बंदरे तेथून चालणारा व्यापार सुरक्षित झाला. त्यामुळे व्यापार वृद्धि झाली. नौदलामुळे मराठ्यांची सागरावर सत्ता प्रस्थापित झाली आणि तत्कालीन अलिखित नियमानुसार समुद्रातून किनाऱ्यास लागलेल्या जहाजांवर आता मराठ्यांना मालकीहक्क सांगता येऊ लागला, महत्त्वाचे म्हणजे समुद्रामध्ये आपली जहाजे नेण्यापूर्वी पोर्तुगिजांचा परवाना लागत असे महाराजांनी पोर्तुगीजांचा हा अधिकार धुडकावून लावला आणि त्यांच्या परवान्याशिवाय आपल्या सामर्थ्यावर मराठ्यांची जहाजे समुद्रावर संचार करू लागली. आरमार निर्मितीमुळे सागरावरील अनेक ठिकाणी महाराजांना आणीबाणीच्या स्थिती आश्रय घेण्याकरिता एक सुरक्षित जागा प्राप्त झाली होती. भूप्रदेशावरील स्वराज्याच्या संरक्षणावरोबरच सागरी संरक्षण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे हा महत्त्वाचा दृष्टीकोण शिवाजी महाराजांचा नाविक दलाची स्थापना केल्यानंतर आपल्याला जाणवतो कल्याण भिवंडी पनवेल वेंगुर्ला मालवण येथे जहाजबांधणी उद्योगाचा पाया रचला गेला.

संदर्भ

१.कुलकर्णी अ.रा, मराठ्यांचा इतिहास, स्नेहवर्धन पब्लिकेशन हाउस,पुणे,१९९१

२.पवार जयसिंग,शिवाजी व शिवकाल, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,१९९८

३.नलावडे म.दा, शिवाजी महाराजांचे नाविक दल, दै पुढारी, १९८१

४.पवार जयसिंग,शिवछत्रपती एक मागोवा,सुमेरू प्रकाशन,डोंबिवली,२००५

५.चिटणीस के एन, मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था,१९८२

19

मराठ्याची रणरागिणी महाराणी ताराबाई यांचे स्वराज्य कार्यातील योगदान -एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. वंदना राजेश शिंदे

प्रस्तावना- दिल्ली झाली दीनवाणी। दिल्लीशाचे गेले पाणी। ताराबाई रामराणी ।भद्रकाली कोपली। ताराबाईचे बखते। दिल्लीपतीची तकते। खचो लागली तेवि मते। कुराणेही खंडली। रामराणी भद्रकाली।रणरंगी क्रुध्द झाली। प्रलयाची वेळ आली। मुगलहो संभाळा। असे जिचे वर्णन कवी गोविंद यांनी केले ते म्हणजे मराठा साम्राज्यातील कर्तबगार व्यक्तिमत्व महाराणी ताराबाई होय. आतापर्यंत छत्रपती शहाजी, छत्रपती शिवाजी, छत्रपती संभाजी, छत्रपती राजाराम, मासाहेब जिजाऊ, राणी येसूबाई ,राणी ताराबाई यांच्यासह अनेक कर्तबगार मराठी मावळ्यांनी आपली काया स्वराज्यनिर्मितीसाठी झिजवली. तेव्हा कुठेतरी स्वराज्याची बुलंद इमारत रायगडावर ३२ मण सोनेरी सिंहासनाच्या रूपाने उभी राहिली. स्वराज्याच्या जडणघडणीमध्ये अनेक पराक्रमी पुरुषांनी आपला देह ठेवला त्या सर्व पराक्रमी मावळ्याच्या अर्धांगिनीचे योगदान सुद्धा तितकेच महत्त्वाचे आहे. पण अनेक इतिहासकारांनी, संशोधकांनी व अभ्यासकांनी या पराक्रमी स्त्रियांच्या योगदानाकडे बरेच दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते. सर्वसाधारणपणे आपल्याकडे पुरुषप्रधान संस्कृतीत बहुतांशी इतिहासकार ,संशोधक व अभ्यासक प्रामुख्याने पुरुषांना नायकांच्या रूपात रंगवितात व दाखवितात पण त्यामुळे इतिहासातील महापराक्रमी स्त्रियांचे कर्तुत्व आणि पराक्रमही काळाच्या ओघात झाकले जाते ही खेदाची बाब मानली पाहिजे. इतिहासाच्या व काळाच्याही पानाच्या आड गेलेलें असेच धुरंधर व्यक्तिमत्त्व म्हणजे साक्षात आई भद्रकालीचे रूप, मराठ्याची रणरागिनी महाराणी ताराबाई होय. सदरच्या शोधनिबंधात बऱ्याच अंशी काळाच्या पडद्याआड झाकल्या गेलेल्या राणी ताराबाई यांच्या स्वराज्य कार्यातील योगदानाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती -सदरच्या शोध निबंधाचा हेतू हा मराठा साम्राज्यातील कर्तबगार रणरागिनी महाराणी ताराबाई यांचे स्वराज्य कार्यातील योगदान अभ्यासणे हा आहे. या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत विषयाच्या लिखाणासाठी काही प्रकाशित व अप्रकाशित प्राथमिक साधने व दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. त्यामध्ये महाराणी ताराबाई यांचे विकिपीडिया, मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १,२,४,८,१०,१८, मोगल दरबाराची बातमीपत्रे, ताराबाई कालीन कागदपत्रे, इतिहास संग्रह मासिकातील पेशवे दप्तरातील सनदपत्रांतील माहिती, संदर्भ पुस्तके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके यांच्या आधारे या शोधनिबंधाचे लिखाण करण्यात आले आहे.

संशोधनाची गरज- सदरच्या शोधनिबंधामध्ये स्वराज्याच्या उभारणीमध्ये मराठ्यांची कर्तबगार साम्राज्ञी महाराणी ताराबाई यांनी दिलेल्या योगदानाचा आढावा घेतलेला आहे. स्वराज्यनिर्मीतीच्या जडणघडणीमध्ये अनेक पराक्रमी

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

47

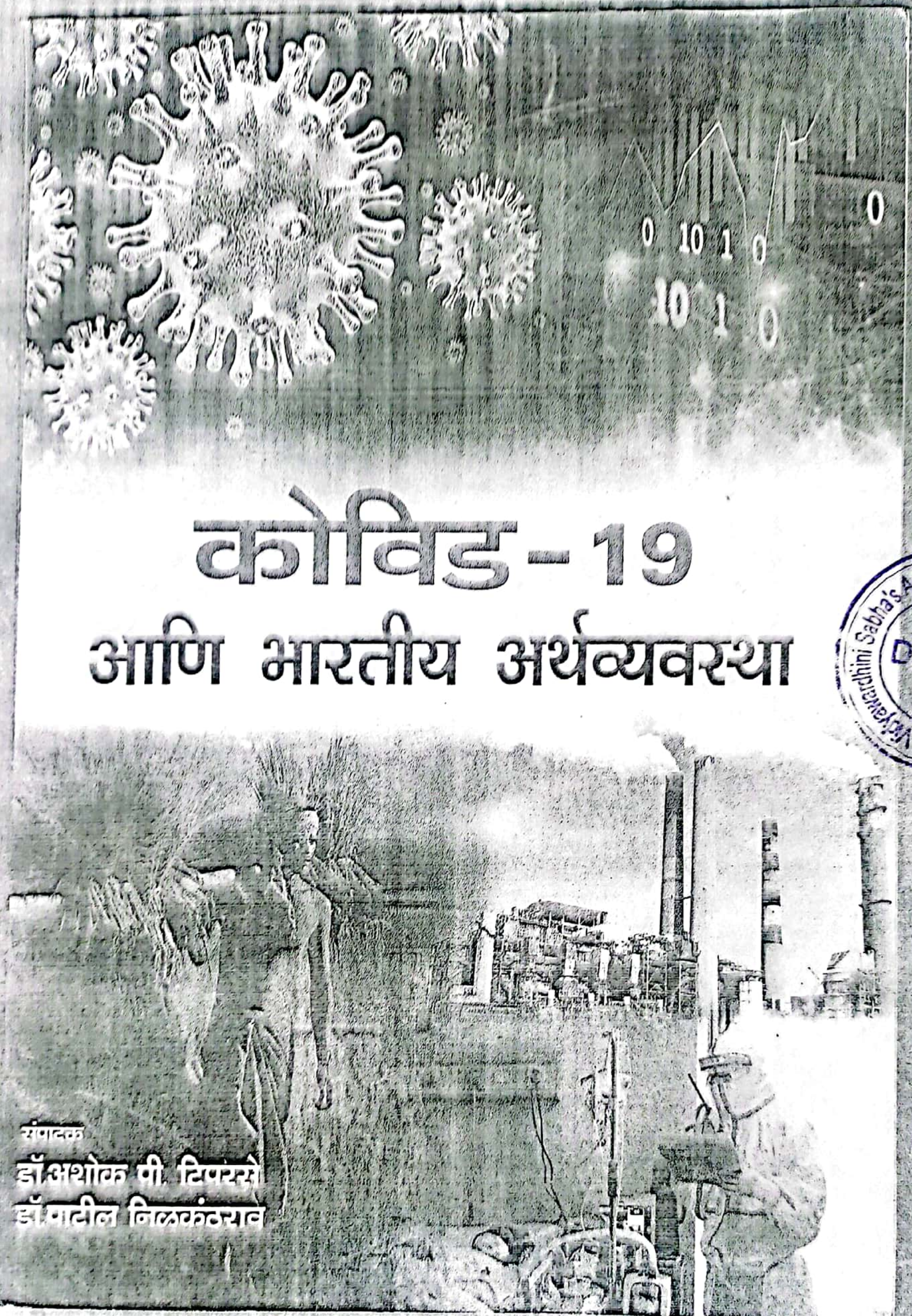

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

5 जानेवारी 2021

ISBN No.: 978-81-950500-0-0

डॉ. अशोक पी. टिपरसे, मो. ९४२२५८०१२१
डॉ. पाटील निळकंठराव, मो. ९८३४३२२९५८

प्रकाशक

सिद्धी पब्लिकेशन,

मारोती मंदिराजवळ,

भावसार चौक, तरोडा खु. नांदेड

मो. 9623979007

ईमेल – shrisiiprakashan2009@gmail.com

*

अक्षर जुळवणी

डॉ.राजेश गंगाधरराव उंबरकर
umbarkar.rajesh@yahoo.com

*

मुद्रक
अनुपम प्रिंटर्स
श्रीनगर, नांदेड. मो. 9175324437

*

प्रथम आवृत्ती
२७ फेब्रुवारी २०२१
किंमत १००/- रु

सर्व अधिकार संपादकाकडे

(या संपादीत पुस्तकातील शोधपेपर व लेखातील मत स्वतः संशोधकाचे वैयक्तिक मत आहे. त्यास संपादक व प्रकाशक हे सहमत असतीलच असे नाही. या ग्रंथातील कोणताही संदर्भ पूर्व परवानगी शिवाय प्रयुक्त करु नये.)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	संशोधीत पेपर व लेखाचे नांव	लेखकाचे नांव	पृष्ठ क्र.
1.	कोवीड -19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे संभाव्य परिणाम	डॉ. आर. एस. वानखेडे	9
2.	कोविड-१९ चा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. डॉ.सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	14
3.	कोव्हिड-19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम	डॉ. राजेश्री अप्पाराव जाधव	20
4.	कोविड-१९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील निवडक क्षेत्रावर झालेले परिणाम	प्रा. देविदास गोकुळ गवळी	28
5.	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम - एक दृष्टिकोण	प्रा. डॉ. शालिनी उत्तमराव कदम	36
6.	कोविड-१९ चा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. रामदास मुक्टे	43
7.	कोविड-१९ नंतरची देशातील आर्थिक परिस्थिती - एक दृष्टिक्षेप	डॉ. प्रदीप साहेबराव जाधव	49
8.	कोरोणा-भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ.डी.डी.चौधरी	54
9.	कोविड-19चे महाराष्ट्रातील बांधकाम कामगारावर झालेला परिणाम	डॉ. शिवाजी पाते गंगाधर लक्ष्मणराव गायकवाड	67
10.	कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम	प्रा. पवार अविनाश विलासराव	73
11.	कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा.डॉ. एस.बी पाते कु. पल्लवी दाजी वाघ	80
12.	कोविड १९ पश्चात भारतीय अर्थव्यवव्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या संधी	डॉव्यंकटेश मदनुरे . काळुराम	85

CamScanner

कोविड-१९ चा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम

- प्रा. डॉ.सर्जेराव गंगाधर गोल्डे

प्रस्तावना:

कोविड-१९ चा परिणाम जगातील सर्वच देशाने भोगला आहे व भोगत आहेत. याचा प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणाम झालेला आहे, यापरीस्थितीला भारतीय अर्थव्यस्था देखिल अपवाद नाही. कोविड-१९ चा विषाणु कोठुन आला त्याचे परिणाम किती घातक आहेत हे सर्व आपणाला आता ज्ञात झाले आहेत. कोविड-१९ च्या जागतिक महामारीतुन आपल्या देशासह संपुर्ण जग हळुहळु सावरत असुन देखिल अर्थव्यवस्था पुर्वपदावर येण्याकडे मार्गक्रमन करीत असली तरी कोरोनाच्या विषाणुने नविन रुप धारण करुन जगाच्या मानगुट्टीर पुन्हा कायमचा राहतो की काय अशी स्थिती निर्माण केली आहे. कोविड-१९ मुळे भारतामध्ये जी विविध क्षेत्र प्रभावित झाली त्यामध्ये कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्राचा समावेश आहे. कोविड-१९ मुळे अनेक लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या तर कित्येक लोकांना आपला जीव गमवावा लागला. कोविड-१९ मुळे गरिब आणि ज्यांचे हातावर पोट आहे की ज्यांना दिवसभर काम केल्याशिवाय त्याच्या घरातील चुल पेटत नाही अशा लोकांचे खुपच हाल झाले त्यांनी मरणदायी यातना भोगल्या आहेत. यामध्ये शेतमजुराची व लहान शेतकऱ्याची अवस्था यापेक्षा वेगळी नव्हती. लॉकडाऊनच्या काळात उद्योगधंदे, कारखाने, कंपन्या सर्वच बंद होते. त्यामुळे या काळात सर्वच क्षेत्राचे नुकसान झाले आहे. असे असले तरी उद्योग व सेवा क्षेत्राला पुर्वपदावर येण्यास कमी कालावधी लागतो तुलनेत कृषीक्षेत्राला अधिक कालावधी लागतो. विशेषत: भारतीय शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती पूर्वपदावर येण्यास मोठा कालावधी लागू शकतो. कारण आपणाला माहित आहे की, भारतीय शेतकरी मुळात गरीब असुन येथील जमिनीचे मोठे क्षेत्र निसर्गावर आवलंबुन आहे. त्यामुळे शेतीचे एका वर्षाचे जरी नुकसान झाले तरी पुढील पाच सहा वर्ष शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती सुधारत नाही. त्यातच २०२० साली झालेला अवकाळी पर्जन्य यामुळे शेतकऱ्याच्या हाताशी आलेले पिक गेले. जे थोडे फार हाती लागले ते लॉकडाऊनमुळे विकता आले नाही. तर या वर्षामध्ये हवामानाच्या वदलामुळे हिवाळा ऋतुमध्ये पावसाळा आणि उन्हाळा एकत्र झाले की काय अशी परिस्थिती झाली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्याचे मोठे नुकसान झाले आहे व होत आहे. भारतीय शेती ही बिन भरवशाची समजली जाते. कारण भारतीय शेती म्हणजे निसर्गाशी खेळला जाणारा जुगार आहे. शेतातील पीक घरात आल्याशिवाय खात्री नसते. शेतमालावर कधी कोणत्या रोगाचा प्रादुर्भाव होईल, शेतमालाला चांगली किंमत मिळेल कि नाही अशी टांगती तलवार नेहमीच शेतकऱ्याच्या डोक्यावर असते. यात कोरोना सकंटामुळे आणखी भर पडली आहे. म्हणजे दुष्काळात तेरावा महिना अशी भारतीय शेतकऱ्याची अवस्था झालेली आहे.

उद्देश:

प्रस्तुत संशोधनासाठी काही उद्देश निश्चित केलेले आहेत ते पुढील प्रमाणे सांगता येतील

१) कोविड-१९ मुळे भारतीय कृषी क्षेत्रावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

२) कोविड-१९ मुळे भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

३) कोविड-१९ मुळे रोजगारावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

गृहिते:

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील प्रमाणे गृहिते मांडण्यात आली आहेत.

१) कोविड-१९ मुळे भारतातील कृषी क्षेत्रावर परिणाम झाला आहे.

२) कोविड-१९ मुळे भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाला आहे.

३) कोविड-१९ मुळे बेरोजगारीत वाढ झाली आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती :

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती ही खुपच मोठी असुन कोविड-१९ मुळे जगात निर्माण झालेल्या महामारीमुळे भारतातीच नव्हे तर जागतिक अर्थव्यवस्था डबघाईला आलेली आहे. या महामारीमुळे अर्थात कोविड-१९ मुळे भारतातील सर्वच क्षेत्रावर परिणाम झालेला असला तरी प्रस्तुत संशोधनासाठी फक्त भारतील कृषी क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुर्णपणे व्दितीय साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला असुन यामध्ये विविध दैनिक, मासिके, विविध वेबसाईट व ग्रंथ इत्यादीचा आधार घेऊन माहिती व आकडेवारी संकलित करण्यात आली आहे.

विषय विस्तार:

कोविड-१९ च्या विषाणुमुळे संपुर्ण जगामध्ये लॉकडाऊन झाले. तसेच भारतामध्ये देखिल २४ मार्च २०२० पासुन लॉकडाऊन करण्यात आले. आपल्या देशात लॉकडाऊन केले नसते तर त्याचा काय परिणाम झाला असता याचा विचार देखिल करवत नाही. म्हणुन भारत सरकारने लॉकडाऊनचा जो निर्णय घेतला त्याबद्दल सरकारचे अभिनंदनच केले पाहिजे. लवकर लॉकडाऊन केल्यामुळे जगातील कोरोना प्रभावित देशापेक्षा भारतात कोरोनाचा प्रादुर्भाव कमी झाला व मृत्यु देखिल कमी झाले आहे. देशात सरकारने अचानक लॉकडाऊन घोषित केल्यामुळे काही गैरसोय देखिल झाली. या लॉकडाऊनमुळे कित्येक निष्पाप लोकांना विनाकारण आपला जीव गमवावा लागला. यामुळे अनेक लेकरांच्या डोक्यावरील मायेचे छत्र कायमचे निघुन गेले. यात अनेक भुकबळीने मेले कित्येक रस्ते अपघातामध्ये मेले. जे मेले ते गेले मात्र भारतामध्ये असा एक मोठा वर्ग आहे की, जो आज जिवंत असुन देखिल मेल्यागत झाला आहे. हा वर्ग म्हणजे शेतकरी वर्ग होय. शेतकऱ्यांनी वर्षभर कष्ट करुन घाम गाळुन काळ्या मातीत सोने पिकविले होते. मात्र या लॉकडाऊनमुळे पिकविलेल्या सोन्याची माती झाली आणि शेतकरी

जिवंत असुन मेल्यागत झाला. भारतातील ८५ टक्के शेतकऱ्याकडे २-५ हेक्टर पेक्षा कमी जमीन आहे. या जमिनीत राबुन कष्ट करुन ते आपला कुटुंबासह उदरनिर्वाह करतात. मात्र या लॉकडाऊनमुळे शेतात उभी असणारी पिके मजुरा अभावी तशीच उभी होती. पीक काढण्यासाठी उपयोगात आणली जाणारी हार्वेस्टर, थ्रेसर, ट्रॅक्टर यासारखी यंत्रे देखिल मिळेनाशी झाली. कारण ही सर्व उपकरणे पेट्रोल किंवा डिझेलवर चालणारी आहे. मात्र लॉकडाऊनमुळे सर्व व्यवहार बंद होते यामुळे पेट्रोलपंप बंद होते एकुनच लोकांच्या हालचालीवरच बंदी होती. यामुळे शेतामधील फळे, भाजीपाला, फुले या सारखी पिके तर गेलीच मात्र उभे पिक काढणी अभावी हातची गेली. जो कसा तरी शेतमाल हाती लागला तो कवडी मोल किंमीतीला विकावा लागला. या परिस्थितीचा फायदा घेतला तो फक्त व्यापारी, दलाल आणि सावकार लोकांनी . बिचारा शेतकरी यामध्ये ठार मेला. पीक लागवडीवेळी कर्ज काढुन लागवड केली, खतावर, औषधावर वारेमाप खर्च देखिल केला. मात्र ऐन पिक काढणीच्या वेळी लॉकडाऊन झाले आणि सर्वच संपले.

कोविड-१९ मुळे भारतामध्ये अनेक सामाजिक, आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. कोरोनाच्या या विषाणुमुळे जागतिक युध्दापेक्षाही गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या महामारीमुळे संपुर्ण जग भयभित झाले आहे. सर्वशक्तिमान व विकसित समजल्या जाणाऱ्या अमेरिका आणि युरोपियन देशांनी या महामारीपुढे हात टेकले आहेत. एकुनच जागतिक अर्थव्यवस्थेचे महायुध्दामुळे जेवढे नुकसान होणार नाही त्यापेक्षाही अधिक नुकसान या महामारीमुळे झाले आहे. यातुन जागतिक महामंदीचे संकट येऊ शकते. जर जागतिक मंदी आली तर याची सर्वाधिक झळ भारत व भारतासारख्या विकसनशिल देशांना बसु शकते. भारताचा विचार करता भारतीय अर्थव्यवस्थेत सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणुन कृषीकडे पाहिले जाते. मात्र मार्च २०२० पासुन लागु झालेल्या लॉकडाऊनमुळे भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर विपरित परिणाम झालेला आहे.

भारताचा विकासदर आजही मोठया प्रमाणात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर आवलंबुन आहे. ग्रामीण भागामध्ये विकासाची आणि आर्थिक व्यवहाराची एक मोठी साखळी आहे. ती म्हणजे अन्नधान्य, भाजीपाला, फळे, दुध, अंडी, मांस इत्यादीचे उत्पादन व विक्री करणे तसेच लघु, कुटीर व मध्यम उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल ग्रामीण भागातुनच पुरविला जातो. महत्वाचे म्हणजे शहरी भागात चालणाऱ्या विविध कामासाठी श्रम शक्तीचा पुरवठा हा ग्रामीण भागातृच होतो. अशी ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था शहरी भागाशी संलग्न आहे. मात्र या कोरोनामुळे लॉकडाऊन झाले आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था कोलमडली. ब्रिटिश भारतात येण्यापुर्वी भारत स्वंयपुर्ण होता. मात्र नंतर देश स्वतंत्र झाला, लोकसंख्या वाढली, विकास झाला आणि यातुन इतर देशावर आवलंबुन राहण्याचे प्रमाण वाढले. यातच जागतिकीकरणाचे वारे आले व विशेषीकरणाचे युग आले. यामुळे मात्र पूर्वी जी भारतीय अर्थव्यवस्था स्वंयपुर्ण होती त्यामध्ये बदल होत गेला. आज भारतात खेडे आणि शहरे परस्पर पुरक झाले आहेत. ग्रामीण भागात उत्पादित शेतमाल शहरात विकला जातो तर शहरी भागात उत्पादित अनेक वस्तु व शेती अवजारे ग्रामीण भागात विकले जातात. थोडक्यात आजही शहरी अर्थव्यवस्था ७० टक्के ग्रामीण भागावरच आवलंबुन आहे. मात्र या लॉकडाऊनमुळे दोन्ही अर्थव्यवस्था पर्यायाने देशाची अर्थव्यवस्थेला ब्रेक लागला.

ग्रामीण भागात आजही उसनवारीने व्यवहार करणे ही पध्दत रुढ आहे. याबरोबरच शेतीसाठी सावकाराकडुन किंवा नातेवाईक यांच्या कडुन उसनवार अथवा कर्जाने रक्कम घेऊन शेतीसाठी खर्च केला जातो. नंतर पिक आल्यावर पैसे फेडले जातात. मात्र या वर्षात कोरोनामुळे बाजारपेठा बंद असल्याने स्थानिक भागातच येईल त्या किंमतीला शेतमाल विकावा लागल्याने शेतमालाला किंमत खुपच कमी मिळाली यामुळे शेतकऱ्यांना मोठे आर्थिक नुकसान करावे लागले. यातुन शेतकरी सावरण्याठी केंद्रसरकारने काही प्रमाणात सवलती व आर्थिक मदत दिली मात्र या सवलती व मदत अनेक शेतकऱ्यापर्यंत पोहचलीच नाही. तर काही ठिकानी गरीब, गरजु व लहान शेतकऱ्यापर्यंत रोख रक्कमेची सरकारी मदत पोहचण्यातही अनेक अडचणी निर्माण होत असल्याचे अनेक प्रसारमाध्यमानी त्यांच्या वार्तांकनात दाखवुन दिले आहे.

कोविड-१९ मुळे जे लॉकडाऊन केले गेले त्यामुळे दुसरी मोठी हानी झाली ती म्हणजे या काळात अनेक लोकांचे रोजगार गेले. खरे तर कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी सरकारने लॉकडाऊन केले होते. मात्र यामध्ये लहान मोठया कंपन्या, उद्योगधंदे, कारखाने, बांधकाम व्यवसाय बंद झाले यामुळे येथे काम करणारे सर्वच कामगार बेरोजगार झाले. जे सरकारी नोकरीला होते त्यांच्या नोकऱ्या वाचल्या मात्र खाजगी नोकऱ्या करणाऱ्याच्या नोकऱ्यावर पाणी फिरले. मुंबई, पुणे, ठाणे, नाशिक, नागपुर व औरंगाबाद या महानगरात कंपन्यामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांचा लॉकडाऊनमुळे रोजगार गेला. यामुळे हे कामगार आपापल्या गावी निघुन गेले. तर परप्रांतीय मजुर देखिल मिळेल मार्गाने आपापल्या राज्यात परत गेले. आज अनलॉकचा काळ सुरु झाला त्यामुळे अनेक कामधंदे पुर्ववत सुरु झाले आहे. मात्र या उद्योगाला कच्च्या मालाची समस्या भेडसावत आहे. अशीच मजुराची देखिल समस्या भेडसावत आहे. गावी गेलेले मजुर किंवा किंवा परप्रांतीय मजुर परत कामावर येण्यास तयार नाही. त्यामुळे पुर्णक्षमतेने उत्पादन सुरु होऊ शकलेले नाही. तर दुसरीकडे लॉकडाऊनच्या काळात शहरातुन ग्रामीण भागात आलेले लोक ग्रामीण भागात रोजगाराच्या शोधात आहेत. ग्रामीण भागात रोजगार न मिळाल्याने हे मजुर पुन्हा शहराकडे येत आहे. यामुळे कारखाने, कंपन्या, इतर उद्योग पुर्ववत पुर्णकार्यक्षमतेने सुरु होईल व भारतीय अर्थव्यवस्था पुन्हा विकासाच्या रुळावर येईल. मात्र कोरोनावर प्रतिबंधात्मक लस येईपर्यंत कामधंदे करतांना सुरक्षित अंतर ठेवुन व कोरोनाचे सर्व नियमाचे पालन करुनच काम धंदे करावे लागतील.

शिफारशी :

कोविड-१९ मुळे जे लॉकडाऊन झाले त्यामुळे कृषी क्षेत्राचे आणि शेतकऱ्याचे जे नुकसान झाले ते भरुन काढण्यासाठी व शेतकऱ्याला पुन्हा उभा करण्यासाठी तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी काही ठोस उपाय योजना सरकारला कराव्या लागतील. जसे की, अमेरिकेमध्ये तेथील सरकारने २ ट्रिलियन डॉलर्सचे कोविड-१९ स्टिम्युलस पॅकेज मंजुर

केले असुन त्यापैकी ९.५ अब्ज डॉलर्स कृषी आपत्ती निधीसाठी राखीव ठेवला आहे. या व्यतिरिक्त कमोडिटी क्रेडिट कॉर्पोरेशनसाठी १४ अब्ज डॉलरची तरतुद आहे, जी अमेरिका कृषी विभाग उत्पादकांना मदत करण्यासाठी वापरु शकते. या पॅकेजमधुन पशुधन व दुग्ध उत्पादक, फळे व भाज्या उत्पादकांना आणि शेतीशी संबंधित लहान व्यवसायांना मदत करतील. या पॅकेजप्रमाणे भारतामध्ये देखिल शेतकरी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला पुर्वपदावर आणण्यासाठी केंद्रसरकारकडुन मोठया पॅकेजची आवश्यकता आहे. यामुळे ग्रामीण लघु उद्योग व इतर व्यवसाय पुर्ववत सुरु होईल. आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा गाडी पुन्हा पुर्वपदावर येईल. अशाच काही शिफारशी पुढील प्रमाणे आहेत.

१. कोविड-१९ ने ग्रस्त शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई मिळावी यासाठी मोठे पॅकेज द्यावे.
२. कोविड-१९ ने ग्रस्त शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई मिळावी यासाठी पंतप्रधान फसल बीमा योजनेचा विस्तार करावा.
३. मनरेगा जॉबकार्ड धारकांना १०० दिवसाचे काम गृहित धरुन त्यांना किमान अर्ध्या पगाराचा बेकारी भत्ता किंवा सहाय्य द्यावे.
४. सर्व शेतकरी कुटुंबांना दरमहा दरडोई ५ किलो धान्य मुफ्त वाटप करावे.
५. खेडयामधील सर्व स्थलांतरीत कामगारांना अन्न,वस्त्र आणि निवारा याची व्यवस्था करावी.
६. शेतकऱ्याची सर्व थकित कर्ज माफ करावे.
७. पुढील ५ वर्ष शेतीसाठी लागणारे बी- बियाने, खते, औषधे यावर ५० टक्के सवलत द्यावी इत्यादी.

निष्कर्ष :

कोविड-१९ मुळे अर्थव्यवस्थेतील सर्वच क्षेत्रावर परिणाम झाला आहे. मात्र यात कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम हा दिर्घकाळ टिकणारा आहे. कोविड-१९ मुळे जे लॉकडाऊन झ ाले त्यामुळे शेतकऱ्याला शेतामधील उभी पिके काढयापासुन ते विकण्यापर्यंत अनेक अडचणी आल्या आहेत. मजुराची समस्या, शेतमालाच्या किंमतीची समस्या, कर्ज फेडण्याची समस्या, विस्काटलेली आर्थिक घडी बसविण्याची समस्या अशा अनेक समस्यांना शेतकऱ्यांना तोंड द्यावे लागले व द्यावे लागत आहे. पोटच्या गोळयाप्रमाणे या काळया मातीवर प्रेम करुन त्यावर कष्ट करुन पिके घेतली. हे सोन्या सारखे पिक मातीमोल भावाने विकावे लागले तर काही पाण्याने जागीच सडुन खराब झाले. आधिच शेतकरी कर्जबाजारी त्यात या कोरोनामुळे अधिक कर्जबाजारी झाले. यातुन शेतकऱ्याला सावरायचे असेल वाचवायचे असेल तर केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांनी पुढाकार घेऊन शेतकऱ्यासाठी भरघोस पॅकेज देऊन शेतकऱ्याला यातुन बाहेर काढणे आवश्यक आहे.

सारांश :

कोविड-१९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जो परिणाम झाला तो लागलीच भरुन निघणारा नसला तरी त्यावर मात करावीच लागणार आहे. कोविड-१९ ने जे नुकसान झाले

त्याकडे न बघता येणाऱ्या संधी शोधुन विकासाकडे वाटचाल करीत राहावे लागणार आहे. चीनने कोरोनाची माहिती वेळीच न दिल्याने अमेरिका व इतर पाश्चमात्य राष्ट्र चीनवर नाराज आहेत. यामुळे चीनवरचा जागतिक विश्वास डळमळीत झालेला आहे. त्यामुळे जगातील प्रमुख देश चीनवरील आपले अवलंबित्व कमी करण्यासाठी प्रयत्न करीत असुन भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशास प्रधान्य देण्यास सुरुवात केल्याचे दिसुन येते. यामध्ये आशिया खंडातील भारत, इंडोनेशिया, व्हियतनाम, तैवान इत्यादी देशांना प्राधान्य देऊन आपल्या उत्पादनासाठीच्या गरजा भागविण्यासाठी प्रयत्न करतील. या सर्व देशापैकी भारताचे भौगोलिक क्षेत्र, उपलब्ध मणुष्यबळ आणि विश्वासार्हता इत्यादी बाबी लक्षात घेता परकिय कंपन्या तंत्रज्ञानासह भारतात गंतवणुक करतील. यामुळे देशातील छोटया मोठया उद्योगाना चांगल्या संधी उपलब्ध होतील आणि कुशल व अकुशल कामगारांना रोजगार उपलब्ध होईल. याबरोबरच यातुन आत्मनिर्भर भारताचे स्वप्न पुर्ण होऊ शकते.

संदर्भ :

१. www.esakal.com 5.Jan.2021
२. https://marathi.thewire.in/corcna-and-indias-economy-3
३. https://www.orfonline.org/marathi/impact-of-covid-19-on-rural-lives-and-livelihoods-in-india-654101
४. https://traunbhart.org

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc… DHULE

- प्रा. डॉ.सर्जेराव गंगाधर गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
विद्या वर्धिनी महाविद्यालय,धुळे

CamScanner

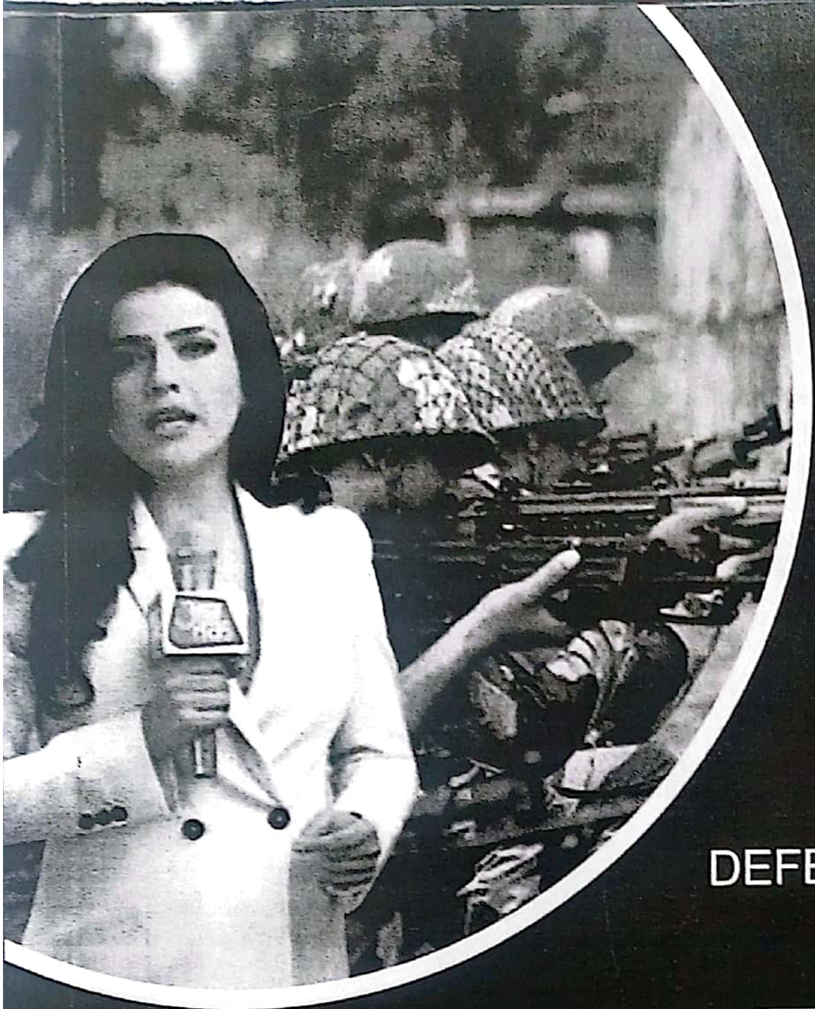

DEFENCE JOURNALISM

संरक्षण पत्रकारिता

Prashant

डॉ. देवेंद्र विसपुते
प्रा. शिवशंकर पटवारी

CamScanner

संरक्षण पत्रकारिता

(DEFENCE JOURNALISM)

डॉ. देवेंद्र जी. विसपुते
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रा. शिवशंकर टी. पटवारी
प्रमुख, जनसंज्ञापन आणि वृत्तपत्रविद्या विभाग,
राजर्षि शाहू महाविद्यालय, लातूर.

Prashant

प्रशांत पब्लिकेशन्स

Arts, Com. &

CamScanner

संरक्षण पत्रकारिता
Defence Journalism

© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
जून 2021
978-93-90862-61-0
₹ 395/-

■ अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www.prashantpublications.com
DOWNLOAD Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

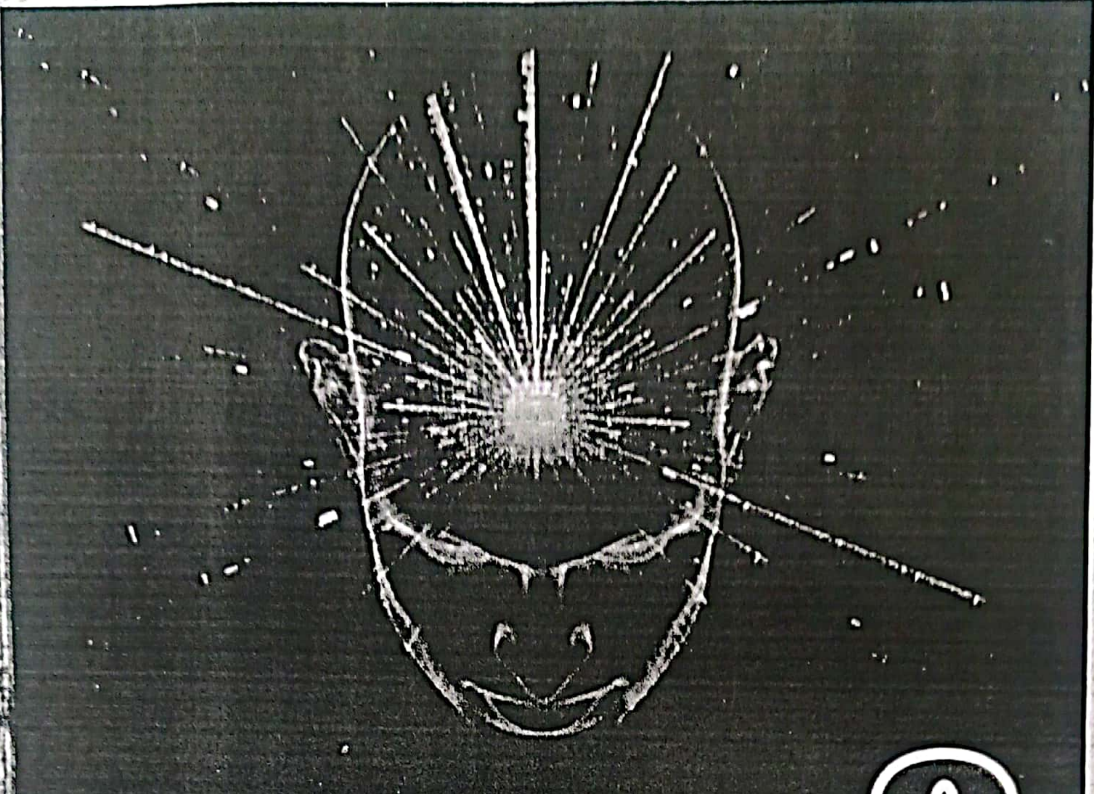

मानवावली

(काव्यसंग्रह)

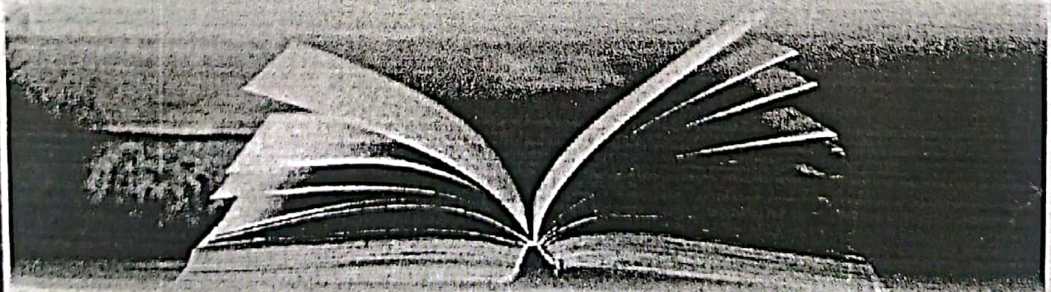

कवी

डॉ.ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)

27, आज्ञा, द्वारका नगर

नकाणे रोड, देवपुर, धुळे, महाराष्ट्र

ई-मेल dssvws@rediffmail.com

भ्रमणध्वनी 9722788737, 8275589269

Pritam

प्रितम पब्लिकेशन्स

CamScanner

मानवावली (काव्यसंग्रह)

कवी
डॉ ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)
२७, आज्ञा, द्वारका नगर,
नकाने रोड, देवपूर, धुळे, महाराष्ट्र
ई–मेल dssvws@rediffmail.com
भ्रमणध्वनी ९७२२७८८७३७, ८२७५५८९२६९

प्रितम पब्लिकेशन्स

CamScanner

मानवावली (काव्यसंग्रह):- डॉ ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रकाशक
श्री. कैलास आर. पाटील
प्रितम पब्लिकेशन्स
५, वर्धमान चेंबर्स,विद्यापीठ रोड, जळगाव.-४२५००१.
मो. ९८५०२२२३५१.
Email-pritamjalgaon@rediffmail.com

आवृत्ती - २०२२

अक्षर जुळवणी -
प्रितम पब्लिकेशन्स, जळगाव

मुद्रक -
श्री मोरया ऑफसेट, धरणगांव जि.जळगाव

किंमत रु.१२५ /

या पुस्तकातील कोणताही भाग प्रकाशकाच्या लेखी परवानगी शिवाय कुठल्याही नमुन्यात पुनर्मुद्रित अथवा कुठल्याही भाषेत भाषांतरीत करता येणार नाही. तसे केलेले आढळल्यास कोणतीही पुर्वसूचना न देता संबधीत व्यक्ती अथवा संस्थेवर कायदेशीर कार्यवाही केली जाईल.

...ha's Arts, Com.

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

CamScanner

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor
Dr. Prashant Bobade
Mob. 9970518505
E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher
Bharat Jamdhade
Apoorv Publishing House
Aurangabad (M.S.)
Mob. 9049597047

Cover page
Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing
Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting
Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Ediction
July 2021

Price
250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editoriral/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

PRof. Sudhirkumar Mali Chairman,
Principal Dr. S.R. Magare, Secretary
All Respected Members of Manamgement
A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust
C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware
Prof. R.D. More
Dr. R.l. Bhadane
Prof. N.U. Gaikwad
Prof. N.w. Tayade
Prof. H.D. Sawant
Prof. K.S. Bedse
Dr. H.M. Shaikh
Dr. B.S. Bhalerao
Prof. R.S. Pardeshi

Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde
Prof. B.S. Bhamare
Prof. J.K. Pimpare
Prof. Vilas Pandit
Prof. Nishant Shende

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior ... DHULE

१९	महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	- प्रा.डॉ. जगदीश घनशाम खरात	११[illegible]
२०	महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	- डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे	११[illegible]
२१	महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	- प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२	निर्भय सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	- डॉ. लता गणेशराव सावकर	१३१
२३	महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	- प्रा.डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील	१३४
२४	महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	- शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५	महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	- डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	१४६
२६	म. फुले यांच्या कवितेतील मानवतावादी दर्शन	- प्रा.डॉ. शेषराव नाईकवाडे	१५२
२७	सामाजिक जीवनातील आदर्शांचे महामेरू- महात्मा फुले	- प्रा. तुळशीदास बळीराम रोकडे	१५४
२८	वर्तमान परिदृश्यातून शेतकऱ्यांचा आसूड	- डॉ.बी.एस. भालेराव	१५८
२९	महात्मा जोतीराव फुले यांचे देवदासी प्रथा निर्मुलनाचे कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण	- प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	१६४
३०	महात्मा फुले : गुलामगिरीचा अन्वयार्थ	- श्री. सचिन सुरेश सनगरे	१६९
३१	महात्मा फुले सत्यशोधक समाज, साहित्य आणि सामाजिक कार्य	- प्रा.पंकज लक्ष्मण सोनवणे	१७३
३२	महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	- प्रा.सागर ह. दांडडे	१८१
३३	महात्मा फुलेंची धर्मचिकित्सा	- डॉ. प्रशांत रामदासजी बोबडे	१८५

01

The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play

Prin. Dr. A. P. Khairnar   Mr.Mukesh S. Jaware
(Principal and Head, Department of English)
(Assist. Professor and Head, Dept of English)
[1]Adarsh Arts College Nizampur-Jaitane, Dist- Dhule (M.S.)
[2]Arts, Commerce & Science College, Taloda.Dist- Nandurbar (M.S.)

Abstract:-

The paper explores the play of Mahatama Fule" Trutiya Ratna" in the sense of his education toward downtrodden class of Indian society. The play is written in the year 1855, when other Indian plays written in vernacular languages are influenced by British Dramas, nevertheless the play has absolute local colour. The researcher presented the sense of education and of course the superstition in Indian society. The play deals with four major characters, The protagonist couple of Kunbi Family The Priest Joshi, and Padrithe a father of the church. Mahatma Fule used various literary techniques in the play, even though the up to that time these were not known to the so called learned people. The play finally shows that the only way of Shudtra to make themselves free from prison of castes is the education. As like other British playwright he has introduced the role of Fool, in order to comment on current happenings. The Fool is there to focus the mentality of the characters and what a spectator should understand. The play divided, as per the understanding of researcher the play divides in two parts, the exploitation of Kunbi family and Padri's forecast on present situation. It is clear that the only purpose of this play is to display the Indian human slavery under the so called owners of the Indian society.

Key Words: Society of Truth Seeker, *Caste System, Fool, Horoscope, Pooja, Education.*

Introduction:

The play has five acts. The storyline is simple and straight forward The play is not bound by any particular theatrical style. It has new language of dialogues, absence of music or songs and concept of total theatre. The play has eight characters: a farmer, his wife, a Brahmin Jairam Joshi and his wife, a Christian missionary, a Muslim

२३

महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील
विद्यावर्धिनी सभेचे, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धुळे (महाराष्ट्र)

विषयप्रवेश :

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक तत्त्वचिंतक व समाजसुधारक होऊन गेले. त्यापैकी महात्मा ज्योतीराव फूले हे भारतीय समाज क्रांतीचे महान जनक होत. स्त्री शिक्षणाचे आद्य पुरस्कर्ते होत. अर्वाचिन काळात बहूजन समाजाला अज्ञानातून वर काढणारा हा एक महापुरुष होय. अशा ह्या महापुरुषाचा जन्म १८२७ साली झाला. वडीलांचा व्यवसाय फुलांचा होता. घरचे वातावरण शिक्षणास पोषक नसूनही त्यांचे शिक्षण मॅट्रिक पर्यंत झाले. त्यांच्या वाचनात जार्ज 'वाशिग्टन यांचे चरित्र', थॉमस पेन यांचा 'राईटस ऑफ मॅन' हा ग्रंथ आला आणि या दोन्हींचा ज्योतीरावांच्या विचारसरणीवर मोठा प्रभाव पडला. पेशवाई बुडाल्यानंतरचा तो काळ होता. ऐषोराम, जुॅलूम सत्तासंघर्ष असे कलुषित वातावरण होते. मनात जाचक रुढी रिवाजाबद्दल, अन्याय अत्याचाराविरुध्द चीड निर्माण झाली समाजातील जातीव्यवस्था व सामाजिक अन्याय या बद्दल अस्वस्थता निर्माण झाली. अस्पृश्य आणि बहुजन समाजासाठी काही तरी करावे अशी जाणीव त्यांच्या मनात निर्माण झाली. महात्मा ज्योतीराव फुले यांना भारतीय समाजक्रांतीचे जनक म्हणतात. त्यांनी जातीभेद व सामाजिक दृष्टया चालिरितीविरुध्द भाषणे दिली. ब्राहमण्याविरुध्द बंड केले. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून सार्वजनिक सत्यधर्माची तत्त्वे सांगितली. शिक्षणाची सुरुवात आपली पत्नी सावित्रिबाई फुले यांना शिक्षित करण्यापासून केली. त्या वेळी भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती अतिशय वाईट होती. आपल्या समाजाने स्त्रियांना सर्वच प्रकारच्या बंधनात पुरते जखडून ठेवले होते. त्यांना सर्व प्रकारचे हक्क नाकारले होते. म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी सर्वप्रथम स्त्री उध्दाराच्या कार्याकडे आपले लक्ष वळविले. समाजात स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक मिळावी यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. स्त्रियांच्या उध्दारातील महत्त्वपूर्ण अडथळा म्हणजे शिक्षणाचा अभाव ही बाब ज्योतीरावांनी अचुक हेरली होती. त्यावेळी स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता.

तत्कालिन समाजाचा स्त्री-शिक्षणासंबंधीचा दृष्टिकोन अतिशय प्रतिकुल होता. स्त्रिया शिक्षण घेऊन शहाण्या झाल्या तर त्या बिघडतील असा सार्वत्रिक समज होता.

धर्मजातील सनातनी मंडळीची तर स्त्रियांना शिक्षण देणे धर्मबाहय आहे. अशीच धारणा होती. परंतु शिक्षणाशिवाय स्त्रियांचा उध्दार होऊच शकत नाही. ही वज्रमूठ महात्मा फुलेंनी बांधली होती. त्यामूळेच त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य सर्वप्रथम हाती घेतले. त्यावेळी स्त्रियाचं काय? तर ब्राह्मणोत्तर समाजाला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. त्यावेळी आज सारखे सार्वत्रिक व सार्वजनिक शिक्षण नव्हते. शिक्षण ही केवळ ब्राम्हणांचीच मक्तेदारी होती. ब्राम्हणेत्तर मुलांनी शाळेत जाऊ नये विद्या घेऊ नये यासाठी धर्माचा धाक दाखवला जाई. त्यामूळे शाळेत केवळ ब्राम्हण मूलेच शिकून शहानी व्हायची व इतर समाज मात्र अज्ञानाच्या खाईत खितपत रहायचा देशातील स्त्रियांची स्थिती फार बिकट होती. समाजव्यवस्थेत तिला हिन वागणूक दिली जाई. स्त्री ही उपभोगाची वस्तू आहे, ती पुरुषापेक्षा कनिष्ठ असते, तिचे काम फक्त चूल आणि मूल एवढेच असते, स्त्रियांनी शिक्षण घेतल्यास शिक्षण सुध्दा भ्रष्ट होते. शुद्रांना व स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाही स्त्री ही विश्वासास अपात्र, दुष्ट, चंचल, अविचारी माणण्यात येत असे, स्त्रिला शिक्षण दिल्यास ती कुमार्गास लागेल व संसाराचे वाटोळे होईल, शिक्षण घेतल्याने मुली विधवा होतील, स्त्री ही दोषाची अज्ञानाची खाण असून तिला शिकविणे म्हणजे वेडयाच्या हातात कोलीत देण्यासारख आहे. शिक्षणामुळे मूली बिघडून जातील, धर्म व संस्काराचे पालन करणार नाहीत. अशा प्रकारच्या अनेक वाईट समजूती समाजामध्ये होत्या. म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी प्रथम स्त्री उध्दाराचे कार्य हाती घेतले. स्त्रियामुळेच समाजाचा पर्यायाने देशाचा विकास होईल. हे त्यांनी पक्के हेरले होते. त्यामूळेच महात्मा फुले म्हणतात. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, जी जगाते उध्दारी विद्या हाच सुधारणेचा खरा पाया आहे. हे ओळखून त्यांनी अनेक शाळा काढल्या व सर्व जातीतील स्त्रियांना शिक्षण देण्याचा वसा घेतला म्हणूनच ते देशातील स्त्री शिक्षणाचे जनक ठरतात.

त्याच प्रमाणे देशात इंग्रजी राजवट असल्याने ते लेखी कायद्यावर अधारित होते त्यामुळे आपल्या लोकांची अज्ञान व निरक्षर लोकांची फसगत होऊ शकते ही फसगत टाळण्यासाठी त्यांना शिक्षण दिल पाहिजे तसेच मानसिक व आर्थिक गुलामगिरीतून सुटका होण्यासाठी शिक्षण हे प्रभावी हत्यार आहे या वर महात्मा फुले यांचा ठाम विश्वास होता. याच कारणांसाठी त्यांनी शिक्षण वरिष्ठ वर्गातून आपोआप खालच्या वर्गापर्यंत पाझरत जाईल या पाझरण किंवा झिरपणी सिध्दांतास विरोध करून समाजातील सर्वचं स्त्री-पुरुषांना , मुलां मूलीना शिक्षण दिले पाहिजे. यासाठी प्रयत्न केला. शिकून सर्वांना नोकऱ्या मिळणार नाहीत याची जाणीव महात्मा फुले यांना होती त्यामुळे त्यांनी व्यवहारज्ञान व व्यावसायिक कौशल्यांचा पाठपूरावा केला. तत्कालीन समाजात व्यसनाधिनता वाढलेली पाहून त्यांनी शुद्र मुलामुलींना शाळेत घालावे, सुशील करावे अशी भूमिका मांडली. शिक्षणानेच सर्व काही होत आहे त्यासाठी आधी शिक्षण घेतलेच पाहिजे. जीवन शिक्षण ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी त्यांनी नेहमी स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा केला. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करावे असा विचार मांडला, शाळेसाठी प्रशिक्षित शिक्षकच असले पाहिजेत तसेच ते शिक्षक बहूजन समाजातील

असावेत हा विचार मांडला. खेडयाकडे शिक्षक काम करण्यासाठी धजत नसत त्यामुळे त्यांना विशेष सोयी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहीजेत, ग्रामीण भागातील मुलां मुलींना शिक्षणाची सोय, राष्ट्रनिर्माणासाठी क्षुद्रांना शिक्षण, शिक्षण प्रणालीतील अमूलाग्र बदल, व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण, त्रिभाषा सुत्राचा अवलंब, शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सोय उपलब्ध करण्याबाबतचे विचार त्यांनी मांडले बऱ्याच गोष्टी आपल्या शाळेत अंमलात आणल्या.

१९४८ मध्ये पहिली खाजगी मुलींची शाळा काढली. समाजाचा विरोध पत्करून स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. शेतकऱ्यांचा आसूड सार्वजनिक सत्यधर्म, इशारा, गुलामगिरी अशा अनेक ग्रंथाचे त्यांनी लेखन केले.

भारतीय स्त्री शिक्षणाचे आद्य प्रवर्तक व शिल्पकार म्हणजे महात्मा फुले असे यांना संबोधले जाते. त्यांच्या पत्नी म्हणजे सावित्रीबाई फुले यांचा शिक्षण प्रसारात सिंहाचा वाटा आहे. म. फुले विद्येला म्हणजेच शिक्षणाला किती महत्त्व देत हे त्यांच्यांच शब्दात पुढील काव्यंपंक्तीतून सांगता येते.

विद्येविना मति गेली, मतिविना नीति गेली,
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।

सर्व व्यक्ती समान असल्यामुळे व्यक्ती विकासाच्या दृष्टीने व समाजाची आत्यांतिक गरज या दृष्टीने शिक्षण क्षेत्रातील मक्तेदारी संपवून समाजातील आधिकाधिक व्यक्तींना शिक्षण देण्यात यावे. कोणतेही शिक्षण देतांना धर्म, वंश, जात व लिंग यांचा विचार न करता मानवतावादाची मूल्ये विकसित करण्यासाठी शिक्षण देण्यात यावे.

काही विशिष्ट मर्यादिपर्यंत शिक्षणात सक्तीची कल्पना मान्य करून अशा शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यात यावे. शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या स्त्रियांना व बहूजन समाजाला आग्रक्रमाने संधी उपलब्ध करून देऊन सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात यावा. शिक्षण हे विषमतेवर अधारित न ठेवता समतेवर आधारित असावे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही चिरस्थायी मूल्ये शिक्षणातून निर्माण झाली तरच व्यक्तीमत्त्वाचा चांगला विकास होऊन सामाजिक समता प्रस्थापित होते. ज्ञान संवर्धनाबरोबरच राष्ट्रीय वृत्तीची जोपसना, प्रखर राष्ट्रप्रेम, आत्माभिमान, विश्वबंधुत्व व मानवाबददलची सहृदयता या मूल्या निर्मितीला शिक्षणात महत्त्व देण्यात यावे. असे महात्मा फुलेंचे शिक्षण विषयक तत्त्वज्ञान होते. महात्मा फुलेंनी पुण्याला बुधवार पेठेत भिडे वाडयात पहिली मुलींची शाळा काढली. शिक्षकाचे काम हे ज्योतीराव स्वतः करीत सावित्रीबाईनी सुध्दा या कामात त्यांना खुप चांगली मदत केली कारण त्यांना ज्योतीरावांनी लिहणे. वाचणे शिकवून चांगले तयार केले होते. सामान्य लोकांना स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व नसल्यामुळे त्यांनी सावित्रीबाईचा खुप छळ केला होता. काही लोकांनी त्यांच्यावर दगड, गोटे, शेण सुध्दा फेकले. ज्योतीरावांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी अनेक शाळा

...ा. हे पवित्र कार्य करत असतांना ज्योतीबा आणि सावित्रीबाईना खुप संकटांना सामोरे ...गत असे त्यामूळे त्यांचे वडिल गोविंदरावांनी हे शिक्षणाचे काम तूम्ही सोडून द्या असे ... वेळा सांगितले. पण ज्योतीरावांनी ऐकले नाही शेवटी त्यांना वडीलांचे घर सुध्दा सोडावे ...गले.

१८५२ साली मुंबईचे गव्हर्नर व शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष सर भास्कर पेरीसाहेब ...नी पुण्याला एक दरबार भरवून ज्योतीबांच्या कार्याचा शाल देऊन गौरव केला. स्त्री शिक्षणाचे काम चालू असताना अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या लोकांना ही शिक्षण दिले पाहिजे त्यांना उदधार शिक्षणाद्वारेच होईल, अशी त्यांची पक्की खात्री होती म्हणून इ.स. १८५१ साली ...नापेठेत त्यांनी अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा सुरु केली. अस्पृश्य वस्तीत स्वतः फिरून त्यांनी ...ळ मुले जमा केली. त्याचप्रमाणे प्रोढाणासुध्दा शिक्षण देण्याचे काम ज्योतीरावांनी केले. ...राठा व माळी समाजातील मुलांसाठी सुध्दा त्यांनी अनेकशाळा काढल्या. ज्या लोकांना ...जवर शिक्षण मिळत नव्हते त्यांना ते मिळाल्यामूळे ते लोक स्वतः अज्ञानातून बाहेर ...तील आणि त्यामूळे देशाचा सुध्दा उध्दार होईल हा विचार त्यांच्या मनात होता. पुरुष प्रधान ...वस्था आणि शोषण, दारिद्र्य अशा दुहेरी दुखाने पोळलेली शुद्र स्त्री ही फुल्यांच्या विचारांची ...द्रबिंदु होती. स्त्रियांना समाजातील दुय्यम स्थानामुळे नैसर्गिक मानवी अधिकारांना मुकावे ...गले. ही जाणीव ज्योतीबांना होती स्त्रीला सामाजिक जीवनात समान दर्जा व समान संधी मिळाली पाहीजे एवढाच त्यांचा आग्रह नव्हता तर स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे स्त्री ही सहनशील, प्रेमळ व कर्तव्यदक्ष असते असे त्यांचे मत होते.

अहमदनगरची मिशनरी शाळा महात्मा फुलेंच्या पाहण्यात आली व त्यांना शैक्षणिक कार्याची प्रेरणा मिळाली. व समाजातील स्त्री शिक्षणाचा विरोध झूगारून त्यांनी अनेक शाळा उघडून शिक्षणाचे कार्य सुरू केले. त्यांच्या मते स्त्रियांना शिकवले तर घर आणि समाजाची सुधारणा होते यावर त्यांचा गाढा विश्वास होता. बहूजनांना शिक्षणाची दारे बंद असताना त्यांच्या शिक्षणासाठी अनेक शाळा उघडून शिक्षणासाठी प्रेरित केले व त्यांना शिक्षण दिले.

प्राथमिक शिक्षण सर्वांना दिले पाहीजे व ते सक्तीने दिले पाहिजे हा विचार ते नेहमी करत म्हणून त्यांनी सार्वजनिक प्राथमिक शिक्षणाचा आग्रहाने पुरस्कार केला. प्राथमिक शाळेतील शिक्षक प्रशिक्षित हवा त्याला पुरेसे वेतन मिळावे बहूजन समाजाच्या हितासाठी शिक्षक सुध्दा बहूजन समाजातील असावा. प्राथमिक शिक्षणात शेती, आरोग्य व मूलभूत ज्ञानाचा समावेश असावा. ग्रामीण भागातील जनतेच्या गरजा लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात यावी. शिक्षणात व्यवहारिक व उपयोगी शिक्षणावर भर असावा त्यात मोडी, बालबोध, लेखन, वाचन, हिशोबाची माहिती, सर्वसाधारण इतिहास, भूगोल, व्याकरण शेतीचे प्राथमिक ज्ञान, नीति व आरोग्याचे सोपे पाठ, यांचा समावेश असावा. प्राथमिक शाळेचे निरिक्षण अधिक कार्यक्षम व्हावे. स्थानिक कराचा ५० टक्के भाग शिक्षणावर खर्च करावा, विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या व बक्षिसे द्यावीत.

महात्मा फुले स्त्री शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण या बरोबरच शेतकरी व कामकऱ्यांच्या शिक्षणाचा सुध्दा विचार करतात. त्यांना ऐतखाऊपणा, पोशाखीपणा, मुळीच आवडत नसे. शेतकरी, कामकरी, श्रमिकांचे सुशिक्षित पांढरपेक्षा समाजाकडून होत असलेले शोषण पाहून त्यांना खुप चिड येई. आपल्या शेतकऱ्याचा आसुड या ग्रंथात त्यांनी आपला संताप व्यक्त केला आहे. शेतकरी व कामकरी श्रमिक लोकांचे जीवन सुधारण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाची गरज सांगितली त्या बद्दल सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा करावा असे ते म्हणतात. त्यांच्यासाठी सुध्दा रात्र शाळा काढल्या. बहूजन समाजाचे शिक्षण झाल्याशिवाय राष्ट्र स्वतंत्र होणार नाही, बलवान होणार नाही या वर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता.

सारांश :

भारतीय समाजक्रांतीचे जनक महात्मा फुले हे शिक्षण तज्ञ ही होते. त्यांचे सामाजिक क्रांतीचे तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक तत्त्वज्ञान एकच होते. शिक्षणास त्यांनी समाजपरिवर्तनाचे साधन मानले बहूजन समाजाला अज्ञानातून वर काढून त्याला अर्वाचीन काळी जागविणारा या देशातील महात्मा फुले हा एक महापुरुष होता. त्याचा वास्तवतावाद हा सामाजिक वास्तवतावाद होय. वास्तवाला सत्याच्या पातळीवर आणण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांचे तत्त्वज्ञान म्हणजे पोकळ बडबड नव्हती. शिक्षणातून विचारप्रधान कृतिशिलता यावर त्यांची श्रध्दा होती व तेच त्यांचे वैशिष्टये होते. शिक्षणापासून दूर राहिलेल्या समाजातील दुर्बल व वंचित घटकाच्या विकासाकडे त्यांचे विशेष लक्ष होते. सामाजिक न्याय मिळवून देण्याचा त्यांनी अव्याहत प्रयत्न केला. शिक्षणातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांचा विकास साधन्यावर भर दिला. शिक्षणाचे स्वरूप व्यवसायाधिष्ठित असावे हे तळमळीने सांगितले. भारतातील शिक्षण हे आम जनतेसाठी खुले करण्याचे फार मोठे कार्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केले यातच त्यांच्या कार्याचे श्रेष्ठत्व सामावलेले आहे.

संदर्भ :

१. शहा जी.बी., पाटील बी.एल., आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २००८.
२. कठारे अनिल , आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०१३.
३. राठी शुभांगी, महाराष्ट्रातील सामाजिक-राजकीय चळवळी व प्रशासन, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, २०१४.
४. बोराळकर कृ. दि., भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्याबुक पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून १९९५.
५. भोळे भा.ल., आधुनिक भारतीय विचारवंत, पिंपळापुरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, १९९५
६. काचोळे द.धो., भारतीय सामाजिक विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९९
७. शिंदे ज.रा., भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९९.

◈◈◈

२४

महात्मा जोतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य

शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री जि.धुळे

प्रस्तावना

महात्मा जोतीबा फुले यांचे शिक्षण पुणे शहरातील स्कॉटीश मिशनरीच्या शाळेत झाले. या शाळेत ते इतर जातीच्या मुलांमध्ये मिसळत असत व त्यात अस्पृश्य जातींची मुलेही होती. तरुण वयातच त्यांनी अहमदनगर येथे अमेरिकन मिशनऱ्यांनी चालवलेल्या मुलींच्या शाळेला भेट दिली तेव्हा ते अतिशय प्रभावित झाले आणि त्यापासून प्रेरित होऊन त्यांनी कनिष्ठ जातींच्या मुलींकरता शाळा काढण्याची प्रेरणा घेतली. त्यावेळी फुले 20 वर्षांचे होते. 1848 मध्ये त्यांनी पुणे येथे बुधवार पेठेत भिडे वाड्यात मुलीसाठी पहिली शाळा सुरु केली. त्याचप्रमाणे 1851 मध्ये अस्पश्यांसाठीही पहिली शाळा पुण्यातच नाना पेठेत सुर केली. त्यानंतर त्यांनी अनेक शाळा सुरु करुन त्या शाळांतून महार, माग आदी अस्पृश्य जातीच्या मुलांना प्रवेश दिला. पाश्चात्य शिक्षण व त्यातील बुद्धीप्रामाण्यवादी दृष्टिकोन यांची कनिष्ठ जातींना त्यांच्या दास्यातून मुक्त करण्यात महत्वाची भूमिका राहणार असून त्याद्वारे ब्राह्मणी सतेचे वर्चस्वही कमी होईल, असे ज्योतीबा फुले यांचे मत होते. महात्मा फुले यांच्या समग्र शिक्षणविषयक विचारांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधात केलेला आहे.

ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारच्या काळातील भारतातील शिक्षणाची स्थिती

महात्मा फुले पूर्वकाळात आधुनिक दृष्टीने ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते अस्तित्वातच नव्हते. कारण ज्याठिकाणी वरिष्ठ वर्गीयांची बरीच वस्ती असायची तेथे

गावांजली

(काव्यसंग्रह)

डॉ. ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी (गुढीकर)

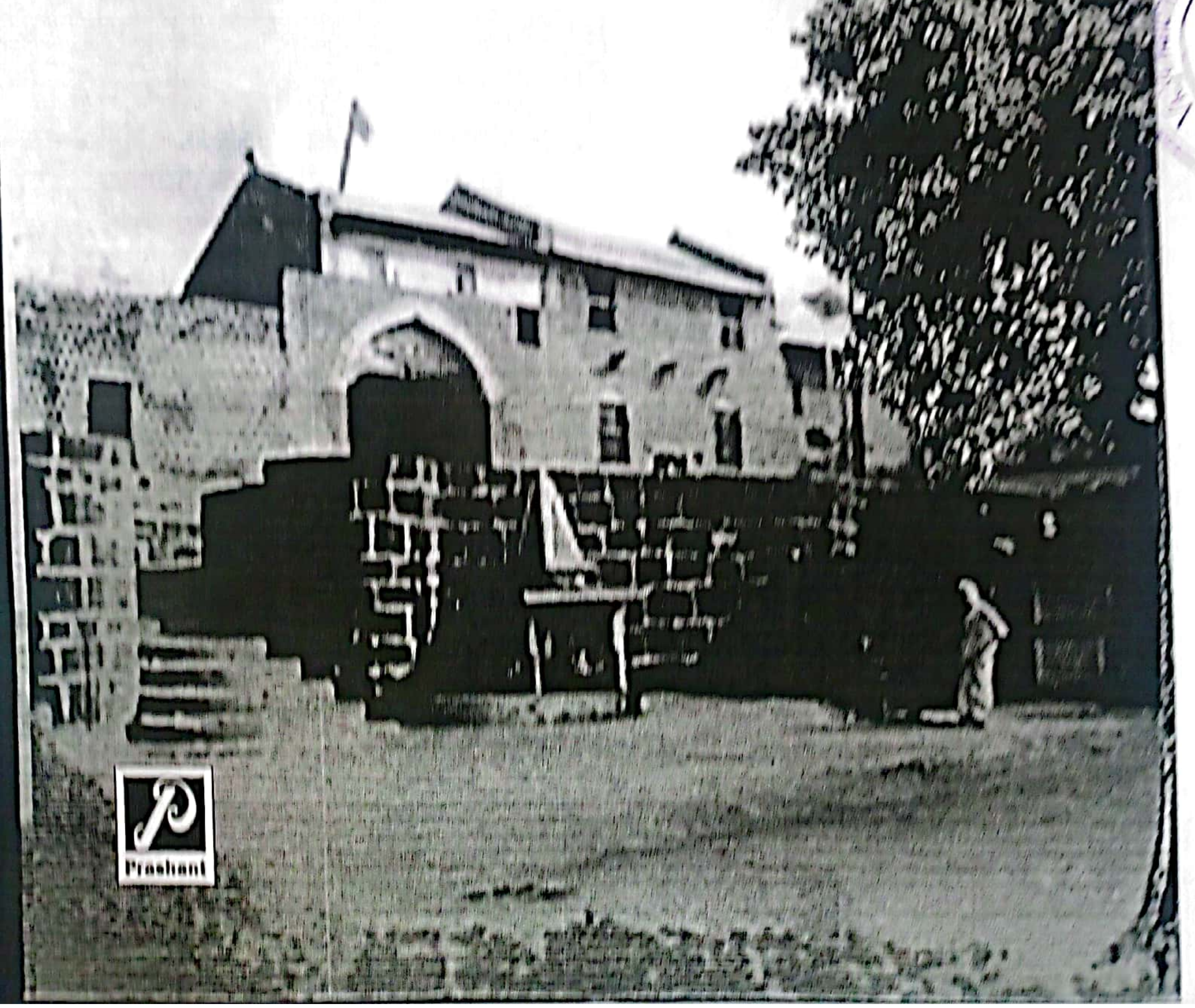

Arts, Com
DHULE

CamScanner

Prashant

प्रशांत पब्लिकेशन्स

गावांजली / ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी

GavaJali / Dnyaneshwar Suryawanshi

© ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)

२७ आज्ञा, द्वारका नगर, नकाणे रोड, देवपूर,
धुळे - ४२४००२, महाराष्ट्र.
संवाद : ९७२२७८८७३७, ८२७५५८९२६८
Email : dssvwsrediffmail.com

प्रकाशक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाज़वळ, जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०,२२३२८००
Email : prashantpublication.jal@gmail.com
Website : www.prashantpublications.com

पहिली आवृत्ती : एप्रिल २०२२

ISBN 978-93-92425-61-5

मुद्रण : थॉमसन प्रेस (इंडिया) लि., दिल्ली
अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ 125 | $ 10 | £ 8

...ardhini Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

CamScanner

अनुक्रमणिका

१. गाव माझं /१३
२. जागल्या /१४
३. जलामदार /१५
४. छकड /१६
५. बैलजोडी /१७
६. शेती /१८
७. लक्ष्मी /१९
८. काय येतं आईला? /२१
९. रंगू /२२
१०. नात्याचा नाश /२३
११. संघर्ष यात्री /२४
१२. डबेवाला /२५
१३. गावची शान /२७
१४. माझी शाळा /२९
१५. कोरोना /३०
१६. मैत्री कैची /३२
१७. नातं /३३
१८. संघर्ष /३५
१९. गेलो शहराकडे /३७
२०. उमेद /३८
२१. स्थलांतरित मजूर /३९
२२. गाय /४०
२३. स्त्री /४२
२४. मित्र एकत्र /४३
२५. असे ही दिवस /४४
२६. लोकशाहीची थट्टा /४५
२७. नाते संबंध /४७
२८. पक्ष्याची मैफिल /५०
२९. तूला /५१
३० माह्यं जीवन /५३
३१. गारोडी /५५
३२. नाच्या /५६
३३. जत्रा /५७
३४. जलतिरोनी /५८
३५. काठी /५९
३६. चाक /६०
३७. पाचर /६१
३८. धुलाई कपड्याची /६२
३९. रेशन /६३
४०. दुकानवाला भाऊ /६५
४१. टपरी /६६
४२. कर्तनालय /६७
४३. झोपडी /६८
४४. दिवा /६९
४५. विजेचा खांब /७०
४६. देऊळ /७१
४७. प्रतीक /७२
४८. सोबती /७३
४९. पुजाऱ्याचा रोजगार /७४
५०. माणसं जोडणं /७६
५१. धन्वंतरी /७८
५२. भामट्या /७९

Arts, Com. ...

(52)

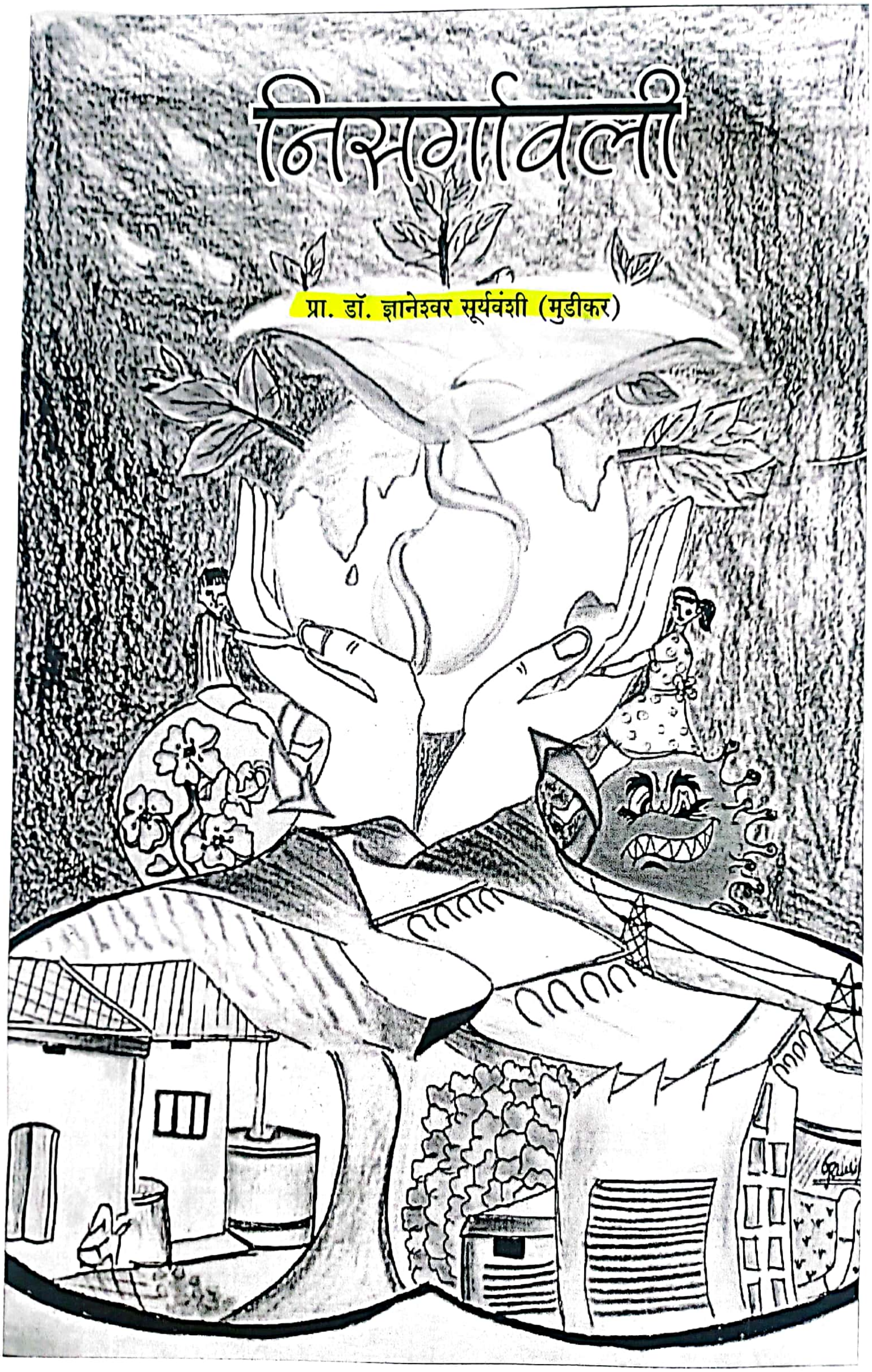

निसर्गावली

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)
सहयोगी प्राध्यापक, भूगोलशास्त्र विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

CamScanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

निसर्गावली

(Nisargavali)

© प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)

२७, आज्ञा, द्वारकानगर, नकाणे रोड, देवपूर, धुळे
मो. ९४२२७८८७३६, ८२७५५८९२६९
Email - dssvws@rediffmail.com

ISBN : 978-93-91712-34-1
पुस्तक प्रकाशन क्र. ९१५

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी
अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे – ४२४००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं.२, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव – ४२५००१.
संपर्क : ०२५७–२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई–मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com
प्रथमावृत्ती : १६ मे २०२२
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : १५०/–

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक ख़रेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी – फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

...Sabha's Arts, Com. & S...
DHULE

CamScanner

LAND RESOURCE:
METHODS & MANAGEMENT

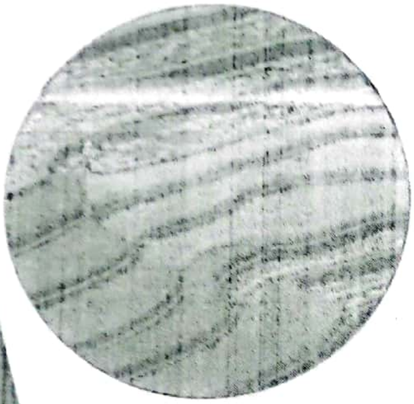

Dr. Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi

Associate Professor of Geography,
Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College,
Dhule, Maharashtra

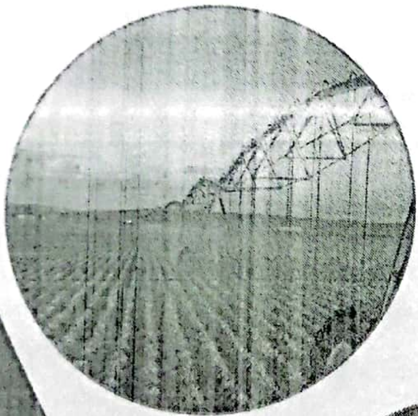

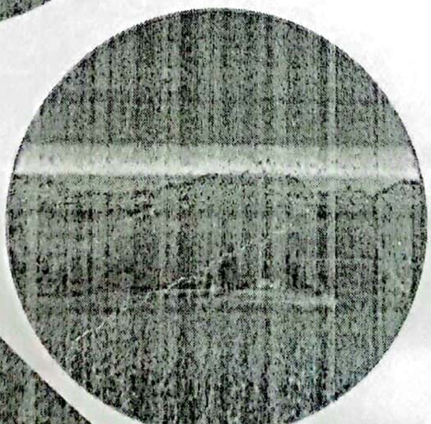

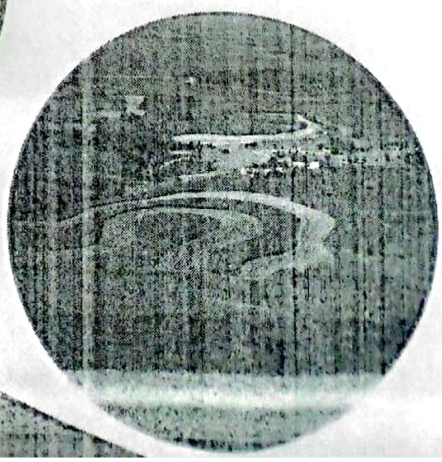

Kripa Drishti Publications, Pune.

Sabha's Arts, Com. & Scie
DHU

LAND- RESOURCE:

METHODS & MANAGEMENT

Author

Dr. Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi

Associate Professor of Geography,
Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College,
Dhule, Maharashtra.

Kripa-Drishti Publications, Pune.

Sabha's Arts, Com. & Science Senior
DHULE

Book Title: Land Resources: Methods & Management

Author by: Dr. Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi

1st Edition

ISBN: 978-93-[illegible]

Published: March 2022

Publisher:

KRIPA DRISHTI PUBLICATIONS

Kripa-Drishti Publications

[illegible]

[illegible] Pune, Maharashtra, India

[illegible]

Email: [illegible]

Web: [illegible]

© Copyright Dr. Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi

All Rights Reserved. [illegible]

DHULE

PREFACE

The drought prone area of Maharashtra is defined by the fact finding committee (1973) along with The Review Committee (1987) headed by V. Subramaniam. There are 09 drought-prone tahsils in Jalgaon district identified by V. Subramaniam in the study region. These tahsils are Amalner, Dharangaon, Parola, Erandol, Chalisgaon, Bhadgaon, Pachora, Jamner and Muktainagar. There are 47 circles included in these 09 drought prone tahsils. Land resources management for drought mitigation and upliftment of the present study is important because of their influence on the society and the economy of any nation. Reducing long term vulnerability to drought remains possible but requires a fundamental shift in the approaches to deal with water resources management. The word 'drought' indicates scarcity of water for ecosystems, land and human use, resulting in failing crops, livestock, livelihoods and human health. During the last century, this region experienced many episodes of drought whose frequency has increased during the last decades. This climatic phenomenon has negatively affected agriculture and livestock production and involved natural resources degradation. From this study, we can conclude that although drought phenomenon is complex and remains a little understood, many indicators of early warning and drought mitigation and strategies have been developed and tested by scientists worldwide. Most commonly, there are three components in a drought plan: monitoring and early warning; risk assessment; and mitigation and response.

Arable land covers a total area of 554843 hectares which is 79 % of total area of the study region. The per capita availability of land in the study area has declined from 0.49 hectare in 1981 to 0.33 hectare in 2011and is projected to slide down to 0.12 hectare in 2041. As far as agricultural land is concerned the per capita availability of land has declined from 0.25 hectares in 1981 to 0.15 in 2001 and is projected to slide down to 0.9 hectares in 2041. This decline in per capita land availability in the study region is mostly on account of rising population. The area under irrigation is constant but slightly increased from 3.3% in 1978-80 to 5.5 % in 2008-2010, due to new water conservation and management schemes.

Author

Dr. Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi
Associate Professor of Geography,
Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College,
Dhule, Maharashtra.

CamScanner

Healthy Society for Healthy Nation

© Reserved

Publisher & Printer:
Rangrao A Patil | Prashant Publications
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha College,
Jalgaon 425 001. Ph: 0257-2235520, 2232800.

Web: www.prashantpublication.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com
Edition: Feb. 2018 ISBN: 978-93-84228-07-1 Price: ₹ 195
Cover Design: Swapnil Faltankar Typesetting: Prashant Publications, Jalgaon

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Publishers.

Sabha's Arts, Com. & Scie... DHU...

12. Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude 95
And Practices Amongst The ANC Mothers Attending
The ICTC At Tanda Medical College
Mr. Sanjay Bhonge

13. The Role Of Public Health In Daily Life 106
Prof. Dr. Sambhaji A. Sonawane

14. Relation Of Mental Health And Social Health 109
Prof. Vaishali J. Korde

15. Philosophical Approach To Social & Mental Health 116
Prof. H. D. Sawant

16. The Awareness Of Public Health And Administration........121
Prof. Dr. Amol Uttamrao Patil

17. Holistic Health Is A Today's Need...................................124
Dr. Sudam Gemu Rathod

18. A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health
Among Indoor And Outdoor Sports Person.....................128
Prof. Mahendra Satyavijay Wagh

19. Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents...........132
Vijay Mahadeorao Bhujade

20. Social Health And Mental Health In 'A Handful Of Rice'.....136
Dr. Hemant Sudhakar Dalal

21. A Study Of National Rural Employment Gaurantee Act 139
Pandurang R. Pawar

22. The Indian Administration : Federal Principle and 150
Indian Constitution
Dr. Santosh S. Khatri & Prof. Sujata Shirode

...vardhini Sabha's Arts, Com. & Science Se...
DHULE

CamScanner

Social Health and Mental Health in 'A Handful of Rice'

Dr. Hemant Sudhakar Dalal
Head & Asst. Prof.,
Dept. of English,
Vidyawardhini College, Dhule

Introduction:

Kamala Markandaya's 'A Handful of Rice', is a realistic novel. It presents various problems in Indian society. It also deals with social health and mental health, of characters. Ravi is the protagonist in the novel. The present novel deals with the problems of unemployment, crime, love, family, poverty, hunger and economical differences.

Ravi comes to city for employment. But he does not get any employment. About it, Pravati Misra comments in her book 'Class Consciousness in the novels of Kamala Markandaya,"Kamala Markandaya has presented similar conditions of the Indian villagers in Nectar in a Sieve, Possession and A Handful of Rice. Like Munoo, Val leaves his native place under economic pressure. He gets the news of his mother's death when he is engrossed in his prospective career-making endeavours. In A Handful of Rice Ravi goes to city leaving behind his native land and his parants. But he is disillusioned and disappointed when all his attempts to over come hunger, debt and economic insecurity turn futile. In his own village, his father has to endure poverty due to the corrupt money-lenders, the black marketeers, and the defective land and food distribution systems. It is in the city that Ravi observes the big gap between the rich and the poor..."[1]

City can not give any comfort to Ravi except Nalini. Ravi is not ready to go back to his village. So he joins Damodar's gang. He makes crime. Nalini's love change him, but can not provide any economical comfort to him. About Nalini, K. Meera Bai comments in her book 'Women's Voices: The Novels of Indian Women Writers', "Nalini is well-drilled in the conventional ideas of wifely duties and puts up with the ill-treatment. She does not aspire for great things but is easily satisfied with the simple pleasures of life. Nalini suffers silently. Though she whishes to pull down the wall that has risen between them, break the silence and reach him, she is too nervous to do so and is afraid of his reactions. She just wonders what it would be like to have no fears at all-fears about milk or money or the future of the heavy hand of the moody husband."[2]

Social health is disturbed because of unemployment, poverty, and hunger. Ravi, Nalini and Appu's family are the victims of bad social health. Criminal like Damodar prospers day by day, and Ravi, who is ready for hard work, and Appu a tailor, suffers a lot. There is no pottic justice, 'Good is rewarded and bad is punished.' Graduate does not get any job. There is economic imbalance in the society. Appu makes hard work, but he gets little money. Puttanna, who is Appu's daughter Thangam's husband, does not ready for hard work. On the contrary, Appu, who is an old tailor, makes hard work. Ravi also tries to make money by hard work, but he does not get success. On the other hand, Damodar, criminal becomes rich and lives comfort life. Here, social health disturbs and young generation attracted towards crime.

About domestic health in the present novel. Dr. Neerja Garg says, in her book 'Kamala Markandaya's Vision of Life', "Ravishankar undergoes for kinds of transformation in tune with four kinds of social life : vagrancy, workmanship, domesticity, mobsterism. As a vagrant, his social life is confined to wine, woman, and sharp practice; as a workman, his social life moves within the sphere of hard work and sincere earning; as a domesticated individual, he deals fairly with those who are related to him by his marriage with Nalini; and as a mobster, his social life is marked with recalcitrance, animosity and grouse. His vagrancy led him to the point of converting him into a workman, and the power that converted his heart and mind was love."[3]

Social health disturbs the mental health of the characters in the present novel. Ravi is disturbed due to unemployment and poverty. Appu is disturbed, because of low wages, hunger and poverty. Jayamma also suffers from poverty and marriage life. Nalini, Raju and other characters are also the victims of disturb mental health. Ravi becomes alcoholic due to family and economic tension. External forces disturb mental health of human beings. About it,

उपयोजित नीतिशास्त्र

समस्या व उपाय

संपा. डॉ. सुनील साळुंके

978-93-85810-46-7

27.वैद्यकीय व्यवसायातील समस्या :डॉ.मुबीन शेख ... 154

28.वैद्यकीय व्यवसायातील अनैतिकतेची समस्या व उपाय : डॉ. सखाराम गोरे ...164

29.वैद्यकीय व्यवसायाचे बदलते स्वरुप : डॉ.बाजीराव पाटील ...170

30.शिक्षण आणि नीती : प्रा. पुष्पा देवतळे ...176

31.शिक्षण व्यवसायातील समस्या: नीतीची गरज : प्रा.गोदावरी ना. भुसारे ...182

32.शिक्षण व्यवसायावरील नैतिक जबाबदारी : गंगाधर सोनकांबळे ...188

33.पर्यावरणीय नीतिशास्त्रातील शाश्वत (निरंतर) विकास संकल्पना : डॉ. अमन बगाडे ...194

34.पर्यावरणीय नीतिशास्त्र: एक तात्त्विक चिकित्सा : प्रा.धनराज हाडुळे ...202

35.पर्यावरणातील समस्या व उपयोजित नीतिशास्त्र : प्रा. विलास टिळेकर ...210

36.नीतिशास्त्र, उपयोजित नीतिशास्त्र आणि पर्यावरणीय प्राणी हक्क; समस्या व उपाय. : सचिन राजपूत ...214

37.जैववैद्यक नीतिशास्त्राची तत्त्वे : डॉ. हरिश नवले ...225

38.धर्म आणि ईश्वर यांची नैतिक उपयोगिता : उमेश उईके ...233

39.नीतिमान समाज निर्मितीसाठी उपयोजित नीतिशास्त्र :डॉ.माधव कांबळे ...237

40.नैतिकता – काळाची गरज : प्रा. अलका चिखुर्डेकर ...242

41.नैतिक मुल्ये : एक दृष्टीकोन : डॉ.अजय नामा ...247

42.आंतरराष्ट्रीय नैतिकता : वर्तमान जागतिक परिप्रेक्ष्य में विश्लेषण : चंद्रकांत प्रल्हाद सोनवणे ...252

43.Ecological balance: Need of the hour : Dr. Sunita Ingle ...256

44.Environmental ethics: Issues and Solutions : Dr. Sangeeta Pande ...260

45.Theories of Punishment in the light of Applied Ethics. : Dhanshree A.Patrikar ...267

46.Applied Ethics : Problems and Solutions "Medical profession" : Nihas Lokhande ...273

47.Social ethics and mindset of people of FemaleFoeticide : Dr. Ganesh Belambe ...278

48.Application of Buddhist Environmental ethics in contemporary society :Dr. Gautam Tenkale ...287

1.त्रिस्तरीय उपयोजित नीतिशास्त्राची दिशा

: डॉ. शर्मिला जयंत वीरकर

I

प्लेटो, ऑगस्टिन, ॲक्विनास, हॉब्स, ह्यूम, बेंथम, मिल्ल, जोड, रसेल आदिंनी तत्कालीन समस्यांचे निराकरण करताना विशिष्ट तत्त्वांचा वापर केला असला, तरी त्यांचे योगदान " उपयोजित नीतिशास्त्र " या क्षेत्रातील आहे, असे म्हणता येणार नाही. " उपयोजित नीतिशास्त्र " किंवा "अप्लाइड एथिक्स " ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून विकसित झाली, ती विसाव्या शतकात. कधीकधी विशिष्ट नीतितत्त्व आचरणात आणता येत नाही किंवा त्यास मुरड घालावी लागते म्हणून तर बहुतेकदा नीतितत्त्वांमध्ये विरोध जाणवल्याने या कालखंडात मानवाला ज्या समस्यांनी ग्रासले, त्या समस्येचे विविध पैलू विचारात घेऊन नीतिशास्त्राने पुरविलेल्या कसोट्यांच्या आधारे समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न केले गेले. पारंपारिक नीतिशास्त्रात, अशा रीतीने भर घातली गेली व "उपयोजित नीतिशास्त्र "उदयास आले. कोणत्याही समस्येचे निराकरण करताना नीतिशास्त्रीय आधार महत्त्वाचा मानण्यात आला. नैतिक तत्त्वांचे समर्थन कोणत्याही निर्णयाला बळकटी देते,हे लक्षात आल्यामुळे " एथिक्स कमिटी " किंवा "नीतिमीमांसा समिती" स्थापन करण्यात येऊ लागली. नीतिशास्त्र केवळ तात्त्विक चर्चेसाठी नसून व्यावहारिक दृष्ट्या मोलाचे आहे, हे ताणून नीतिमीमांसातज्ज्ञांना अशा समित्यांवर पाचारण केले जाते. अशा वेळी नीतिमीमांसातज्ज्ञांची भूमिका कशी असते किंवा असावी, ह्यासंबंधीचा विचार प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

कोणत्याही समस्येचा विचार तीन पद्धतींनी करता येतो. वस्तुनिष्ठपणे, आत्मनिष्ठपणे किंवा वस्तूनिष्ठ आत्मनिष्ठ ह्या द्वंद्वापलीकडे जाऊन म्हणजे

• उपयोजित नीतिशास्त्र :समस्या व उपाय - डॉ. सुनील साळुंके (मुख्य संपादक)

-Upayojit neetishastra: Samasya Va Upay - Dr.Sunil Salunke (Chief Editor)

• प्रथमावृत्ती - फेब्रुवारी,२०१९.

©अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद

• प्रकाशक:व्यंकटराव मोरे

मैत्री प्रकाशन,

सिद्धेश्वर रोड, देशपांडे गल्ली,

लातूर-४१३५१२

मो. 9850740367/ 8329351614

• मुद्रणस्थळ : रुद्रायणी ऑफसेट, औरंगाबाद.

• मुखपृष्ठ : श्री. बालाजी लांडगे

• पृष्ठ जुळणी : डॉ.संगीता मोरे

• पृष्ठ संख्या : 298

• मूल्य : र. 300/-

• ISBN:978-93-84810-46-7

Sabha's Arts, Com. & Science
DHULE

:डॉ.मुबीन शेख ... 154
28.वैद्यकीय व्यवसायातील अनैतिकतेची समस्या व उपाय : डॉ. सखाराम गोरे ...164
29.वैद्यकीय व्यवसायाचे बदलते स्वरुप : डॉ.बाजीराव पाटील ...170
30.शिक्षण आणि नीती : प्रा. पुष्पा देवतळे ...176
31.शिक्षण व्यवसायातील समस्या: नीतीची गरज : प्रा.गोदावरी ना. मुसारे ...182
32.शिक्षण व्यवसायावरील नैतिक जबाबदारी : गंगाधर सोनकांबळे ...188
33.पर्यावरणीय नीतिशास्त्रातील शाश्वत (निरंतर) विकास संकल्पना : डॉ. अमन बगाडे ...194
34.पर्यावरणीय र्न..तिशास्त्र: एक तात्त्विक चिकित्सा : प्रा.धनराज हाडुळे ...202
35.पर्यावरणातील समस्या व उपयोजित नीतिशास्त्र : प्रा. विलास टिळेकर ...210
36.नीतिशास्त्र, उपयोजित नीतिशास्त्र आणि पर्यावरणीय प्राणी हक्क; समस्या व उपाय : सचिन राजपूत ...214
37.जैववैद्यक नीतिशास्त्राची तत्त्वे : डॉ. हरिश नवले ...225
38.धर्म आणि ईश्वर यांची नैतिक उपयोगिता : उमेश उईके ...233
39.नीतिमान समाज निर्मितीसाठी उपयोजित नीतिशास्त्र :डॉ.माधव कांबळे ...237
40.नैतिकता – काळाची गरज : प्रा. अलका चिखुर्डेकर ...242
41.नैतिक मुल्ये : एक दृष्टीकोन : डॉ.अजय नामा ...247
42.आंतरराष्ट्रीय नैतिकता : वर्तमान जागतिक परिप्रेक्ष्य में विश्लेषण : चंद्रकांत प्रल्हाद सोनवणे ...252
43.Ecological balance: Need of the hour : Dr. Sunita Ingle ...256
44.Environmental ethics: Issues and Solutions : Dr. Sangeeta Pande ...260
45.Theories of Punishment in the light of Applied Ethics. : Dhanshree A.Patrikar ...267
46.Applied Ethics : Problems and Solutions "Medical profession" : Nihas Lokhande ...273
47.Social ethics and mindset of people of FemaleFoeticide : Dr. Ganesh Belambe ...278
48.Application of Buddhist Environmental ethics in contemporary society :Dr. Gautam Tenkale ...287

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

1.त्रिस्तरीय उपयोजित नीतिशास्त्राची दिशा

: डॉ. शर्मिला जयंत वीरकर

I

प्लेटो, ऑगस्टिन, अ‍ॅक्विनास, हॉब्स, ह्यूम, बेंथम, मिल्ल, जोड, रसेल आदिंनी तत्कालीन समस्यांचे निराकरण करताना विशिष्ट तत्त्वांचा वापर केला असला, तरी त्यांचे योगदान " उपयोजित नीतिशास्त्र " या क्षेत्रातील आहे, असे म्हणता येणार नाही. " उपयोजित नीतिशास्त्र " किंवा "अप्लाइड एथिक्स " ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून विकसित झाली, ती विसाव्या शतकात. कधीकधी विशिष्ट नीतितत्त्व आचरणात आणता येत नाही किंवा त्यास मुरड घालावी लागते म्हणून तर बहुतेकदा नीतितत्त्वांमध्ये विरोध जाणवल्याने या कालखंडात मानवाला ज्या समस्यांनी ग्रासले, त्या समस्येचे विविध पैलू विचारात घेऊन नीतिशास्त्राने पुरविलेल्या कसोट्यांच्या आधारे समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न केले गेले. पारंपारिक नीतिशास्त्रात, अशा रीतीने भर घातली गेली व "उपयोजित नीतिशास्त्र "उदयास आले. कोणत्याही समस्येचे निराकरण करताना नीतिशास्त्रीय आधार महत्त्वाचा मानण्यात आला. नैतिक तत्त्वांचे समर्थन कोणत्याही निर्णयाला बळकटी देते,हे लक्षात आल्यामुळे " एथिक्स कमिटी " किंवा "नीतिमीमांसा समिती" स्थापन करण्यात येऊ लागली. नीतिशास्त्र केवळ तात्त्विक चर्चेसाठी नसून व्यावहारिक दृष्ट्या मोलाचे आहे, हे ताणून नीतिमीमांसातज्ज्ञांना अशा समित्यांवर पाचारण केले जाते. अशा वेळी नीतिमीमांसातज्ज्ञांची भूमिका कशी असते किंवा असावी, ह्यासंबंधीचा विचार प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

कोणत्याही समस्येचा विचार तीन पद्धतींनी करता येतो. वस्तुनिष्ठपणे, आत्मनिष्ठपणे किंवा वस्तूनिष्ठ आत्मनिष्ठ ह्या द्वंद्वापलीकडे जाऊन म्हणजे

29.वैद्यकीय व्यवसायाचे बदलते स्वरुप

डॉ.बाजीराव पाटील,

प्रस्तावना:

सद्य:स्थितीत आधुनिक भारतीय सामाजिक जीवन एका विशिष्ट अशा नैतिक समस्येच्या द्वंद्वात बध्द झाले आहे. आदर्श अशा उच्च दर्जाची नैतिक जीवनाची भव्य परंपरा असणाऱ्या आपल्या समाजाने बऱ्याच अंशी पाश्चात्य जीवनशैलीचे अंधानुकरण केले आहे. त्यामुळे मानवी Needs पेक्षा मानवी Wants म्हणजेच अत्यावश्यक गरजेपेक्षा अधिक स्वप्नवत अपेक्षा वाढल्या आहेत. त्यामुळे मानवी जीवनाला स्पर्शून जाणाऱ्या व्यवसायातील नैतिकता हळूहळू लोप पावत चालली आहे. पवित्र व्यवसायाचे रूपांतर आजच्या Wants च्या मागे बेभान होऊन अवाजवी आर्थिक हव्यासापोटी धावत चाललेल्या मानवाने व्यवसायाचे रूपांतर धंद्यात केले आहे. त्यामुळे आपल्या देशातील सर्वसामान्य नागरिकांचे आर्थिक जीवन पराकोटीच्या आर्थिक विपन्नावस्थेत सापडले आहे. एकूणच सर्वांगीण मानवी जीवन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व धार्मिक अनिश्चिततेच्या खाईत लोटले जात आहे. अशा भयावह परिस्थितीत प्रत्येक व्यवसायिकांनी उदा. प्राध्यापक (शिक्षक), डॉक्टर, वकील, अभियंता, पत्रकार, पोलीस, इत्यादींनी आपल्या व्यवसायाशी नैतिकदृष्टया प्रामाणिक राहून त्या सदंर्भातील नीतिसंहितेचा (Moral Code's) अंगीकार केला तर अखिल मानव जातीचे सर्वकल्याण (Comman Good) साध्य करणे शक्य होईल असे मला वाटते.

सद्य:स्थितीत डॉक्टर व्यवसायाचे बदलते स्वरुप:

वैद्यकीय व्यवसाय हा सेवाभावी, उदात्त, नैतिक, सन्माननीय, सर्वकल्याण साधणारा, आदर्श व्यवसाय आहे. आणि ही सर्व वैशिष्टये वैद्यकांनासुदधा लागु पडतात म्हणून वैद्यकाला 'ईश्वर' ही उपाधी जनसामान्याच्या मनात आहे. पूर्वी लोक वैद्यकाला ईश्वरच समजायचे

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Coll... DHULE

परंतु आज [illegible] व्यवसायात काही दुर्गुणी डॉक्टरांच्या अनैतिक … तसेच आर्थिक हव्यासामुळे अनेक अनैतिक समस्या मध्ये वाढ होऊन सेवाभावी व्यवसायाचे स्वरूप धंद्यात आल्याने त्याचे मूळ नैतिक स्वरूप झाकाळले गेले आहे. अनेक अनैतिक समस्या वाढल्या आहेत. कटप्रॅक्टिस, अवयवचोऱ्या, सांघिक चिकित्सा, विशाच्च शस्त्रक्रिया, जास्तीची फीस या समस्यांमुळे सामान्यांच्या मनातील पूर्वीचा डॉक्टरांचा मान कमी होऊन या व्यवसायाविषयी ग्लानी आली आहे. अनैतिक समस्या या व्यवसायाची अंगभूत वैशिष्टये नाही तर ते आगंतुक निर्माण झालेले बांडगूळ आहे. वेळीच आपण या अर्थलिप्सू वैद्यक क्षेत्रातील अनैतिक किंवा संबंधितांचे आपण मालक नसून समाजाचे विश्वस्त आहोत ह्या महात्मा गांधीप्रणीत संकल्पनेने त्यांच्या अंतर्मनाला हाक देऊन त्यांचे विचारक हृदय परिवर्तन केल्यास त्यांच्यातील सद्गुणी डॉक्टर जागा होईल व या व्यवसायाला आलेली अनैतिक ग्लानी दूर करता येईल व यद्वारे विश्वस्त वृत्ती धारण केलेल्या वैद्यकाच्या या व्यवसायाच्या नैतिक प्रवाहात आणता येईल. कारण डॉक्टर हे आपल्या सामाजिक सभ्यतेचे प्रतीक असतात. त्यांच्या द्वारेच सामाजिक सभ्यता चालवली जाते, असे म्हटले जाते.

वैद्यक व्यवसाय हा मुळात सेवाभावी व नैतिक असून त्याद्वारे आरोग्यदायी निरोगी सामाजिक पुरुषांची (त्यांत स्त्री ही आलीच) जडण-घडण केली जाते. हा मूळ अर्थ त्यात अंतर्भूत आहे. परंतु सद्यस्थितीत या नैतिक व्यवसायात केवळ अर्थार्जनापोटी प्रेरित होऊन काही दुर्गुणी संधीसाधू डॉक्टरांचा प्रवेश झाल्याने या व्यवसायाला अनैतिकतेची ग्लानी आली आहे. त्यामुळे जनमानसात हा व्यवसाय रुग्णाचे आर्थिक व मानसिक शोषण करणारा व्यवसाय असे अनैतिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. परंतु अंतर्मुख होऊन नैतिकदृष्टया विचार करता हा व्यवसाय मूलतः नैतिक स्वरूपाचा आहे. यात दुर्गुणी अर्थार्जनाची लालसा असणाऱ्या काही डॉक्टरांचा शिरकाव झाल्याने त्याला धंद्याचे स्वरूप प्राप्त झाल्यासारखे वाटते परंतु ते तसे नाही उदा. दुध हे आरोग्यवर्धक पेय आहे. परंतु दुधाला जर अग्नीचे संस्कार झाले नाहीत, आणि ते आपण पिले तर आपणास वांत्या होतात. याचा अर्थ दुध हे वांत्या होण्याचे औषध नाही कारण दुधावर अग्नीचे

संस्कार न केल्याने ते आरोग्याला हानिकारक ठरले. त्या[illegible]ये बहुतांशी खाजगी वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये आर्थिक देणग्या, शुल्क, डोनेशन देऊन प्रवेश घेतलेल्या लक्ष्मीपुत्राने वैद्यकाची पदवी संपादन केलेल्या काही अर्थपिपासू लोकांचा (डॉक्टरांचा) या व्यवसायात शिरकाव झाल्याने वैद्यकीय क्षेत्रातील खाजगी प्रॅक्टिसद्वारे कटप्रॅक्टिस, सांधिक चिकित्सा, राक्षसी शल्य चिकित्सा, अवयवचोज्या, अनावश्यक शस्त्रक्रिया, अनावश्यक चाचण्या, अनावश्यक औषधी देणे. इ. अनैतिक मार्गाचा अवलंब करून प्रवेशासाठी भरलेले शुल्क रूग्णाचे आर्थिक शोषण करून भरून काढण्याचा पराकष्टेचा प्रयत्न करतात व त्यातून वैद्यक क्षेत्रात अनैतिक समस्या जन्म देतात. वेळीच आपण या व्यवसायातील दुर्गुणी व्यवसायिकांच्या प्रवृत्तीला जर नैतिक व कायदेशीर लगाम घातला नाही तर सेवाभावी वृत्तीने भूतकाळात प्रेरित होऊन रूग्णांची वैद्यकीय सेवा व सामाजिक प्रबोधन करणाऱ्या उमद्या, उत्साही डॉक्टरांच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेस कायमची खीळ बसेल. आजसुध्दा अनेक डॉक्टर असे आहेत की, त्यांना सामान्य लोक ईश्वरच मानतात. कारण त्यांनी आजही सेवाभाव जपला आहे. रूग्णांच्या सेवेसाठी आजही ते तत्पर असतात. डॉ. राणी बंग, डॉ. अभय बंग, बाबा आमटे, डॉ. प्रकाश आमटे व त्यांचे सर्व कुटुंबीय, डॉ. हिम्मतराव बावस्कर , डॉ. रवी बापट, डॉ. तात्या लहाने, डॉ. ह. वी. सरदेसाई, असे कितीतरी डॉक्टर्स सेवाभावी वृत्तीने आरोग्यसेवेच कार्य अहोरात्र करीत आहेत. म्हणून त्यांना आजही समाजात मानाचेच स्थान आहे. या व्यवसायाचे नाव काही डॉक्टरांच्या अर्थप्राप्तीच्या हव्यासाने कलुषित झाले आहे. परंतु हा स्वार्थ जर बाजूला केला तर डॉक्टरांचे स्थान पुन्हा पूर्ववत होईल.

वैद्यकीय व्यवसाय हा उदात्त व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय गरजेएवढे अर्थार्जन व जास्तीत जास्त सेवा या तत्त्वावरती मूळ धरून आहे. मानवी जीवन सुखी व संपन्न करण्यासाठी वैद्यकीय व्यवसायाची समाजाला गरज आहे. मानवी आरोग्याच्या बाबतीत अनेक समस्या निर्माण होऊन संपूर्ण घरच समस्येच्या गर्तेत बुडून जाताना त्या गर्तेतून रूग्ण व त्यांच्या कुंटुंबाला बाहेर काढून रूग्णाला रोगमुक्त करून निरामय निरोगी जीवन कुटुंब व समाजास प्रदत्त करण्याचे मूलभूत ध्येय वैद्यक व्यवसायिकांना साध्य करता

येते.

प्रसि[illegible]विचिंतक ब्रॅडले आपल्या "My Satation and its duties" या सिध्दांतात असे प्रतिपादन करतो की, प्रत्येक व्यक्तीला समाजात कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारचे स्थान (पद) असते. उदा. खेळाडू, अभिनेता, शेतकरी, विदुषक, प्राध्यापक, डॉक्टर, वकील इ. त्या स्थानाप्रतीची कर्तव्ये किंवा जबाबदारी व्यक्ती जेव्हा योग्य रीतीने पार पाडते तेव्हा त्या आचरणास स्वधर्म मोक्ष म्हणतो. या दृष्टीने विचार करता मला असे वाटते की, संबंधित स्थानाप्रतीची कर्तव्ये पार पाडत असताना तिला काही नैतिक संहितेचा (Moral code's) अवलंब करावा लागतो. त्याचप्रमाणे तिला विश्वस्त म्हणून संबंधित कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. ही कर्तव्ये पार पाडीत असताना प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या स्थानाकडे (पद) धंदा म्हणून न पाहता व्यवसाय म्हणून पाहिले पाहिजे. कारण नैतिकदृष्ट्या विचार करता मला असे वाटते, की धंदा व व्यवसाय यात फरक आहे. कारण धंद्याचे मूलभूत उद्दिष्ट केवळ अर्थार्जन एवढेच असते. तर व्यवसायाचे मूलभूत उद्दिष्ट हे सेवाभाव असते. याचाच अर्थ असा की किमान गरजेएवढे (Needs) अर्थार्जन व जास्तीत जास्त सेवाभाव हे व्यवसायाचे मूलभूत उद्दिष्ट असते. या दृष्टीने विचार करता प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर (वैद्य) हा धंदा नसून व्यवसाय आहे. या प्रत्येक व्यवसायाची एक नैतिक आचारसंहिता असते. त्यानुसार प्रत्येक व्यावसायिकांने या आचारसंहितेचे पालन केले तर महात्मा गांधींच्या विचारसरणीतील आदर्श सर्वोदयी समाज स्वप्नवत न राहता मूर्त स्वरूपात येईल, यात शंका नाही.

वैद्यक हा एक व्यवसाय असल्याने वैद्यकाचे (डॉक्टरांचे) मूलभूत ध्येय हे समाजातील व्यक्तीचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य सुधारून समाजाचे सर्वकल्याण (Common Good) साधण्यास हातभार लावणे हे आहे. डॉक्टरांना समाजात आदराचे व प्रतिष्ठेचे स्थान असते. त्यामुळेच समाजातील लोक मोठ्या अपेक्षेने या व्यवसायाकडे पाहतात. त्यामुळे नैतिक मूल्यांची अधिक जपणूक करण्याची जबाबदारी या प्रतिष्ठित वर्गावर येऊन पडते.त्यामुळेच डॉक्टर हा नैतिक मूल्याप्रती अधिक जागरूक असणे आवश्यक आहे. कारण तो समाजातील एक प्रतिष्ठि[illegible] व आदराचे स्थान

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

CS CamScanner